

HATÁRTALAN

Réggészeti

ára: 990 Ft

előfizetve: 750 Ft

ARCHEOLÓGIAI

MAGAZIN

V. évfolyam 2. szám - 2020

www.hatartalanregeszeti.hu

REJTÉLYES

FÖLDHALMOK

◆ Az Alföld „piramisai”

◆ Az őskori halmok titkai

◆ Szkíta kori körárkos temetkezések

◆ Bronzkori halomsírok a Kárpát-medencében

A késő
bronzkori
földvárak

Török
íjászgyűrű a
szegedi várból

Őstörté-
netünk
kaukázusi
forrásai

KONTEXTUS

ARCHEOKALAND

RECEPT

BLOGOLÓ

RENDELJE MEG EDDIG MEGJELENT LAPSZÁMAINKAT:

Érdeklődjön a hatartalanreg@gmail.com e-mail-címen.

FIZESSEN ELŐ A KÖVETKEZŐ LAPSZÁMOKRA!

Sosemvolt állatok

A mesék, a különböző legendák vagy mitológiai történetek, de még a világvallások szent könyvei is telis-tele vannak különleges, csodálatos vagy épp ártó, rémisztő lényekkel, különféle állatalakokkal. Az esetek döntő többségében a természetből nagyon is jól ismert állatok, így különféle hüllők (kígyók, krokodilok stb.), tengeri állatok (polipok, tintahalak) vagy épp ragadozó emlősök (nagy macskák, farkasok) jelentek/jelennek meg a fenti történetek szereplőiként. Régóta izgatja azonban a kutatókat, hogy például a világ szinte minden táján jól ismert legendás sárkányok mintaképét vajon valamilyen, az emberi történelem hajnalán is létező hüllő nyújthatta-e. Vagy az

ember megjelenését évmilliókkal megelőzően kihalt dinoszauruszok, amiknek megkövült maradványaival itt-ott akár már az ősember is találkozhatott? Nem tudjuk. Az azonban kétségtelen, hogy az őskortól kezdve sok-sok kultúra és civilizáció ábrázolt nem csupán általunk is jól ismert állatfajokat, de olyan különleges, sosemvolt állatokat/lényeket is, amelyek az emberi képzelőerő határtalan voltára nyújtanak még ma is számtalan régészeti bizonyítékot. A Határtalan Régészet következő száma a titokzatos griffek, szemurvak vagy épp Szent György sárkányának nyomába ered.

Előfizetve a magazin 990 Ft helyett **csak 750 Ft**-ba kerül, ami évente mindössze 3.000 Ft!
Az éves előfizetés négy lapszámra vonatkozik, a befizetés banki átutalással lehetséges.

Megrendeléskor, kérjük, tüntesse fel a nevét és a címét a közlemény rovatban vagy küldje el a lenti e-mail-címre! (Cím hiányában nem áll módunkban elküldeni az újságot.)

Számlatulajdonos neve: Móra Ferenc Múzeum

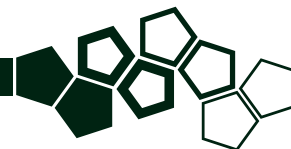
Számlaszám: 12067008-01374152- 00100004

A közlemény rovatban, kérjük, tüntesse fel: Határtalan Régészet, valamint nevét és címét.

Címünk: 6720 Szeged, Roosevelttér 1–3.

E-mail: hatartalanreg@gmail.com

Telefonszám: +36-62-549-040

Határtalan Régészet

Régészeti ismeretterjesztő magazin

Megjelenik: negyedévente
Ára: 990 Ft
Előfizetve: 750 Ft

Főszerkesztő: Fogas Ottó
Szerkesztőségi referens, szakmai koordinátor
Bácsmegi Gábor

Szerkesztő
Fogas Ottó

Képszerkesztő
Keresztes Noémi Ninetta
Litauzski Zoltán

Olvasószerkesztő, korrektor
Széll Katalin

Grafika, nyomdai előkészítés
Magyar Milán (Móra Ferenc Múzeum)
Donka Gergely (Móra Ferenc Múzeum)

Szerkesztőség
Cím: 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.
Telefon: +36-62-549-040
Fax: +36-62-549-049
E-mail: info@mfm.u-szeged.hu

A magazin hivatalos weboldala
www.hatartalanregeszett.hu

A magazin Facebook-oldala
Határtalan Régészet

Kiadja
Móra Ferenc Múzeum, 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.

Felelős kiadó
Fogas Ottó igazgató

Nyomdai kivitelezés
Generál Nyomda Kft., 6728 Szeged, Kollégiumi út 11/h

Felelős vezető
Hunya Ágnes

Terjesztés
LAPKER Zrt. országos hálózatán keresztül,
Relay, Inmedio üzletekben, hipermarketekben és üzletláncokban,
kiemelt postahivatalokban

Terjesztés gondozása
HIRVILÁG Press Kft.
Telefon/fax: +36-1-411-0491
E-mail: hirvilag.press@hirvilagpress.com

Előfizetésben terjeszti
Magyar Posta Zrt. Hírlap Igazgatóság,
Postacím: 1900 Budapest

Előfizethető az ország bármely postáján,
a hírlapot kézbesítőknél, valamint megrendelhető:
e-mailben a hirvilaglofizetes@posta.hu címen
és telefonon a +36-80-444-444-es számon.

Továbbá a szerkesztőségben:
e-mailben a hatartalanreg@gmail.com címen
és telefonon a +36-20-310-8707-es számon.

Észrevételeiket a +36-1-767-8262-es számon jelenthetik be.

Éves előfizetési díj: 3.000 Ft

Hirdetéssel kapcsolatos információ
+36-20-221-9299

Terjesztéssel és előfizetéssel kapcsolatos információ
+36-20-310-8707

ISSN 2416-3074

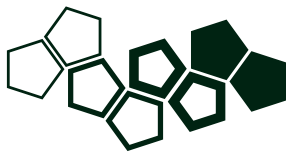
Rejtélyes földhalmok

Az Alföldön járva sokaknak tűnt már fel, hogy az utak mentén vagy a szántóföldek közepén, a megszokott „lapos” tájtól eléggé elütően, sokszor 5-6 méter magas dombok emelkednek ki. A járatosabbak azt is tudják, hogy ezek kunhalmok, sőt az emberi fantázia sokszor hatalmas kincsekkel eltemetett sírokat képzel a halmok alá! De vajon milyen célt szolgálhattak ezek az építmények?

A világhírű egyiptomi piramisok többségét a Kr. e. 2700–2500 között emelték, többnyire kőből és téglából. Hasonló, gúla alakú építmények szerte a világon ismertek Dél-Amerikától Ázsiáig, de valamikor a Kr. e. 4. évezred folyamán Kelet-Európában, talán először a Volga és Prut folyók közötti területen is elkezdtek sorra kiemelkedni a piramisok földből épített távoli, inkább kúp, mint gúla alakú rokonai. Ezeket a sírépítményeket a török nyelvből az oroszba, majd a magyar nyelvbe is átkerült kurgán névvel illetjük. Az első kurgánokat építő népcsoport tehát az orosz sztyeppékről indulva a késő rézkor időszakában, valamikor Kr. e. 3300 körül érte el Magyarország területét, így hamarosan az Alföldön is magas földhalmok kezdtek el sorban megjelenni e vándorlás bizonyítékaként. Így hazánkban ezek a látványos sírhalmok már jó 500 évvel korábban megjelentek, mint a legelső piramisok Egyiptomban!

Az eddig feltárt halmok alapján azonban megállapítható, hogy a kurgánok mérete és a bennük talált „kincsek” között nincs arányosság, így feltételezhető, hogy az elhunyt rangját nem a mellé temetett értékek mennyiségével, hanem inkább a fölé halmozott föld nagyságával szándékozták jelezni. A magyar népnyelv – tévesen – kunhalmoknak nevezi ezeket a tájban mind a mai napig gyakorta iránymutatóként, igazodási pontként is használt büszke dombokat. A bronzkor folyamán még a számuk is tovább bővült, de a későbbi korok emberei is szívesen temetkeztek ezen őskori halmok oldalába, legyenek azok avarok vagy éppen a honfoglalás kori magyarok. Mostani számunk éppen ezért nemcsak a nagy méretű és elsősorban a rézkor időkához köthető halmokról, de a későbbi népek, szkíták, rómaiak, szarmaták síremlékeiről is említést tesz, sőt kitekintünk a mongol puszták kurgánjaira, a vikingek temetkezési szokásaira, de ellátogatunk a Közel-Keletre is. Megéri velünk tartani ezen a téren és korokon átívelő, izgalmas barangoláson!

Fogas Ottó
Felelős kiadó

◆ Címlapsztori	5
Az alföld „piramisai”, a kurgánok – BÁCSEMEGI GÁBOR	5
Az alföldi őskori halmok titkai – DANI JÁNOS – HORVÁTH TÜNDE	8
Bronzkori halomsírok a Kárpát-medencében – GUBA SZILVIA	14
Szkíta kori körárkos temetkezések – SCHOLTZ RÓBERT GERGELY	18
Halmok, buckák, hantok – Szarmata halmos és árokkeretes temetkezések az Alföldön – SÓSKUTI KORNÉL – SZAKOS ÉVA	21
Újkőkori műemlékeink – Tellek a Közel-Kelettől a Tisza-vidékig – HORVÁTH FERENC	25
◆ Kontextus	31
Halomtörténetek – Nyomozás a korai régészeti légi fényképek után – CZAJLIK ZOLTÁN	31
A Pannon királyság kultuszközpontja a Kapos mentén – FEKETE MÁRIA – SZABÓ GÉZA	35
Síremlékek, áldozati helyek, tájékoztató pontok – CSIKY GERGELY	42
A kelet-európai steppe oguz kurgánsíriai – KATONA-KISS ATTILA	46
Halomsírok Skandináviában – NICKLAS LARSSON	49
◆ Lelő-hely	53
A késő bronzkori földvárak rejtélye a Dél-Alföldön – CZUKOR PÉTER – PRISKIN ANNA – SZALONTAI CSABA – SZEVEÉNYI VAJK	53
◆ „Fegyvert, s vitézt”	57
Kocsival a túlvilágra – MRÁV ZSOLT	57
Török íjászyúrú a szegedi vár feltárásából – MOLNÁR CSILA	61
◆ Kincsásás halottal	64
Legenda és valóság: a gordioni Midasz-tumulus – KALLA GÁBOR	64
◆ Archeokaland	69
Őstörténetünk kaukázusi forrásai – M. LEZSÁK GABRIELLA	69
◆ Helló, tudomány!	72
„Holtak tenyerén járva” – SÜMEGI PÁL	72
Kunhalmok szerepe a természet- és környezettudományos kutatásban – PETŐ ÁKOS – † BARCZI ATTILA	76
Török-halom, Tatár-halom, Kun-halom: az alföldi halmok névvilága – BEDE ÁDÁM	79
Várkapitányság NZrt.: az előzetes régészeti dokumentáció a régészeti örökségvédelem rendszerében – REMÉNYI LÁSZLÓ	83
◆ Mizújs?	86
Rövid hírek a világból – BÁCSEMEGI GÁBOR	86
◆ Blogoló	89
Európa legnagyobb hagyományörző rendezvénye: a Kurultáj – HEGEDŰS ANITA	89
Időutazás az Urál körül – GALLINA ZSOLT	92
◆ Indiana Jones és barátai	96
Játék	96
Recept – Ludaskása – ZAY ORSOLYA	98

Bácsmegi Gábor AZ ALFÖLD „PIRAMISAI”, A KURGÁNOK

A magyar Alföld sík vidékéhez hozzátartoznak a folyók, vízfolyások természetes módon kialakult magasabb térszínei. Olykor ez a magasság csak fél vagy egy métert jelent, de az alföldi ember számára mégis szembeötlő. Ugyanez még igazabb a mesterséges úton keletkezett dombokra, halmokra, melyek népi elnevezése főként halom, hegy, esetleg domb, míg a közkeletűbb kunhalom már később keletkezett, viszont jóval elterjedtebbé vált.

A népi emlékezet szerint olykor egy-egy korábbi katonai betörés, portya áldozatait vagy éppen pórul járt támadóit temették a halmok alá. Így született a rác- török-, illetve tatárhalom elnevezés.

Milyen célt szolgálhattak ezek az építmények? Az emberi fantázia sokszor hatalmas kincsekkel eltemetett, az egyiptomi piramisokhoz hasonló sírokat képzel a halmok alá! Azonban a kiemelkedések egy része nem is sírhalom, hanem ún. lakóhalom vagy tell. Ezek a folyamatos, több száz éves egy helyben lakásnak köszönhetően alakultak ki, mert a feltöltődés akár több méter vastagságú rétegsort is eredményezhetett. Gondoljunk csak arra, hogy a mai városok is valójában ilyen tellek, hiszen minden város alatt ott a középkori vagy éppen a római előzménye, sokszor 3-4 méterrel mélyebben, mint a mai utcák szintje. A tellek az újkőkor középső és késői időszakában (kb. Kr. e. 5400–4400), valamint a korai és a középső bronzkorban (kb. Kr. e. 2700–1400) éltek virágkorukat.

A halmok kisebb részét a középkorban emelték, és a települések közti határok kijelölésére vagy megfigyelőhelyekként, őrhalmokként használták. Sokszor nem is volt szükség új halom emelésére, elég volt a már meglévőt használni.

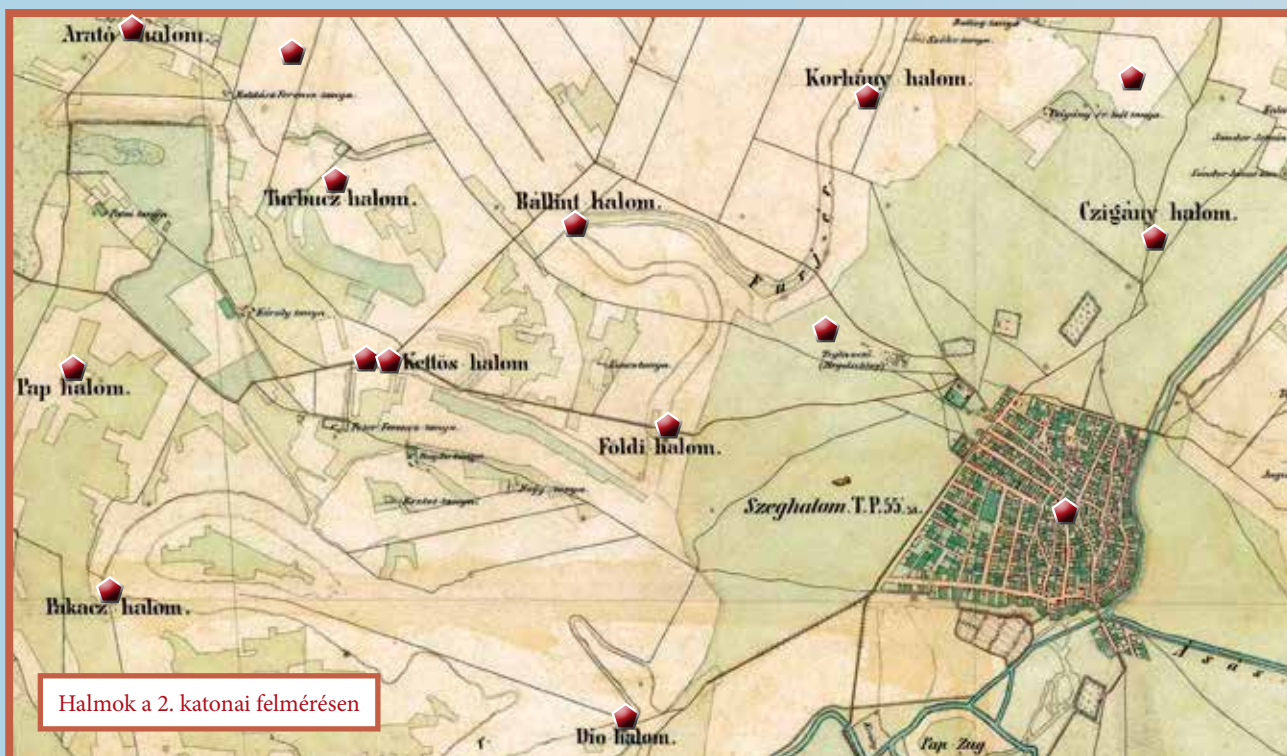
A nagy méretű alföldi halmok egy része azonban az, aminek a néphagyomány is tartja: temetkezési ha-

lom, más néven halomsír vagy kurgán. Ebben az esetben az elhunyt fölé emeltek földhalmot, néha akár több mint 10 méteres magasságban.

A régi térképek elemzése alapján elmondható, hogy akár komplett kurgánmezők is uralták az Alföld bizonyos területeinek tájképét. Az első kurgánok a Kr. e. 4. évezredben jelentek meg a Kárpát-medencében, amikor is egy, a keleti füves pusztákról származó népesség hozta magával ezt a temetkezési formát. Általánosan elmondható, hogy a központi sírkamrát fával bélelték ki, prémekkel és bőrökkel – melyeket olykor festettek is – borították be. Szintén

Az Alföld területén a mai legmagasabb kurgán a Békésszentandrás határában álló Gödény-halom, ami 12 méter magas. Sajnos az intenzív mezőgazdasági művelés sok halmot pusztított el. Az 1782–85 között készült, ún. első két katonai felmérésen számtalan olyan kurgánt lehet megfigyelni, amelyek ma már teljesen eltűntek, szétszántották őket. A kurgánokat a homokbányászat sem kímélte, illetve a tsz-ek idején szándékosan is sokat szétromboltak, hogy ne akadályozzák az egybefüggő művelést.

A Dió-halom Szeghalom határában

Halmok a 2. katonai felmérésen

jellegzetes szokás a holtak mellé tett vörös színű okker (hematit) is. Az egyéb leletek száma csekély, csak nagy ritkán került egy-egy edény, ékszer vagy rézből készített fegyver – csákány vagy kés – a sírba. (Ebben az időszakban jelent meg az ezüst először a Kárpát-medencében.) A holttestet általában felhúzott lábbal temették el (alvó- vagy magzatpózban). Néhány esetben a koponyán vagy a testen a vörös okkerfesték nyomai is láthatók. Olykor akár több holttest maradványait is meg tudták figyelni a feltárások során. Magát a halmot a temetési szertartás után, a sírkamra befedését követően emelték a sírra, mely a mérete alapján igen komoly közösségi összefogással jöhetett csak létre.

A sírokban talált leletek szégyenessége megtévesztő lehet, hiszen nem tudhatjuk, akkoriban milyen értéke lehetett egy-egy prémnek vagy bőrnek. Még az is lehet, hogy a legnagyobb értéknek négy lába volt, hiszen egy pásztornépről be-

szélünk, mely valószínűleg komoly méretű szarvasmarhacsordákat legeltetett.

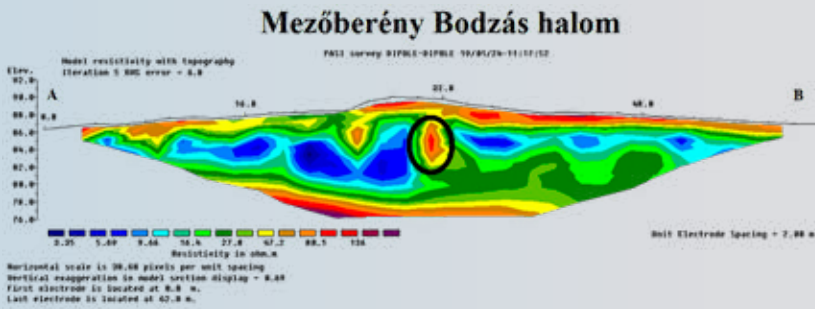
A régészet számára ennek a folyton mozgó, vándorló pásztornépről nem egyszerű a kutatása: jószerével csak a temetkezéseiket ismerjük, sajnos eddig még nem sikerült azonosítani egyetlen, ehhez a néphez köthető települést sem. Az eltemetettek csontjain végzett antropológiai vizsgálatok egy robusztus alkatú, térségünkben ritkán előforduló embertípust mutattak ki. A Kárpát-medencébe újonnan érkező népekkel keveredve, valószínűleg a bronzkor elejére teljesen beolvadtak a formálódó új bronzkori közösségekbe, elveszítve a halmok alá történő temetkezési szokást is.

Az őskori halmokat a későbbi korszakokban is előszeretettel vették igénybe. Sokszor használták temetődombként a vaskorban, a szarmata és a gepida időkben is, sőt az

Az eddig feltárt halmok alapján megállapítható, hogy a kurgánok mérete és a bennük talált „kincsek” között nincs arányosság, így feltételezhető, hogy az elhunyt rangját nem a mellé temetett értékek mennyiségével, hanem inkább a fölé halmozott föld nagyságával szándékozták jelezni.

Vésztő-Mágor, egy tipikus tell

A Bodzás-halom metszete, középen a központi sírkamrával (készítette: Virók András)

Árpád-korban beinduló keresztény térhódítás is szívesen létesített templomokat rajtuk.

Régészeti szempontból a halmok kutatása nem éppen könnyű feladat, már maga a földmunka mennyisége is igen hatalmas egy-egy ép példány esetében, pláne akkor, amikor a feltárás után vissza is kell állítani az eredeti állapotába. Sok esetben ritka növénytakarások találhatók meg a mezőgazdaság által megkímélt halmokon, így a természetvédelmi hatóság is korlátozza a kutatást. Gyakorlatilag akkor van esély újabb kurgán vagy annak központi sírjának feltárására, ha valamilyen beruházás veszélyezteteti, vagy a mezőgazdaság miatt eltűnt halom központi sírjára bukkan a régész. A roncsolásmentes geofizikai vizsgálatok is sokat segíthetnek egy-egy halom kutatásában, bár nem minden kérdésünkre adhatnak választ.

Bár a Dunántúlon is rengeteg halmos temetkezést ismerünk, ezek azonban későbbi idősakra, főképpen a vaskorra jellemzők, míg az alföldi területeken a késő rézkori kurgánok a jellemzők. Sajnos a védettség dacára zömük folyamatosan pusztul, olykor az erózió, még gyakrabban az emberi tevékenység miatt. Újabb kutatásuk jó néhány kérdést válaszolt meg, azonban még így is keveset tudunk ennek a keletről jött népeségnek mindennapi életéről. Ezért is érdekünk megőrizni őket az utókornak!

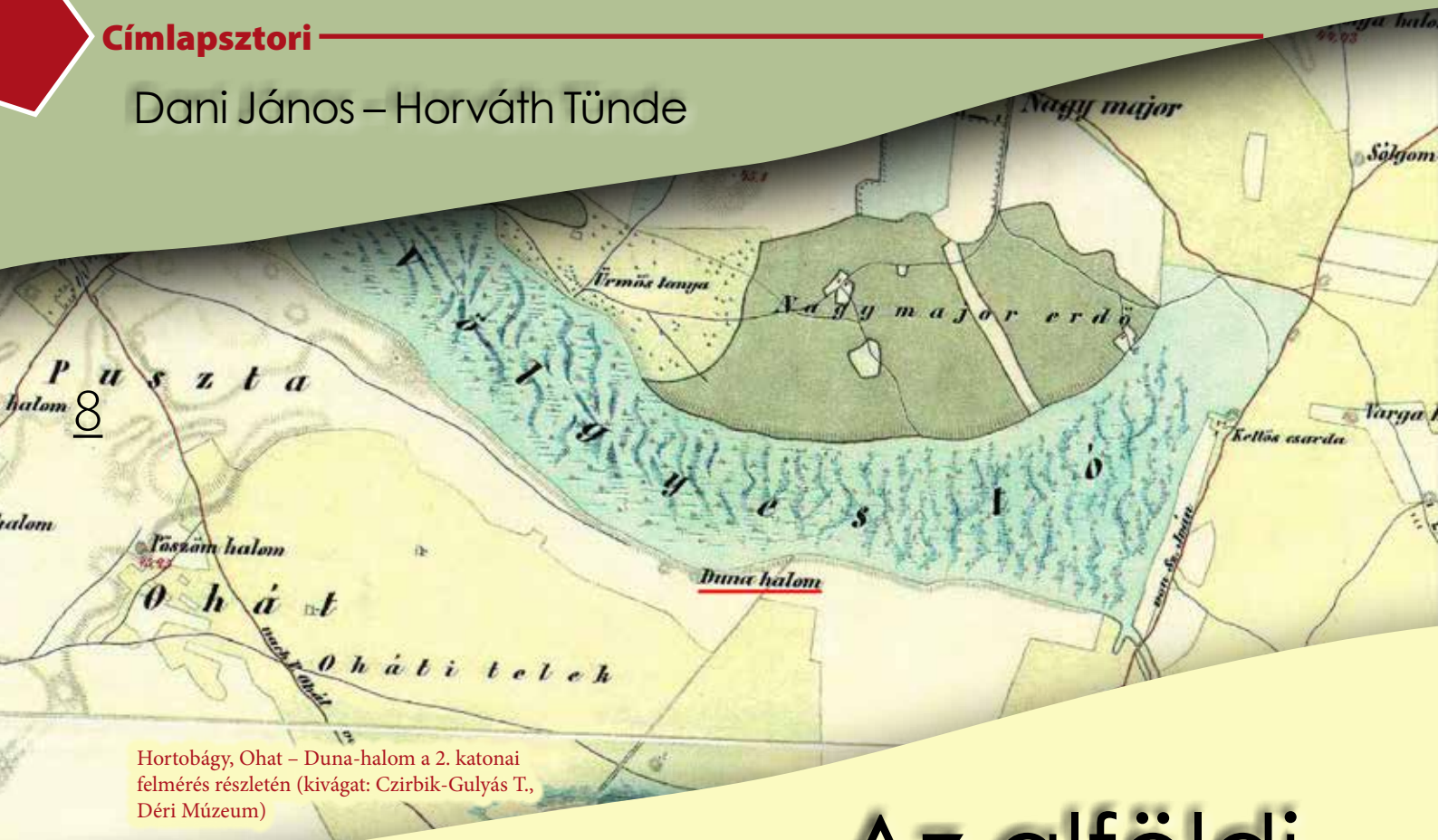

A vaskúti halmok

Mezőberényben Virók András geofizikai módszerekkel kutatta a Bodzás-halmot, melyen egy középkori templom is található. Bár a fő vizsgálat tárgya a templom állapota volt, olyan módszert választott, mellyel a halom központi sírja is felderíthetővé vált. Így sikerült azonosítani a kurgánhoz tartozható központi sírkamrát is, sőt, a mérési eredmények alapján még az is előfordulhat, hogy a halom alatt két kamra is található.

A Békésszentandrás határában álló Gödény-halom

Hortobágy, Ohat – Duna-halom a 2. katonai felmérés részletén (kivágat: Czirbik-Gulyás T., Déri Múzeum)

Az alföldi őskori halmok titkai

A különböző funkciójú mesterséges halmok – így az alföldi táj jellegzetes, ember által épített, monumentális temetkezési halmai, a Zoltai Lajos által csak „földpiramisoknak” nevezett, de a köznyelvben helytelenül ‘kunhalomként’ emlegetett kurgánok – valódi időkapuszalák. A temetkezés és a halomépités sok esetben a halom megújítási időszakainak korabeli ökológiai (talajtani, éghajlati, botanikai, faunisztikai) és antropogén (az elhunyt és a temetkezést végző közösség anyagi és szellemi kultúráját, embertani-biológiai maradványait) viszonyait konzerválták és őrzik hosszú évezredek óta. Azok a kurgánok, amelyeket ma sok tudományterület képviselőiből álló komplex kutatócsoport von vizsgálat alá, néha még a szakemberek számára is meglepő történeteket mesélnek a Kr. e. 4. évezred végének, 3. évezred elejének világáról: egész Európa további történetét befolyásoló jelenségekről.

Az ohati Duna-halom ma (fotó: Horváth T.)

Zoltai Lajos eredeti rajza a Duna-halom feltárásáról
(Déri Múzeum Adattára)

A kurgán alaptemetkezésének
koponyája (fotó: Horváth T.)

Az első gödörsíros kurgánokat építő népcsoport az orosz sztyeppékről indulva a késő rézkor időszakában, valamikor Kr. e. 3350–3300 között érte el Magyarország területét. A kurgánok őshazája valahol a Fekete-tenger északi partvidékén, a Dnyeper és a Kubány folyó közötti területen kereshető. A bekövetkező vándorlás két irányba tartott: kelet és nyugat felé. A szétraadás kiváltó oka nem a túlnépesedés, hanem az életmóddal, elsősorban a túllegeltetéssel tönkretett élőhelyek lassú pusztulása volt. A cél új, még érintetlen, vizekkel táplált dús legelők keresése és meghódítása az emberek és a jószágok számára. A Gödörsíros kurgánok népe ugyanis az első igazolt nomád kultúra az emberiség történetében.

A nomadizmust Mandzsúriától egészen a magyar Alföldre, mintegy 8000 km hosszan húzódnak, az éghajlati övezetesség miatt kialakult hatalmas füves térség, az ún. eurázsiai sztyeppeöv adottságai, részben pedig egy olyan klímafluktuáció hívta életre, amelyben az időjárás tartósan nem tudott stabilan megállapodni, ezért a kiszámítható éghajlati viszonyokat igénylő földművelés nem volt folytatható. A változó, hol jobb, hol rosszabb évekre adott tudatos emberi reak-

A szoci-
alista idők történeti-régészeti iskoláit
elsősorban Marija Gimbutas nagyhatalmú, a keleti kurgánépítő népek európai invázióját 3 hullámra osztó, ún. „kurgánhipotézis” elmélete határozta meg. Ez alapján az első indoeurópai népekkel azonosították őket, akik a lótenyésztés, lótarthatás, az indoeurópai nyelvek és kultúra (pl. hármas istenség, férfikultuszok) elterjesztői, meghonosítói voltak Európa területén, leigázva az itt élő bennszülött, elsősorban földműveléssel foglalkozó, nem indoeurópai népcsoportokat.

ció volt az állattenyésztés előtérbe helyezése, amelyet ezek a társadalmak fejlesztettek először tökélyre, kihozva belőle a maximumot. A gazdasági életmód változása azonban társadalmi változásokkal is járt. Az egyre nagyobbra növekvő, a fennmaradást ilyen körülmények között garantálni tudó állatállományhoz egyre több erős férfira volt szükség, akik felfegyverezve a vándorló csordákkal töltötték mindennapjaikat.

Magyarországra – a Duna völgyét követve – a legnyugatibb hullámok értek el, és leginkább a Tisza folyó vonaláig foglaltak területet maguknak az egymást követő Pre-Gödörsíros, korai Gödörsíros és a katakombahatásokat mutató kevert Gödörsíros népségek az itt élő Baden-kultúra szállásterületébe ékelődve. Innen nem terjedt tovább a nomád szállásterület, mivel feltétele a réti vagy egyéb eredetű folyóvízzel bőven táplált és kiterjedt füves puszták jelenléte, amelynek legnyugatibb ilyen élőhelye a magyar Alföld volt. (Részben ezzel magyarázható, hogy a későbbi nomád népeknek – szkíták, hunok, avarok, magyarok – szintén a Kárpát-medence a végállomása.)

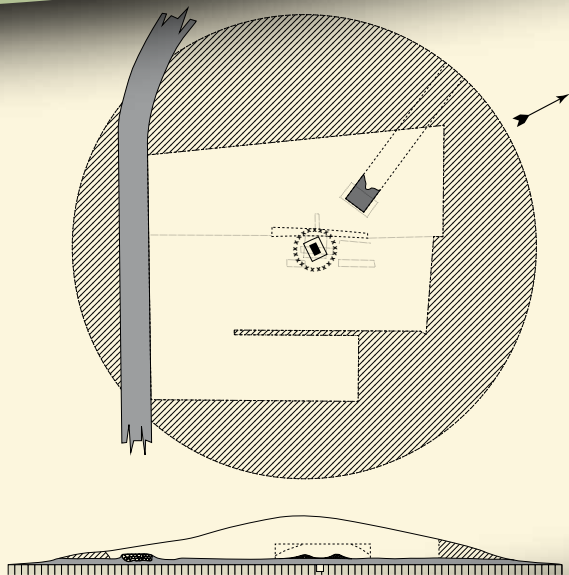
A gödörsíros kurgánok hatalmas elterjedési területéről – amely keleten egészen az Urálig nyúlik – csak néhány települési helyet ismerünk, hiszen a nomádok nem építettek maguknak állandó falvakat, városokat. Téli és nyári szállásuk közt vándoroltak valamilyen ciklikusságban (többéves, éves, évszakonkénti), a szállások körül legeltettek, ekkor még elsősorban szarvasmarhát. Így régészetileg csak maga a halomsír kutatható, amelybe halottaik egy részét – feltehetően a társadalmilag elismert személyeket – temették. Ezek rajzolják ki az egykori, vérségi alapon szerveződött nemzetségek, törzsek téli és nyári szállásait a ma kutató régészek előtt.

Tudományos igényű kutatásuk a 19. század utolsó – a 20. század első évtizedeiben indult olyan elődökkel, mint dr. Jósa András, Zoltai Lajos vagy Milleker Bódog. Egy Ecsey István által 1979-ben készített összefoglalás angol nyelven ismertette az addigi összes régészetileg megkutatott kurgánunkat. Időközben a keleti sztyeppéken időben több hullámra tudták bontani a korábban

Ma már csak kis foltokban mutatja a magyar Alföld a keleti sztyeppéjellegét, azokat is úgy kell természetvédelmi területekként óvni és mesterséges beavatkozásokkal fenntartani. Hazánkban a kurgánok az elmúlt évtizedekben sorra tűntek el, ahogy az ember a határ utolsó szegletét is földművelésre alkalmassá tette. A legtöbbjük, mivel a teljesen sík környezetükből mindig látványosan kiemelkedett, már a maga korában és azóta is folyamatosan bolygatást, rablást szenvedett el azoktól, akik kincset reméltek a mélyükön. A népi névadásban ezek a kincskeresők kalandok nemegyszer rögzültek Lyukas-halom, Kincses-halom, Pénzásó Pista halma elnevezésként. Olyanra is akad sajátos példa, hogy egy kátyús, sáros utcájú bihari település lakói egyszerűen a kátyúk betömésére hordták el ötezer éves kurgánokat...

egy nagy egységként kezelt Gödörsíros kurgánkultúrát, elsősorban a halott tájolása, a halom építési módja és a mellékletadás eltérő szokásai alapján. Az időben elkülöníthető hullámokat területileg is más-más centrumba sikerült elhelyezni. A lótarással kapcsolatos elképzelések is gyökeresen megváltoztak: az érintett lelőhelyek revíziója során kiderült, hogy ezek a késő rézkorra datált lócsontok jóval későbbiek, legtöbbször szkíta koriak voltak. Abban a korai periódusban tehát, amikor a késő rézkor közepétől több hul-

Balmazújváros-Kárhozott-halom kurgán alaprajza és sírkamrájának rekonstrukciója (Csalog J. rajza alapján digitalizálta Faur Z., Déri Múzeum)

lában a Kárpát-medencei magyar Alföldet Gödörsíros népségek érték el, jelenlegi tudásunk alapján úgy tűnik, hogy mégsem ismerték még a házasított lovat. Az első kelet-európai jövevények hódítása bizony két, mégpedig emberi lábön történt! Nem voltak sem lóhátas, sem harci kocsis támadók, akik levágták és elsodorták az itt élőket egy nagy hódító ütközetben, sőt egy markáns fegyveres réteg sem igazán körvonalazódik olyan karakteresen, mint ahogy azt korábban gondolták.

Saját kutatásaink lassú beszivárgást (ún. penetrációt, infiltrációt) sugallnak, és az elit dominanciáján keresztül egyfajta békés erőfölénnyel járó területfoglalást az itt élő Baden-népség földjén, amelyet inkább valamiféle kialakult szimbiózis, egymás mellett élés jellemezne, mint egymás határainak és területeinek állandó és erőszakos zaklatása. Ellentétben az Oroszországból ismert példákkal a magyarországi kurgánok alatt eddig még nem találtunk egyértelműen erőszakos cselekményre utaló jelet az antropológiai maradványokon. Bár az is kétségtelen, hogy míg nálunk kb. 80 rézkor végi – kora bronzkori kurgánt tártak fel az elmúlt 150 év alatt, addig Oroszország és Ukrajna területén több százat, így az azokból származó információ is sokszorosa a hazainak. A folyton fejlődő tudománynak köszönhetően ma már több olyan természettudományos módszerrel, kutatási iránnyal rendelkezünk, amelyeket bevethettünk az ásatás mellett. Ilyen például a talaj-

tudomány, a radiokarbon-mérés, a dendrokronológia, a növényi kovasejtek (fitolitok) kutatása, amelyek segítenek az egykori viszonyok pontosabb rekonstruálásában és időben való elhelyezésében. Az orosz sztyeppén a kocsi és a kerék – az állattenyésztés fellendülésével együtt járó korszakalkotó, egyetemes emberi találmány – csak Kr. e. 3100 körül jelenik meg legkorábban a kurgánok alatt.

A sztyepei kerek későbbiek tehát, és eltérő kialakításúak, mint az európai bennszülött kultúrák településein találtak, hiszen pl. a vízparti, mocsári településeken Bad Buchau lelőhelyen faévgűrűs keltezés alapján a fakerék kora Kr. e. 3283–3281, míg egy szarvasmarhára való fájárom Arbon Bleiche III. lelőhelyről Kr. e. 3384–3370 közötti. Bizony, az első igavonó nem a ló volt, hanem a szarvasmarha! Erről tanúskodnak az Alpok hasonló korú magaslati szentélyein rituális céllal létrehozott sziklavészetek ábrázolásai is. A legkorábbi kerék- és kocsileletek ezek közt a bennszülött földművelő kultúrák közt azt sugallják, hogy nem presztízs, az elitnek kijáró eszköz volt, hanem hétköznapi használati tárgy, amelyet bárki birtokolhatott. A tisztánlátáshoz a jövőben olyan komplex lelőhelyeket lenne érdemes feltárni, ahol a Gödörsíros kurgán egy Baden-településsel együtt alkot közös lelőhelyet, hogy a két, potenciálisan egyidős kultúra egymás közötti kapcsolatrendszere is vizsgálható legyen. Ezek a komplex lelőhelyek több információt szolgáltatnának, ezért az értékelésben is messzebbre juthatnánk. Több ilyen közös lelőhelyet ismerünk, és egyet megpróbáltunk már bevonni a kutatásainkba.

A badeni cserepekről Zoltai Lajos által felvett eredeti leltárkönyvi bejegyzés (Déri Múzeum Régészeti Tára)

2. A sírkamra csontváznak fekvése.

A Kárhozott-halom alatt talált központi temetkezés Csalog József által készített felvétele (MNM Régészeti Adattára)

7. Eldőlő eldőlőkerek elalt sóvány-lap maradványai.

Az Ohat-Duna-halom a Fehér- vagy Völgyes-tó magaspártján fekszik. A 2,3 m relatív magasságú kurgán körül egy badeni település terült el. Zoltai Lajos 1923-ban ásta meg a lelőhelyet. 2,05 m mélységben egy temetkezést tárt fel erősen felhúzott lábakkal. Vörös festék nyomait észlelte a koponyánál és a lábknál. A tetem egy tűzhely közelében feküdt, amelyből badeni cserepeket hozott be a Déri Múzeumba a legendás múzeumalapító polihisztor. A kurgán temetkezéséből mért radiokarbon dátum elég késői, kora bronzkori dátumot adott (Kr. e. 2580–2487), rítusa alapján viszont a korai Gödörsíros periódusba sorolható, míg a cserepek a klasszikus badeni, ún. vissi körbe tartoznak. A kurgán sztratigráfiai helyzete (szuperpozícióban volt a badeni településsel, hiszen vágta a badeni tűzhelyet a temetkezéssel) és késői, bronzkori dátuma alapján 99%-ban biztosak vagyunk abban, hogy a Gödörsíros kurgán ezen a lelőhelyen a badeni település elhagyása után létesült. A badeni település elhagyásának okait persze nem ismerjük, lehet, hogy a Gödörsírosok pusztították el, de az is, hogy már rég elhagyták más okból, mikor a nomádok ideérkeztek.

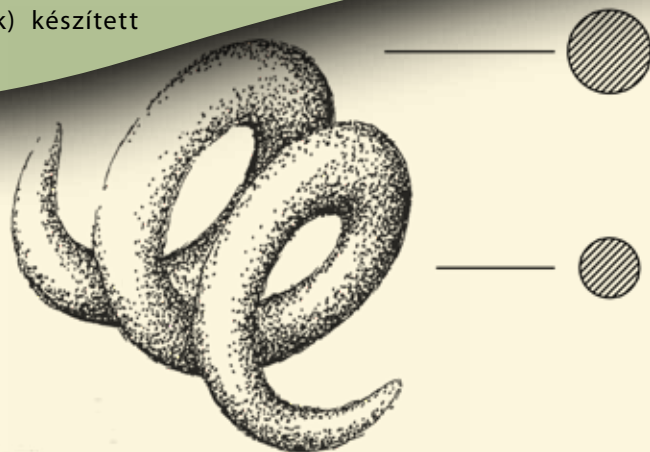
A kurgántemetkezések tömeges megjelenése az Alföldön a Kr. e. 3100–2600 közötti időszakra tehető, és a törzsterületén (Oroszország, Ukrajna, Kazahsztán) Jamnaja-kultúrának nevezett nomád közösséghez köthető: nagy valószínűséggel az egykor az Alföldön emelt temetkezési halmok 85–90%-a ebben az időszakban épülhetett. A legújabb kutatások (Lantos Andrea és András Réka halomásatása Dusnok határában) a l a p j á n

valószínű, hogy ekkor már egészen a Duna vonaláig elfoglalták a sík legelőket, sőt, úgy tűnik, hogy az Erdélyi-medence magasabban fekvő legelőin is megfordultak állataikkal.

A Jamnaja-kultúra temetkezési rítusa igen jellegzetes: Ny–K-i irányban tájolt, általában hasított deszkákkal és gyékénnyel fedett gödörsír fölé, a környező terület humuszrétegéből hordott össze a közösség akár 6–8 m magasságot is elérő földhalmot. A gyakran vörös okkerrel befestett fejű, testű, kezű vagy lábú elhunytat általában a hátára fektették, térdben felhúzott, behajlított lábakkal. Fejét gyakran párnaszerű agyag- vagy földpadkára helyezve emelték meg. A sír néha egyszerű, függőleges falú, mély gödör volt, amelyet állati prémmel, bőrökkel, gyékényfonattal vagy akár színes szövött takaróval béleltek. A halottak bizonyosan színes lenvászon és gyapjúruhákat viselhettek. Számos olyan tárgyuk is lehetett (pl. bőrv, fából készített tálak, faragott bot stb.), amelyek szerves anyagból lévén a mi éghajlati és talajviszonyaink mellett nem maradtak fent. Megmaradtak viszont néhány kivételes temetkezésben a nemesfémekből (ezüst, ritkán arany) készült hajfonatot díszítő ékszereik, állati csontból készített ékszerek (főleg Kelet-Európából ismerünk pl. jellegzetes ún. kalapácsfejű tűket, csiszolt, faragott csontkorongokat), és ritkán rézből (nyéllyukas balta, tör) vagy kőből (csiszolt kő fokosok) készített

Körösbánya/Baia de Criș-„Borkai forrása”/Fântâna Borchii” (Hunyad megye, Románia) lelőhelyen talált, baltás férfiakat ábrázoló kőstétlék (Téglás I. 1885 alapján)

A Kárhozott-halom alapteremkezése mellett talált egyik spirális ezüst hajkarika (Csalog J. rajza alapján rajzolta: Menyhért M., Déri Múzeum)

fegyvereik. A Kárhozott-halom alatt talált férfi haját két spirális ezüst hajkarika is díszítette. Néha a halom alatt, de a gödörsíron kívül talált állatcsontmaradványok a temetést követő halotti torról árulkodnak. Egyes kurgánok tetejére még kőből faragott – néha hosszúkas, alakatlan, néha viszont fegyveres férfialakokat mintázó – sztéléket is állítottak. Számos ilyen sztélének kifaragott emberábrázolás került elő Erdélyből.

A nomád Jamnaja-kultúra hagyatéka nem tűnt el nyom nélkül. Akármilyen kevés kézzel fogható leletanyag is maradt ránk ebből az időszakból, mégis nagyon komoly változások mentek végbe Kr. e. 3000–2600 között a Kárpát-medencében és Európa-szerte egyaránt. Európa középső és nyugati felében megszakad a neolitikumtól kezdődő töretlen fejlődés, és egy új, kelet-európai (Gödörsíros/Jamnaja) gyökerekre visszavezethető, ún. zsinegdíszes kerámiával jellemezhető anyagi kultúra és egy férfidominancián alapuló társadalmi rendszer kezd rohamosan terjedni egészen Skandináviáig. Ez az az időszak, amikor a kontinens genetikai állománya – a korábban domináns neolit földművelő génállomány visszaszorulásával párhuzamosan a keleti eredetű Jamnaja-gének arányának drasztikus megnövekedésével – egészen máig ható módon megváltozik.

Az Alföldön is szinte továbbélés nélkül szűnik meg az élet Kr. e. 2800 körül az egyébként intenzív megtelepedést, nyüzsgő életet mutató, jelentős állatállománnyal és népeiséggel rendelkező késő rézkori településeken; valami történik tehát a Baden-falvak lakosságával. A legújabb kutatások nem kizárólag a Jamnaja-csoportok erőszakos pusztítását, térnyerését feltételezik, hanem komolyan felvetődött a Kelet-Európa felől behurcolt fertőző betegség (elsősorban a pestis korai formája) pusztításának drasztikus lehetősége is. Az újonnan, részben helyi alapokból kialakuló kora bronzkori kultúra, a Makó-kultúra első települései viszont – különösen a késő rézkorral összehasonlítva – nemcsak nagyon alacsony lélekszámra utalnak, de nagyon szegényes képet is mutatnak.

Feltehetően a Jamnaja-csoportok közvetítésével kerül először a Kárpát-medencébe, majd újabb innovációkat követően terjed innen tovább Nyugat-Európa felé egy új típusú fémművesség, amelynek eredményeként a kora bronzkor időszakában elkezdik a réz ötvözését más fémekkel, jobb és tartósabb eszközök, fegyverek előállítására. A Dunántúl és Erdély kora bronzkorában – hasonlóan az európai tendenciákhoz – feltehetően a késői Jamnaja-csoportok hatására, nemcsak a nyéllyukas balták használata terjed el, de megjelenik a halmos temetkezés szokása is a társadalom egy bizonyos, kiemelkedő rétege körében.

Egy háborítatlan kurgán botanikai értékei:
Debrecen-Kamarás-halom májusban (fotó: Dani J.)

A halomsírok emelése nem korlátozódik sem földrajzi régiókhoz, sem konkrét időszakokhoz, ugyanúgy találkozunk velük a magyar Alföldön, mint a Dunántúli-középhegységben, Skandináviában vagy akár más kontinensen (pl. az Újvilágban). Ugyanakkor elmondható, hogy egyes területeken bizonyos korszakokban jellemzőbbek lehetnek és meghatározó temetkezési jellegzetességgé válnak. Európa nagy részén a bronzkor folyamán például annyira elterjedt lesz ez a temetkezési mód, hogy Németországtól a Kárpát-medencéig nagy területen, kevés eltéréssel alkalmazzák és egy egész korszaknak is nevet ad: ez a *halomsíros kultúra*, a német szakirodalmak alapján pedig a *halomsíros korszak*. Írásunkban ezzel a periódussal és jellegzetes temetkezési szokásaival ismertetjük meg az olvasót, miközben Európa távolabbi tájainak hasonló épített síremlékeiről is szót ejtünk.

Bronzkori, kőből rakott halmos temetkezés
Tanum környékéről
(Svédország, Västra Götaland)

Bronzkori halomsírok a Kárpát-medencében

G u b a S z i l v i a

Skandináviában az ún. északi bronzkor időszakában (Kr. e. 1800–500) szintén ismerik a halmos temetkezéseket. Ugyanakkor ezek nem „igazi” halomsírok, amiket földből emelnek, hanem kizárólag kőből építik. A formájuk általában kerek vagy ovális, de a későbbi korszakokban (főleg a viking korban) találkozunk szögletes vagy hajó formájú kőhalmokkal is, ez utóbbiak hossza elérheti a 40–45 métert. A több rétegben felhalmozott kőakások általában egy központi, fából vagy kőlapokból épített sírkamrát fedtek. A halmokat sok esetben további sírokkal is bővíthették, ezeket újabb kövekkel fedték, így a sírhalmok mérete és kiterjedése folyamatosan változott. A legnagyobb ilyen temetkezéseket Gotland szigetén találjuk, ahol akár 7 méter magas és 70 méter átmérőjű sírhalmok is előfordulnak.

Európa és a halomsíros idők

A klasszikus értelemben vett halomsíros kultúra Nyugat-Németországtól Ausztrián át egészen a Kárpát-medence déli régiójáig elterjedt, középső bronzkori (a magyarországi terminológia szerint a késő bronzkor kezdetét jelző) anyagi kultúra. Természetesen nem

úgy kell elképzelnünk, hogy a több ezer négyzetkilométeres elterjedési területen minden tárgy, szokás vagy viselet egységes, hiszen a korszak emberei alkalmazkodtak a helyi nyersanyagokhoz, erőforrásokhoz vagy akár a klimatikus viszonyok keretén belül megtermelhető „növénykínálat”-hoz. Vagyis helyi jellegzetességek és különbségek léteztek, a halomsírok emelésének szokása azonban mégis összekötötte ezt a területileg igencsak differenciált korai kultúrát.

A halomsíros idők előtti (kora bronzkori) Közép-Európa nagy területein ún. sík temetkezési szokást figyelhetünk meg, vagyis alig, csupán elvétve ismerünk halomsírokat. Német nyelvterületen a teljes időszak is ezt a beszédes nevet kapta: *síktelek*.

metők kora. Vajon mi vitte rá a közösségeket arra, hogy miután sok száz éven keresztül hasonló módon temették el a halottakat, ezen a szokáson változtatva, idő- és energiaigényes vállalkozásokba kezdjenek, és a holtaknak látványos, egyúttal maradandó halotti házakat emeljenek? A kérdésre sajnos ma még nem rendelkezünk egyértelmű válasszal, egyesek más csoportoktól átvett szokással magyarázzák, megint mások az új nyersanyaglelőhelyek feletti ellenőrzést és az ezzel összefüggésben megjelenő új innovációkat (új típusú eszközök, főként fegyverek), átalakuló gazdasági és társadalmi struktúrákat (a harcos elit megjelenése) tartják a fő mozgatóerőnek. Bizonyos, hogy több tényező is szerepet játszott, és az is biztos, hogy pontosabb választ a ma már egyre nagyobb számban végzett archaeogenetikai vizsgálatok eredményeitől várhatunk.

Kövekkel kirakott urnasír
Zagyvapálfalváról (pilinyi kultúra, Nógrád megye)

A halomsíros kultúra legnagyobb hazai temetője a Szeged melletti Tápén, az egykori téglagyár területén található. Trogmayer Ottó, a Móra Ferenc Múzeum egykori igazgatója által vezetett feltárás során, olykor nagyon nehéz körülmények között 1960 és 1965 között közel 700 bronzkori sírt sikerült megmenteni. A sírok többségébe felhúzott lábakkal és karokkal temették el a halottakat. Kevés számban hamvasztásos rítus is előfordult. A síroknál a gazdag bronzmelléklet pontos ruha- és ékszerviseleti rekonstrukciót is lehetővé tett: a nőket általában hajkarikákkal, kéz- és lábujjgyűrűkkel, bronzból készült lemezövvel és nagy méretű tűkkel temették el; e két utóbbi egy kaftánszerű ruha tartozéka lehetett. A férfiaknál is találunk gyűrűket, karperecet, a bronztűből azonban csak egyet viseltek, amely valamilyen köpönyegszerű ruhadarabot foghatott össze.

A gyakorta több száz sírt számláló temetőekben – bár a halomsírok szerkezete és kialakítása hasonló volt – a halott eltemetésének szokásrendje, a temetés rítusa sok esetben különbözött. Kétféle temetkezési mód létezett: a csontvázas és a hamvasztásos, egy temetőn belül akár mindkét

A halomsír rekonstrukciója

szokás is előfordulhatott (ezeket nevezzük birituális temetőnek). Amennyiben csontvázasan temetkeztek, úgy a halottat a hátán fekve nyújtva, esetleg oldalára fektetve és enyhén felhúzott lábakkal temették el. A halottat teheték rönkkoporsóba vagy kőből rakott sírkamrába, a sírokat pedig minden esetben földréteggel, ahol rendelkezésre állt, ott pedig kőréteggel is lefedték. Néhány sír feltárása során arra is lehetett következtetni, hogy árokkal is körbevették, az árok belső oldalán pedig kis karólyukak sorakoztak, amelyek az egykori, egyszerű sövény meglétét bizonyították. A halmok létrehozásával egyrészt megjelölték a halottak házat és biztosították az élők és halottak világának elkülönülését. Az akár több száz sírből álló temető egy adott közösség közös emlékezési színtere is lehetett, ahol az ősök földi maradványait és végső soron az ősök lelkét őrizték. A halmok méretére gyakorta csak következtetni tudunk, de általában 6 és 8 méter közötti átmérővel rendelkeznek, de nem ritka az ennél nagyobb, akár 15 méter átmérőjű és 2 méter magas halom sem. Sok esetben ma már ezekből alig látszik valami, de modern eszközökkel végzett, legfőképp a légi régészeti felderítés eszközeivel jól vizsgálhatók. Megőrzésük az utókor számára elsősorban ott biztosított, ahol az emberi felelősségteljes magatartás felelős mezőgazdasági vagy erdőgazdálkodási szemlélettel párosul a kulturális értékek megőrzése érdekében.

A halomsíros kultúra hármastemetkezése Szurdokpüspökiből (Nógrád megye)

Szurdokpüspökiben 2005-ben tártuk fel azt a mellékletekben gazdag, csontvázas rítusú halomsíros temetkezést, amelyben egy anya nyugodott két gyermekével. A háton, nyújtott testhelyzetben eltemetett fiatal, 22–25 éves nő a jobb karjával öleli át a 2–2,5 éves kisgyerekét. Valószínűleg fiúgyermekről lehet szó, a feje fölött elhelyezett bronztőr legalábbis erre utalhat. A fiú halántékán ezen kívül egy vékony aranydrótból hajlított fülbevalót is találtunk. A felnőtt nő lábainál egy harmadik személy, egy 6–8 éves gyermek maradványai is előkerültek. Az apró csontok között egy tű, számos kerek, lapított borostyángyöngy, valamint háziasított kutya szemfogai kerültek elő, mindkettő az egyik végén átfúrt, feltehetően amulettként használták.

A magyarországi halomsíros kultúra és területi csoportjai

A Kárpát-medence nyugati felében a halomsíros kultúra megjelenése és elterjedése (kb. Kr. e. 1500–1200/1150) előtt már találkoznak körárkos temetkezésekkel, vagyis olyan jelenséggel, amikor a központi, földbe mélyített sírt 2–4 méter átmérőjű sekélyebb árokkal veszik körbe. Az árok sok esetben arra utal, hogy az abból kitermelt földdel fedték be a sírt és hozták létre a kisebb-nagyobb halmokat. A Morvaországban, Ausztria keleti és a mai Szlovákia nyugati területein élő kora bronzkori kultúráknál megjelenő körárkos temetkezések jelezhetik a halomsíros kultúra kialakulási területét is.

A kultúra a Kárpát-medencében több területi csoporttal írható le, amit főként a kerámia változatossága jellemez, míg a fémtárgyaik viszonylag egységes képet mutatnak. Több száz éven keresztül virágzó anyagi kultúráról van szó, amely nemcsak területi variánsokat hozott létre, de időben is eltérő régészeti emlékeket hagyott ránk. A Dunántúlon és a Dél-Alföldön a közép-európai vagy Duna-vidéki halomsíros kör terjedt el, míg Szlovákia déli és Magyarország keleti és északi tájain az ún. kárpáti

halomsíros kör. A hasonló temetkezési szokások, viseleti tárgyak (pl. széles bronz lemezkarperecek, sarlós szárú tűk) fejlődése, átalakulása a területi csoportoknál később eltérően ment végbe, nyilván a szomszédos közösségeknek, valamint az eltérő irányból érkező hatásoknak köszönhetően. Így például a Dunántúlon a temető többségénél megmaradnak a halomsírok, leglátványosabban talán a Bakony területén. Az alföldi területeken viszont alig figyeltek meg halmokat, bár több lelőhelyen (pl. Jánoshidán) körárkos sírok is előkerültek, amelyek utalhatnak az egykori földhalmok meglétére. A temetkezési rítus szintén több temető esetében vegyes, vagyis vannak hamvasztásos (urnás) és csontvázas temetkezések is.

A halomsíros kultúra egyes területi variánsai jobban, míg mások kevésbé őrizték az anyagi kultúra vagy szokásrend hagyományait, és néhány generációt követően természetes módon átalakulnak, adaptálódnak akár természeti, környezeti változásokhoz. Így a korábban egységesebb kulturális kép a halomsíros korszak végére egyre mozaikosabb lesz, kialakulnak olyan területi csoportok, regionális kultúrák, amelyek módosított formá-

A Tápé-téglagyári temető feltárása.
Balra, Trogmayer Ottó a feltárás vezetője

ban, de tovább viszik a halomsíros hagyományt, akár a kerámiaművességről, akár a fémművességről legyen szó. Ez utóbbira kitűnő példa az Északkelet-Magyarországon, valamint Kelet-Szlovákia és Kis-Lengyelország területén elterjedt pilinyi kultúra, amely kezdeti, kialakulási szakaszában a halomsírok emelésével őrzi az ősi hagyományokat. Temetőikben viszont már kizárólag hamvasztásos temetkezések vannak, és néhány kivételtől eltekintve az urnás-hamvasztásos rítus egyeduralkodó lesz. Az urnákat nem ritkán kőládákba helyezik, a sírok fölé pedig kőből emelnek akár 2-3 méter átmérőjű halmokat. Sajnos az évezredek során az emberi beavatkozások (mezőgazdasági művelés, erdőirtás, a kövek másodlagos felhasználása), de a természetes eróziós folyamatok is folyamatosan pusztítják a kultúrtáj e páratlan elemeit. Megóvásuk és megőrzésük a szakemberek egyik legfontosabb feladata, akik azonban sok esetben versenyt futnak az idővel, az emberi nemtörődömséggel és olykor az illegális kincskeresőkkel is.

Késő bronzkori halomsírok rekonstrukciói Kyjatice határában (Szlovákia, Rimaszombati járás)

Scholtz Róbert Gergely

SZKÍTA KORI KÖRÁRKOS TEMETKEZÉSEK

18

„A szegény embernek az volna a pénze,
ami el van ásva a halom földjébe.”

(Szűcs Sándor: Régi magyar vízivilág, 1977)

2006-ban a nyíregyházi Jósa András Múzeum régészei megelőző feltárást végeztek Tiszavasvári északkeleti határában, a Kapusz-lapos-dűlőben. A helybeliek által csak „Rókalyuk-dűlőnek” nevezett területen három hamvasztásos és két zsugorított csontvázas szkíta kori sírt tártak fel. A temető különlegessége az egyik hamvasztásos, körárkos temetkezés volt. (A sírt sajnos még az ókorban kirabolták.)

A sír leírása: 12. objektum (4. sír), a sírgödör tájolása: DNy–ÉK 236–56°. A 226×240 cm-es lekerekített sarkú négyzet alakú sírgödör mélysége 51 cm volt. A hamvak félkörívben a tárgyak mellett, a sír keleti és északi oldalán helyezkedtek el.

Tiszavasvári-Kapusz-lapos lelőhely

Feltárt körárkos szkíta temetkezés
(Tiszavasvári)

Körárkos szkíta temetkezés foltfotója
(Tiszavasvári)

Használaton kívül az íjat a sérülésektől, nedvességtől és hidegtől is óvó ún. készenléti íjtartó tegezben, a gorütoszban tartották. A szó jelentése: „marhabőrből való”. A tegez alakja a felajzott íj formáját követte, annak kb. kétharmadáig ért, és lécvázzal, vaspálcával is megszilárdított, erős bőrből készült. Külső felületét gazdagon díszítették, himzéssel, bőrrátéttel, az előkelőknél pedig görög műhelyben készült ezüst- vagy aranylemezekkel.

A sírban négy töredékes edényt – két korongolt tálat, egy kézzel formált urnát és egy hordó alakú edény töredékeit – találtunk. A hamvak között feküdt további két darab vaskés és két bronz nyílhegy megégett maradványa, valamint a halottal együtt elhamvasztott íj és nyíltartó tegezt, az ún. gorütoszt merevítő vaspálca töredékei. A sírgödörből két darab vulkanikus kőtöredék is napvilágra került.

A kárpát-medencei szkítáknál a körárkos sírok az igen ritka temetkezési módok közé tartoznak, és a kutatók szerint sírhalomra engednek következtetni. A több mint 2500 jól dokumentált szkíta kori temetkezés közül napjainkig mindössze 7 (!) rendelkezik körárokcal. A sírhalomok emeléséről először Hérodotosz tett említést. A negyedik könyvéből megtudjuk, hogy a szkíta uralkodó

halála után alattvalói „óriási földhalmot emelnek a sír fölé, s azon versengenek, hogy minél magasabb legyen”. (Hérodotosz IV. 71.)

A napjainkig publikált körárkok mind különböző méretűek, a külső átmérőjük általában 4–8 méter, szélességük 40–160 cm, mélységük 20–60 cm között változik. Oldaluk ívelt vagy rézsútosan szűkülő, aljuk teknős, esetleg enyhén ívelt. A bejáratok szélessége 120–140/190 cm között változik. A körárkokat a bejáratuk megléte alapján 2 főcsoportba – bejárat nélküli körgyűrűs és bejárat tagolt –, valamint további 3 alcsoportba lehetett sorolni: egy, kettő, ismeretlen számú bejárat tagolt.

A szkíta kori körárkos temetkezéseket a hazai kutatók keleti eredetűnek határozták meg, párhuzamaikat a délorosz steppe vidékén keresték. Makkay János mutatott rá arra, hogy ez a terület a török nyelvű hódítók megjelenéséig – Kr. u. 6. század – az iráni nyelvű népek lakterülete volt. A steppevidék jellegzetes halmos temetkezéseinek, a kora bronzkori gerendavázás sírhalmoktól a Kr. e. 8–7. századi szkíta királyi kurgánokig törés nélküli kontinuitás mutatható ki. A szkíta kori körárkos/halmos temetkezéseket tehát egy olyan iráni temetkezési formának tartjuk, mely feltehetően az ősi településjelenségekben gyökerezik, vagy az egykori bonyolult, sírkamrás temetkezési mód elcsökevényesedett változatának fogható fel, esetleg a kőben szegény vidékeken a halmok alatt talált kögyűrűk helyi megfelelőinek tekinthetők.

Az árkok rendeltetésének kérdése napjainkig megválaszolásra vár. A különböző korszakkal foglalkozó kutatók egyetértenek abban, hogy a sírt kerítő árkok az egykori sírhalmok bizonyítékai. Azonban a természeti erők és egyéb hatások következtében e sírhalmok gyakran megsemmisültek, így nehéz eldönteni, hogy az árkok a halom alatti sírt, avagy magát a sírhalmot kerítették. Eredeti helyüknek a meghatározása azonban különösen fontos feladat lenne, mivel bizonyosnak tartjuk, hogy eltérő rendeltetéssel rendelkeztek a halom alatti, sírt kerítő és a halom bázisán kívül ásott, halmot kerítő árkok.

A régészek egy része szerint a sírt/halmot kerítő árkok kizárólag technikai célt szolgáltak: az árokból nyert földből emelték a kurgánt. Létezik azonban olyan rekonstrukció is, melyen a kitermelt földet az árok külső partján halmozták fel (pl. Pervomajevka kurgán). Akad, aki szerint a körároknak rituális, ideológiai szerepe volt: a halottat elkülönítette a környezetétől, saját térbe zárta, szakrális területet alakított ki.

Ebben az elkülönített térségben zajlott a halotról való megemlékezés kultusza, például a tor. Utóbbi feltételezést támaszthatja alá, hogy a körárkokban néha állati és embercsontokat és törött edényeket is találtak. Lukianosz szkíta főhőse, Toxarisz így beszél a szkíták „jeles napjairól”: „Nemcsak, hogy áldozunk, hanem külön jeles napokon még ünnepségekkel is megtiszteljük őket... úgy hisszük: jót teszünk az élőkkel is, ha megemlékezünk a legjelesebb férfiakról, és tiszteljük a megholtakat. Úgy véljük ugyanis: ekként majd közülünk is sokan kedvet kapnak hozzájuk hasonlóvá lenni.” (Lukianosz: *Toxaris, avagy a barátság*) Elképzelhetőnek tartom, hogy a halotti toron vagy e „külön jeles napokon” tartott megemlékezések során kerülhettek a sírt kerítő árokba a kerámia- és állatcsontleletek.

A feltárt sír részletfotója

Algyő 100. sír

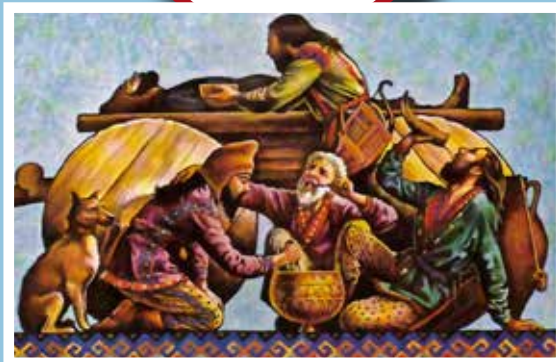

A magyarországi temetkezéseket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a körgyűrűs és egy bejáratú tagolt árkok kizárólag csontvázas sírokkal jelentkeztek, míg a hamvasztásos temetkezéseket legalább két bejáratú látta el. Előbbiek a kultúra északnyugati és délkeleti területén, utóbbiak Magyarország északi, északkeleti vidékein jelentkeztek. A kutatás a nyújtott helyzetben fektetett halottakat a helyi preszkíta, illetve új, a Fekete-tenger északi partvidéki steppéről bevándorolt csoport/ok hagyatékának tartja. E temetkezési mód elsősorban az Alföld déli részén, valamint Szlovákia délnyugati vidékén terjedt el.

A szórthamvasztásos temetkezési mód a szkíta kor elején jelent meg és elsősorban az északkeleti régiókra jellemző, bár az Alföld-csoport déli területein és szórványosan Erdélyben is megfigyelhető. Kemenczei Tibor e temetkezéseket a Középső-Dnyeszter-vidék Kr. e. 7. század második feléből származó szkíta sírjaival hasonlította össze. A szórthamvasztásos tarnabod-téglási – keleti páncézzal és fegyverekkel eltemetett – férfit, valamint a sándorfalvi sír halottját az ásatók a közösség vezetőinek tekintették. Az utóbbi évtizedben feltárt sírok is ezt a megfigyelést látszanak alátámasztani. Úgy a tiszavasvári, mint az algyői temetőben a leggazdagabb halott sírját kerítette árok.

A szkíta jellegű Alföld-csoport temetkezési helyein megismert körárkos-halmos (?) temetkezési forma a tár-

Az Oroszországban található egyik leghíresebb, Tolsztaja Mogilának (Kövérhalom) nevezett kurgánt kerítő árokban 35 ló, 14 vaddisznó és 2 szarvas maradványait találták meg. Ez alapján mintegy 6500 kg húst fogyaszthattak el a halotti toron vagy a temetést követő megemlékezéseken az összegyűltek.

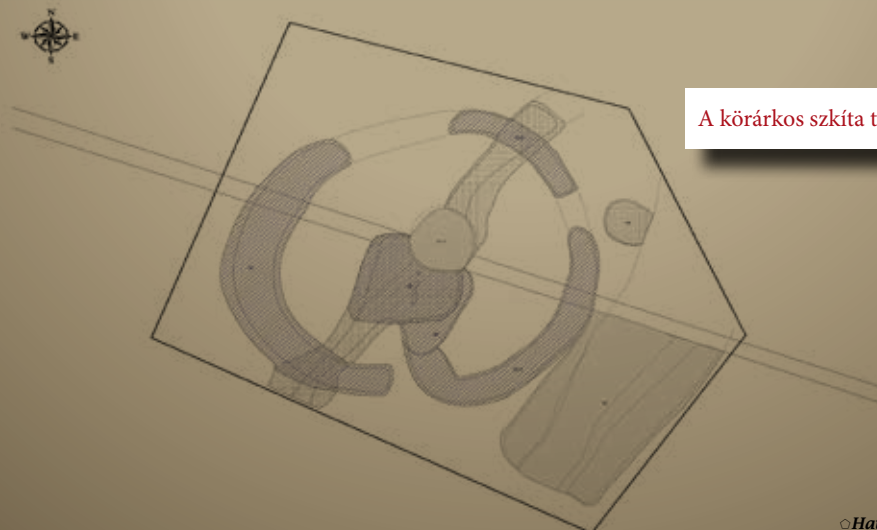

Szkíta temetkezési jelenet

sadalmi ranglétra felső fokán álló személyeket illethette meg, amint arra a rítus és a mellékletek (keleti, szkíta jellegű fegyverek, pikkelypáncél, ékszerek) különlegessége mutat. A halmok alatt magányos és többes – családi – temetkezések egyaránt ismeretek. Elgondolkodtató azonban, hogy a szkíta kori halmok – pl. Acsa, Ártánd, Méhi, Monaj, Nyíregyháza-Bródi-halom, Tarpa, Tápiószentmárton, Zöldhalompusztá – közül egyedül Tarnabodon figyeltek meg a halom bázisán belüli, temetkezést kerítő árkot. A sírok földrajzi elhelyezkedése alapján további előkerülésükkel a szkíta kori Alföld-csoport

teljes területén számolnunk kell. A temetkezési szokás feltehetően keleti eredetű, s nem rítusspecifikus: csontvázas esetében (Algyő, Hetény, Tarnaméra) és hamvasztásos síroknál (Sándorfalva, Tarnabod, Tiszavasvári-Kapusz-lapos) egyaránt megtalálható. Mivel valamennyi sír bolygatott volt, a biztos keltező leletek hiányában kronológiai különbséget jelenleg nem állapíthatunk meg közöttük. Mellékleteik alapján a hazai szkíta kor fénykorára, a Kr. e. 6. századra, Idanthürszosz király uralkodásának idejére tehetők. Soraimat az ő szavaival zárom:

„itt vannak a szkütha őseink sírjai. Rajta, indulj el, keresd meg, és próbáld csak feldúlni őket, majd meglátod, hogy harcolunk-e a sírjainkért ellenetek, vagy sem!” (Hérodotosz IV. 127).

A körárkos szkíta temetkezés felszínrajza

HALMOK, BUCKÁK, HANTOK

A vaskúti szarmata halomsírok

Sóskuti Kornél

Szakos Éva

Szarmata halmos és árokkeretes temetkezések az Alföldön

21

A Dunával ke-
letre határos al-
földi barbarikum területén

a Kr. u. 1. században egy új, eddig ismeretlen nép, az iráni eredetű szarmaták jelentek meg. Fokozatosan népesítették be az Alföldet és jelentős számú populációt képeztek – régészetiileg bizonyítható módon – egészen a hun korszakig. Az eurázsiai sztyeppéről bevándorolt törzseik (jazigok, roxlánok, alánok) ugyan nomád életmódjukat a Kárpát-medence természetföldrajzi adottságai miatt tovább folytatni nem tudták, de archaikus szokásaikból, vallási hiedelmeikből rendkívül sok mindent megőriztek, amiről csak a régészeti források ránk maradt emlékeiből alkothatunk képet.

A korai régészeti feltárások alkalmával a kutatók még pontosan nem tudták az előkerülő leleteket megfelelő népességhez kötni. Véltek azokat germánoknak, hunoknak és egyéb barbár emlékeknek. A szarmata leletanyag pontos körülhatárolása Párducz Mihálynak köszönhető, aki az 1930-as évektől rendszerezve, értelmezve adta közre az Alföld római kori (szarmata kori) emlékeit.

Az 1950-es években Párducz Mihály 47, szarmatának tartott halmos temetőt számolt össze az Alföldön az addig megismert lelőhelyek alapján. Ezeknek a halmoknak, halomcsoportoknak mintegy a fele fogadható el ma is, mint ennek a népcsoportnak a síremléke az előkerült leletek vagy a sírok tájolása alapján, a többi más korszakhoz sorolható. Méretüket tekintve igen változatosak: átmérőjük 4–45 méter, magasságuk 0,5–9 méter között váltakozott. Jósa András a halmok kutatásának kezdetén külön figyelmet fordított a lehetséges változatok megfigyelésére. Egy részük „közvetlen környezetének lehámozásából emeltetett”, a többség körül viszont szabad szemmel látható árkot észlelt, melyből kitermelt földből a halmot emelheték. Hasonló megfigyeléseket tett az 1940-es években Zoltai Lajos a Hortobágy, Porosháton feltárt halmos sírcsoportok esetében is. A halom körül található árkok funkciójára, jelentőségére ekkor még egyikőjük sem figyelt fel.

Jászalsószentgyörgy, Borsa-halom és a körülötte található, mára szétszántott halmok légi felvételen

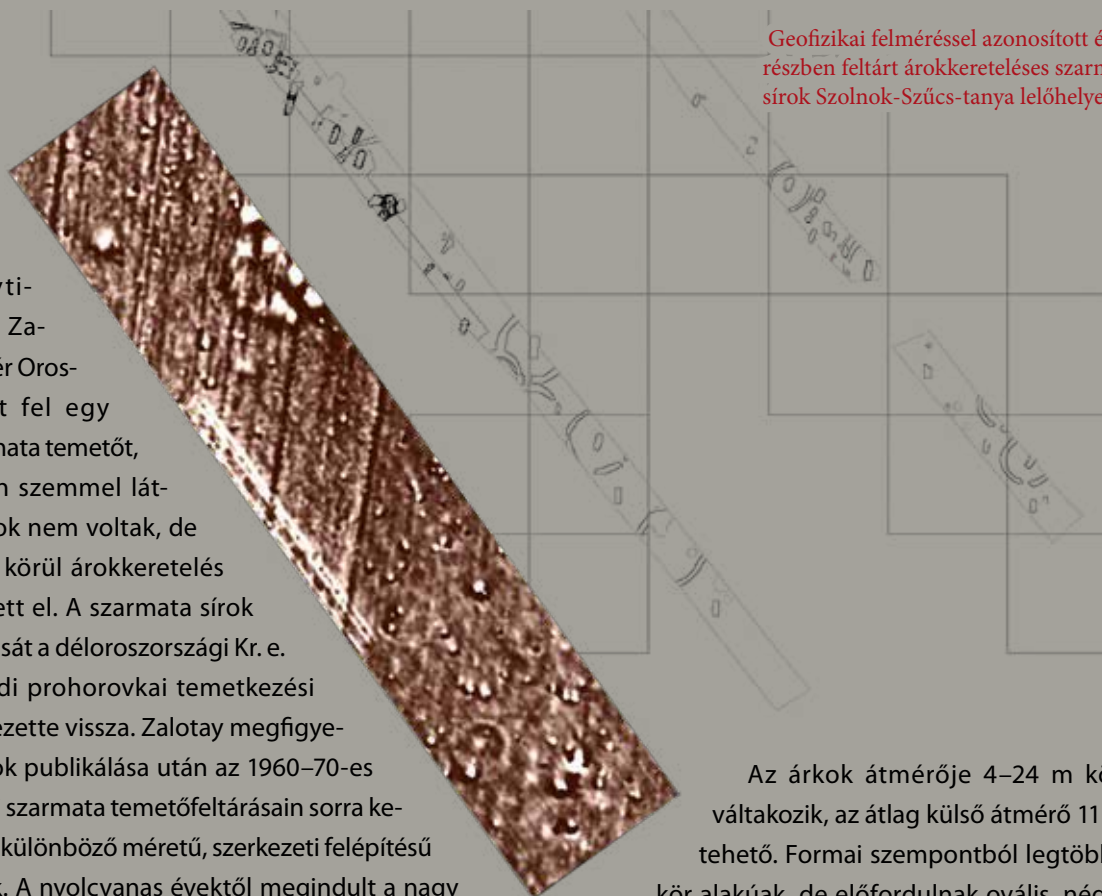

Vaskút, 64-es csatorna lelőhelyen légi felvételen azonosítható szarmata árokkeretes sírok (készítette: dr. Czajlik Zoltán 2003. május 24. ELTE Légitűz Archivum)

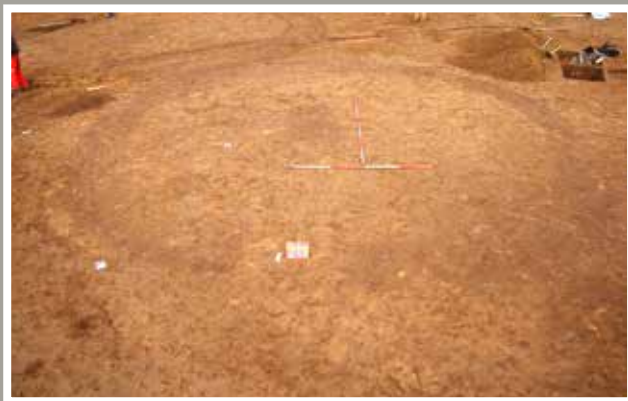
Egy évtized múlva Zalotay Elemér Oros-házán tárt fel egy olyan szarmata temetőt, ahol ugyan szemmel látható halmok nem voltak, de számos sír körül árokkeretelés helyezkedett el. A szarmata sírok körüljárólását a déloroszországi Kr. e. 4–3. századi prohorovkai temetkezési szokásra vezette vissza. Zalotay megfigyelései és azok publikálása után az 1960–70-es évek alföldi szarmata temetőfeltárásain sorra kerültek elő a különböző méretű, szerkezeti felépítésű kerítőárkok. A nyolcvanas évektől megindult a nagy sírszámú, alaposan dokumentált árokkeretes szarmata sírcsoportok temetőterképét, méret- és irányadatokat nem mellőző publikálása. A kilencvenes évektől induló nagyberuházásokhoz kapcsolódó megelőző feltárások folytán a szarmata árokkeretes sírokat is tartalmazó temetők száma sokszorosára nőtt. Mára elmondható, hogy kevés az olyan szarmatákhoz köthető temető, ahol árokkeretes sírok ne kerülnének elő, függetlenül azok földrajzi elhelyezkedésétől és időrendi besorolásától.

A feltárt szarmata körárkos temetők közül 2008-ig 63-at publikáltak, melyekben mintegy 2500 temetkezéséből legalább 550-nél figyeltek meg árokkeretet.

Geofizikai felméréssel azonosított és részben feltárt árokkereteléses szarmata sírok Szolnok-Szűcs-tanya lelőhelyen

Az árkok átmérője 4–24 m között változik, az átlag külső átmérő 11 m-re tehető. Formai szempontból legtöbbször kör alakúak, de előfordulnak ovális, négyzet, és sokszög formájú árokkeretek is. A kerítőárok egy speciális formája a sír hosszanti oldalaival párhuzamosan futó határoló árok. Általánosak a zárt árokkeretek is, de gyakran van egy 'bejáratuk' a fej felőli oldalon. Az árkokat ritka esetekben a két vagy négy égtáj oldalán is ellátták 'bejáratokkal', amely úgy tűnik, hogy az árokkeret átmérőjének méretével állhat összefüggésben. A 'bejáratok' pontos értelmezése több szempontból vitatható, annyi bizonyos, hogy a halottról való gondoskodás, az elhunyt hozzátartozóhoz viszonyuló szertartásokkal hozható kapcsolatba. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy több feltárásból ismertek az árok betöltéséből származó állat-

Kör alakú kerítőárokkaal keretelt temetkezések a humuszolt felszínen, feltárás előtt Makó, Járandó lelőhelyen

Négyszögletes kerítőárokkaal keretelt temetkezés a humuszolt felszínen, feltárás előtt Makó, Járandó lelőhelyen

Határolóárokkaal ellátott temetkezés Makó, Dáli-ugar lelőhelyen

Feltárt körárkos temetkezés Makó, Dáli-ugar lelőhelyről

csontok – jellemzően végtag- vagy koponyatöredékek –, illetve egész edények, melyek feltételezhetően a sírnál végzett szertartás emlékeiként értelmezhetőek.

Az árkokon belül található sírgödörök méretei, szerkezeti felépítései eltérő képet mutatnak. Általános, hogy a sírgödör mérete és kialakítása (szimpla aknasír koporsós temetkezéssel) hasonló az árokkereteléssel el nem látott 'szegényebb' temetkezésekhez, de gyakorinak tartható az is, hogy a szakrális téren belül jelentős méretű sírkamra helyezkedik el. Megfelelő feltárásoknak és talajtani adottságoknak köszönhetően esetenként megfigyelhető a fából ácsolt sírkamra jelenléte vagy a kőpakolás archaikus szokásának alkalmazása az Alföld északi peremterületén (főként Pest, Heves és Borsod megyében), a hegyvidékekhez közel eső régiókban.

Az Alföld területén a szarmata körárkos temetők feltárása már-már 'egy unalmasan ismételt jelenség' a gyakori előfordulásnak köszönhetően. Ez a gyakoriság azonban számos adatot nyújt az árokkeretes temetők körárokaira és temetőszerkezetére vonatkozóan. A kutatás napjainkra eljutott odáig, hogy ásások nélkül is felfedezhetőek és részben elemezhetőek szarmata temetők. Ilyen roncsolásmentes vizsgálat például a légi régészeti vagy geofizikai kutatások során történő temetőazonosítás.

A légi fotók vagy geofizikai felmérések interpretációinak az alakzatok kategorizálására épülő ága, azaz morfológiai analízise, törvényszerűségeket próbál felfedezni, abból a célból, hogy egy bizonyos alakú objektumról megállapítható legyen a kora és funkciója. A módszer a szarmata halmos-körárkos temetők kutatásának fontos irányát jelöli.

Az árokkereteléssel ellátott temetkezések kapcsán komoly szakmai viták alakultak ki. A kutatók egy része azon a vélekedésen van, hogy a halmos és árokkeretes temetkezések két külön rítusként értelmezhetőek. A másik

csoport vélekedése az, hogy az árokkeretes temetkezések fölött is magasodott halom, így ezek is halomsíroknak tekinthetőek. A vita egyszerűen nem eldönthető, hiszen mindkét oldalon szerepelnek érvek és ellenérvek.

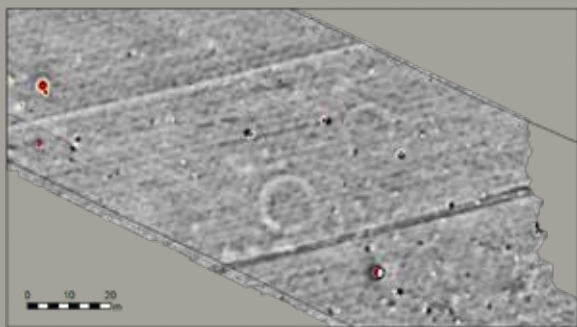
Madaras-Halmok esetében egy szarmata temetőn belül megtalálhatóak voltak a feltárás megkezdése előtt is látható halomsírok, és több tucat olyan temetkezés is feltárásra került, amelyet csak keretelő árok vett körbe, de sírhantnak nyoma nem volt látható a modern mezőgazdasági művelés által sem bolygatott felületen. A halmos és árkos temetkezések külön rítusként történő értelmezése mellé sorakoztatható fel az az érv is, hogy míg az ismert halomsírok valamennyi esetben kerek alapúak, addig az árokkeret formák között egyaránt megtalálhatóak – igaz, jóval ritkábban – a fent említett sokszögletű, négyszögletes és a rövid, párhuzamos szakaszokból álló határolóárkok is.

A másik nézet – miszerint minden árokkeretes temetkezés felett magasodott valamilyen halom – fő érve az, hogy több halomsír esetében is megfigyelhető volt az azt körülölelő árok. Ezek mellett logikus elképzelésként említendő, hogy a temetéshez kapcsolódóan megásott árokból származó földet valószínűleg nem szállították el, hanem azt helyben, a sír felett deponálták, tehát valószínűleg minden árokkerethez tartozott egykor egy kisebb-nagyobb halom. Az elképzeléshez jól illeszkedik a halott fejénél megszakadó árok magyarázata, miszerint itt lehetett a feljáró a halomra.

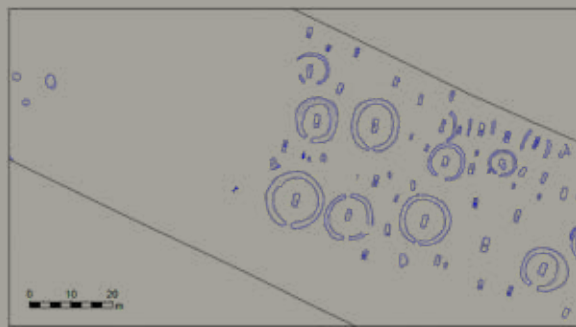
A halmos és árokkeretes temetkezések vitája kapcsán felmerül egy további kérdés: Mennyi földet tartalmaz egy árokkeret? Az árokásás során kitermelt föld elegendő lehet-e egy halom emeléséhez? Vegyünk egy átlagos árkot, ami 80 cm széles, 40–60 cm mély és 10 m átmérőjű. Ennek a térfogata mintegy 8–10 m³. Ez alapján, ha az egész

A temetkezéseknél alkalmazott árokkeretelés szokása nem kizárólag a szarmatáknál fordul elő. Megtalálható a Kárpát-medence területén a bronzkortól egészen a honfoglalás korig, így például a római korban Pannoniában is.

Szarmata temetőrészlet Makó, Dáli-ugar lelőhelyen. Feltárás előtt, geofizikai felmérés képén

Szarmata temetőrészlet Makó, Dáli-ugar lelőhelyen. Feltárás után, összesítő térképen

belső kört feltöltötték, a halom központi magassága csupán 50–80 cm-es lehetett. Ez igen szerény magasság, halomnak is csak jóindulattal tekinthető, inkább a jelképes halom elnevezést használhatjuk rá. Szélesebb, mélyebb és hosszabb átmérőjű árok esetén a nagyobb térfogatú földnek is nagyobb felületen kell eloszlania, valamint a halom magasságát nem növeli meg jelentősen az esetenként előforduló ácsolt sírkamra vagy kőpakolás sem.

A számítások pontosságához figyelembe kell venni, hogy a gépi humuszolás során kialakított szint nem egyezik meg a korabeli járófelülettel, ahonnan az árkokat a szarmaták megnyitották. A feltárások alkalmával az árokkereteknek csak ez a sekélyebb, altalajt is érintő részlete marad meg, így pontosan mérni is csak ettől a szinttől tudunk, a felette lévő humusz vastagságát csak kalkulálni lehet, hiszen az árkok szélessége és ebből kifolyólag a kitermelhető föld mennyisége is jelentős mértékben növekszik a korabeli járószinthez közeledve. Mindezek ellenére, ha a leszedett humusz lelőhelyenként eltérő vastagságát, valamint az árok szélesedését is hozzászámoljuk – valamint figyelembe vesszük, hogy a kitermelt föld kezdetben nagyobb térfogatú, mint a tömör talaj –, és

a fentebb számolt mennyiségnek a kétszeresét is veszünk, akkor sem kapunk 1-2 méternél magasabb halmot. Megjegyzendő, hogy ha a halom méretét nem a járószinttől, hanem a kerítőárok aljától számoljuk, akkor optikailag egy magasabbnak tűnő síremléket kapunk.

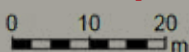
Számos ismert szarmata temetőben az árkok egymást érik, így feltételezhető, hogy a kisebb-nagyobb buckák zavaró tényezők lehettek a későbbi mezőgazdasági művelés során. A 20. század második felében végrehajtott komoly gépesített háttérrel elvégzett mezőgazdasági munkálatok fokozódó erodálódást okoztak a halmok méretében, és számuk csökkenése jelentős mértékben felgyorsult. Megfigyelhető, hogy a 19. század végén dokumentált, és már akkor is jócskán szántott, 4–6 méteres halmok, néhány kivételtől eltekintve, ma már csupán 1–2 m magasak. Ezek után nem kérdés, hogy a kisebb, 0,3–1 m magas halmok teljes pusztulásra voltak ítélve, és belőlük napjainkra mindösszesen az altalajba mélyedő nyomot hagyó árokkeretek maradtak meg.

A
m o -
dern korok em-
berének tájalakító szere-
pe a halmok pusztításában is jól
nyomon követhető. Az Alföld szántóföldjeit
járva gyakran találkozhatunk olyan elbeszélésekkel,
melyek szerint: 'Igen, sokat kellett fordulni rajta
a talajlazítóval, de végül csak kiegyenesedett.'
Egy-egy halomsír pusztulását jól példázza
a vaskúti halmok esete, ahol az 1970-es
években a közeli termelőszövetkezet
használaton kívüli sílógödrének fel-
töltésére a temető egyik 10 méter
magas halma szolgált.

A Makó, Járándó lelőhelyen feltárt nyugati temetőrészlet összesítő térképe a körárok sírokkal

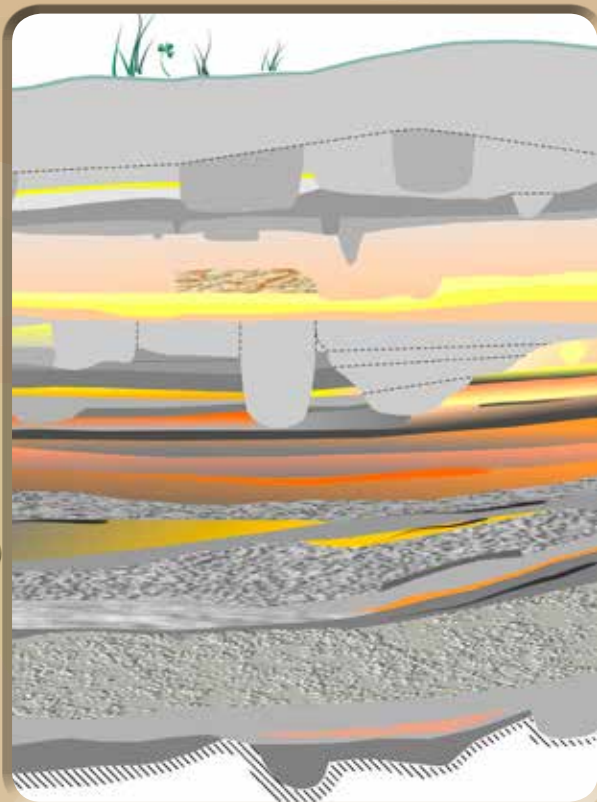
„HORVÁTH FERENC” ÚJKÖKORI MŰEMLÉKEINK TELLEK A KÖZEL-KELETTŐL A TISZA-VIDÉKIG

25

A dombot, halmot jelentő 'tell' szót a régészet kölcsönszóként vette át az arab nyelvből a 19–20. századi nagy közel-keleti ásatások révén. Mint régészeti szakszó azonban nem településformát, hanem kultúrtörténeti jelenséget – településfejlődési minőséget – jelöl, amelynek lényegét az azt létrehozó folyamatok jelentik. Sokszorosan rétegzett településekre lefoglalt terminus technicus. Délkelet-Európában az újkőkör és a bronzkor egyes időszakaiban, a Közel-Keleten az ókorig előforduló településhalmokra vonatkozik.

A tettek elterjedése a Közel-Keletről a Tisza-vidékig (Schier, W. 2005 nyomán)

Szegvár-Tűzköves rétegsora 1986 (Horváth, 2004)

A tettek emberi tevékenység folytán létrejött, gyakran monumentális megjelenésű képződmények, de nem tekinthetők építményeknek. Ugyanis az emberek nem azért fogtak hozzá házaik építéséhez, hogy tellt építsenek, hanem egy új, közös települést hozzanak létre. Ennek kiváltó oka a jelentős népességnövekedés és következményei, elsősorban a szabadon művelhető földterület lecsökkenése lehetett. Ebből adódóan kerülhetett sor a több családot vagy nagycsaládot összefogó, termelészerkezetet működtető területi közösségi szerveződésekre, amelyek a kezdeti vérségi kapcsolatrendszert felváltották. Közös munkára szerveződött autonóm háztartások, a tanyaszerű, néhány házból álló települések összeköltözésével jelent meg a falvak (tettek) társadalma.

Az új közösségi forma egyrészt a termelés növelését célozta azzal, hogy innovációkkal, új létfenntartási technikákkal elégítette ki a megnövekedett szükségleteket. Ezeket Délkelet-Európában a nyomásos földművelés valamilyen kezdeti formája, a közel-Keleten

az öntözés jelentette. Másrészt védelmet biztosított – települést övező árkok, sáncok, falak, kerítések létesítésével – kívülről fenyegető természeti tényezők és emberi behatolás ellen (a Közel-Keleten ezt szolgálták a lapos háztetőkről nyíló bejáratok is). Következésképp a korlátok közé szorult településterület a lehatárolt tér, a településhatár, majd a saját terület – azaz a territorialitás – kialakulását eredményezte. Lehetővé vált a hosszan tartó egy helyben lakás, és az újabb népességnövekedés.

A tellek létrejöttében az éghajlat nem játszhatott elsődleges szerepet, hiszen a klimatikus különbségek Mezopotámia és az Alföld – azaz a 29. és a 48. szélességi fok – között jóval nagyobbak, mint az Alföld és Nyugat-Közép-Európa között, ahol sohasem jöttek létre tellek (az egyetlen kivétel, a közép-németországi Niederröblingen tellje a szabályt erősíti). Azonos viszont az építéshez használt agyag. Ez a sűrűn beépített, korlátok közé szorított területen, a házak pusztulása után lényeges mennyiségű omladékkal növelte a tellek feltöltődését. A dombok

A tellek termékeny talajú alluviális síkságon, rendszerint folyók árterében, közlekedési irányok találkozásánál, természetes dombokon vagy lankás hegyoldalakon jöttek létre. Jelentős, rendszeres építési tevékenység folyt rajtuk. Ezért a szorosan egymás mellé épített agyagfalú házak pusztulása után ismételtelen, hosszú időn át ugyanott, újabb épületek elegyengetett romjai halmozódtak egymásra. Méreteik gyakran tudatosan felhordott földrétegekkel is növekedtek. A tájból szembeötlően kiemelkednek típusosan csonkakúp alakú vagy laposan elnyúló formájukkal.

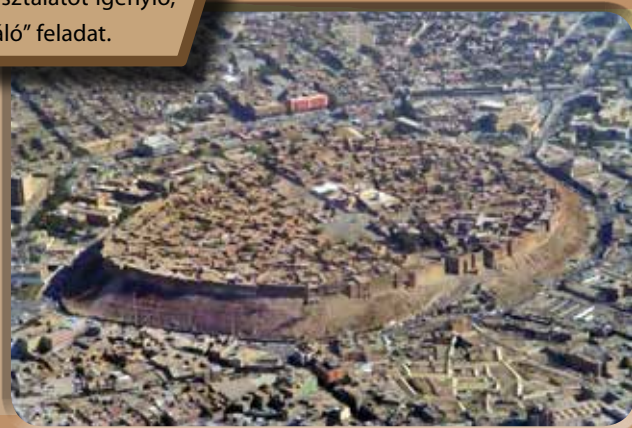
növekedése általában egyenesen arányos a hely lakosságának időtartamával. Mindez jól visszatükröződik a tellek magassági adataiból: Mezopotámiában 50–60 m (az iraki Tell Erbil), a Balkánon 9–18 m közöttiek (Vinča, Karanovo, Džadovo), az Alföldön 8 m a legmagasabb (a bronzkori Tószeg), melyek valóban monumentális hatásúak.

Az újkőkor vívmányait (földművelésen és állattartáson alapuló komplex gazdaság, a letelepedett életmód, az új technológiák) meg-megújuló hullámokban nyugat-anatóliai közösségek hozták el az európai földrészre. Az újkőkor kialakulása a Közel-Keleten zajlott, s bár „neolitikus forradalomnak” nevezik, valójában kevésbé forradalmi módon, meglehetősen hosszú időn át játszódott le a 11. és 6. évezred között (a koradatok az egész cikkben végig Kr. e. Cal BC értékkel szerepelnek). Így a tellek eredete is a „kerámia előtti neolitikum” idejébe vezet vissza bennünket, amikor a Középső-Eufrátesz és a Levantikum területén a legkorábbi megatelepek kialakultak. Ezek prototípusa a rituális jellegű megalitikus Göbekli Tepe (9500 körül), majd

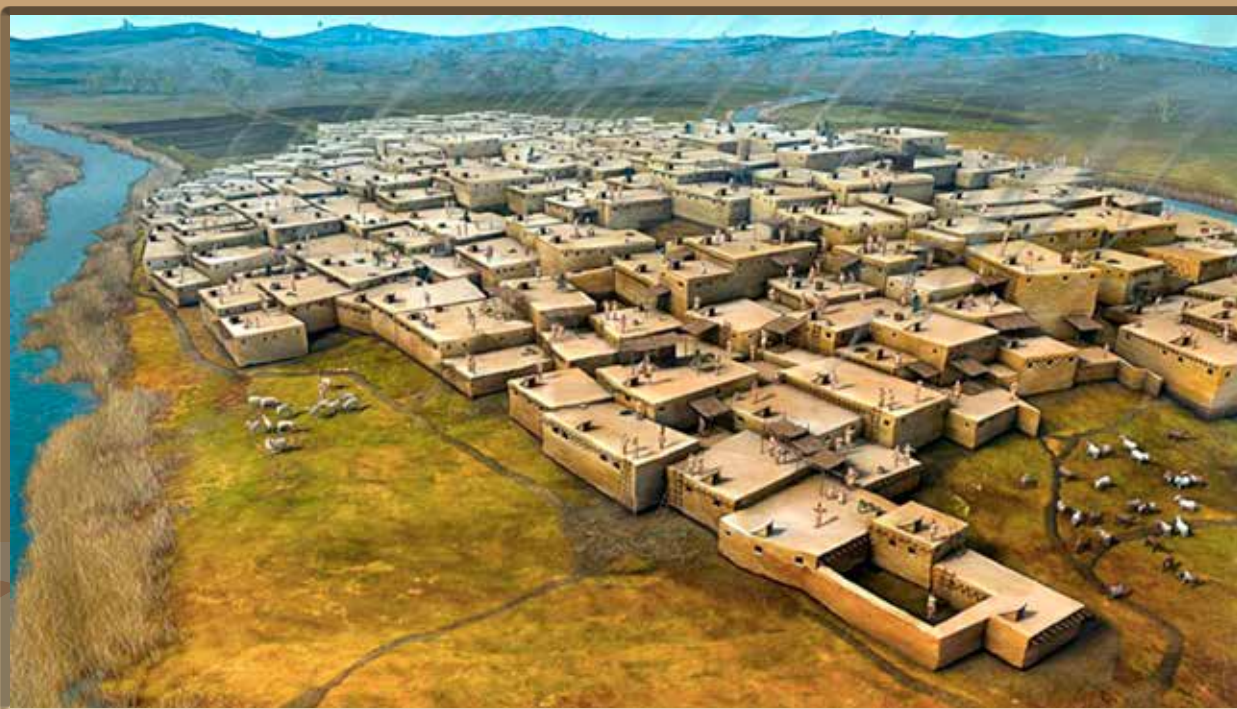
A tellek rétegvastagsága nem mindig azonos a külső magassággal. Számos esetben bebizonyosodott: a tell körül időközben történt feltöltődés miatt a rétegsor jelentős része a jelenlegi környező talajszint alá került. Például a nyugat-anatóliai Tepecik esetében ez 9 méter volt! A valós helyzetet megbízhatóan csak rétegtani feltárással lehet megállapítani. Ez azonban a jelenségek (építmények romjai, gödrök, árkok) egymást és a rétegek eredeti állapotát módosító, bonyolult összefüggései miatt nagy tapasztalatot igénylő, „régészpróbáló” feladat.

Göbekli Tepe (Törökország, Watkins, T. 2010)

Város a tellen: erbili citadella (Irak)

Çatalhöyük (Törökország, Mellaart, J. 1978), rekonstrukció

az Ózövetségből is ismert 20 m magas Jericho lehetett (8000 körül). Az előbbi esetben sokezer kőtömb kifaragása, szállítása, beépítése, az építmények megtervezése; az utóbbiban a települést védő, sziklába vágott mély árok és a 4,5 m magas kőfal megépítése a közösség igen korai szervezettségére utal.

A 8. évezredtől a 6. évezred közepéig – azaz a térség újkőkora végéig – a tellek sokasága jött létre a Perzsa-öböl és a Márvány-tenger közötti területen. Ezúttal a legismertebbek felsorolására sincs lehetőség. Példaként Mezopotámiában Ali Kosh, Jarmo, a Levantikumban Beidha, Abu Hureyra, Kis-Ázsiában Çatalhöyük, Hacilar, Can Hasan, Çayönü stb. telljeit említjük. A fallal körülvett településen vályogtéglákból vagy „vertfalból” lépcsőszerűen, szorosan egymáshoz épített, négyzet alakú házak halmaza sorakozott, a lapos tetőkről megközelíthető bejárattal.

Az újkőkori fejlődés azonban nem egyenes vonalúan zajlott, amely során egy-egy település, régió az alacsonyabból törvényszerűen a magasabb fokozatba lépett volna. A valóságban ciklikus fejlődésről volt szó. Egyesek megrekedtek vagy megszűntek, mások feltűntek és továbbfejlődtek. Velük párhuzamosan pedig jó ideig továbbéltek a vadász-gyűjtögető, állattartó-pásztorokodó – úgynevezett prenomád – közösségek is a Közel-Keleten.

A kelet-közép-anatóliai „kerámia előtti neolitikum” már szervezett, kezdeti hierarchikus felépítésű társadalmá nem sokkal 7000 után rövid idő alatt összeomlott. A török kutatók a krízis okát Anatólia kiszáradásában látják, ami miatt a népesség egy része nyugat felé vándorolt. Az első neolitik települések

Dimini
(Görögország, Kotsakis, K. 1996)

Tell Polianitza (Bulgária, Todorova, H. 1979)

6700/6400 táján jelentek meg Európában, Thrácia égei-tengeri partvidékén (Hoca Çesme). Nem sokkal ez után addig soha nem látott gyorsasággal jöttek létre a falvak Thesszáliában, Macedoniában és Bulgária déli részén. A jövevények magukkal hozták technikai ismer-

Karanovo (Bulgária, Georgiev, G. 1988)

reteiket és anyagi kultúrájukat anélkül, hogy korábbi társadalmuk jellemzőit megtartották volna. A falvak száma és gyors terjedése igen jelentős népességszámra utal. Tell településeik már az ezredfordulóra megjelentek Görögországban (Achilleion, Nea Nikomedeia, Sesklo, Dimini,) Bulgáriában (Kovačevo, Karanovo,) Észak-Macedóniában (Anza, Madžari) stb. Az első időszakban a központi települések csak a Közép-Balkán-hegységig terjedtek el, ameddig a mediterrán éghajlat érezte hatását. Egymástól külön álló, nyeregletes, oszlopszerkezetű házaikat agyaggal tapasztott sövényfonattal, agyagból, sárból rakott vert fallal vagy vályogtégglából készítették. A Mediterráneumban a kőalapozású, agyagfalú épületek is megtalálhatók.

Ekkor, amikor a Közel-Keleten már tellek tízezrei éltek virágkorukat, és megindul a korai városfejlődés, az Al-Dunától északra – 6000 táján – éppen csak kezdődik az újkőkori élet (Körös–Starčevo kultúra). Az új, sík települések inkább a tanya, tanyabokor kategóriájába tartoztak, s házaik helyét is gyakran változtatták egy-egy területen belül.

Az 5500 és 4600/4500 közötti ezeréves időszak a tellek életének csúcspontja Délkelet-Európában. Görögországtól a Balkánon át a Tisza-vidékig, a Fekete-tengertől Horvátországig nagy számban fordulnak elő, egymástól általában mintegy 15–30 km távolságra. Thesszáliában és Macedoniában a korábbiak többsége továbbél, Bulgáriában főleg a Karanovo V-időszaktól ugrásszerűen emelkedik a számuk (Drama, Stara Zagora stb.). Egyedül Északnyugat-Bulgáriában több, mint 200 lelőhelyet tartanak számon, túlnyomó többségük tell. A legjobban dokumentált esetek szerint, az egymásra merőleges elhelyezésű, téglalap vagy négyzet alaprajzú, 3–6 helyiségből álló házak – tervezett elrendezésben – szorosan egymás mellett álltak. A településeket többnyire négyzet alakban árok, fal, kerítés vette körül (Ovčarovo, Polianitsa stb.).

A Nyugat-Balkánon, Belgrád közelében ekkor települ a 9,5 méter magas, 800 éven át lakott Vinča-Bjelo-Brdo. A 12,4 méter vastagságú, teljes újkőkori rétegsort tartalmazó bulgáriai Karanovóval együtt a délkelet-európai újkőkori időrendi gerincét őrízte meg. A tellek ekkor már Bosznia, Szerbia területén is

Polgár-Csőszhalom (Raczky, P. – Anders, A. 2010)

Az alföldi tell települések belső szerkezetét egyelőre kevésbé ismerjük, többnyire kisebb házcsoportok és környezetük került csak feltárára. Ezek alaprajza az észak-bulgáriai, al-dunai területeken jellemző háztípusokéhoz hasonló. Szerkezetük azonban mindig oszlopvázas, kétoldalt agyaggal tapasztott sövényfonat (patics). Egyes tellekhez nagy kiterjedésű külső, sík települések tartoznak (pl. Polgár-Csőszhalom 35 ha). A telleket övező árkok és sáncok a Nyugat-Balkánon és a Dél-Alföldön többnyire szabálytalan (Okolište, Gorzsa), a Közép-Alföldön (Polgár-Csőszhalom) – a Lengyeli kultúra hatására – szabályos kör alakúak.

gyakoriak (Obre, Gomolava stb.), sőt Horvátországban is előfordulnak (Vinkovci, Pepelana).

5300–5200 táján balkáni közösségek tűnnek föl a Dunától északra is, s a helyi lakossággal keveredve új színvetetű kultúrákat és településeket hoznak létre (Újvár, Rast, Tordos). Ilyen közvetítéssel jelennek meg a Tisza–Körös–Berettyó folyók völgyében is a tellek (Tápé-Lebő, Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd, Vésztő, Herpály stb.).

Az időszak az alföldi újkőkör csúcspontja. Települései és társadalma révén szervesen kapcsolódott a balkáni régió fejlett világához. Ez a településrendszer

azonban a Körös–Berettyó vonalnál megállt. Amíg az ettől délre levő tellek talán már bizonyos központi funkciókat is elláttak a településhálózatban, addig a jóval északabbra megjelenő tellek (Polgár-Csőszhalom, Bosnyákdomb) az eltérő, sík települések közepette nem közvetlen kapcsolódtak az dél-alföldiek feltehetően már kezdeti településhierarchiát rejtő rendszeréhez.

Az 5. évezred közepére az alföldi tellek viszonylag rövid időn belül elnéptelenednek. A kutatás régebben kívülről érkezett támadásra vagy klímaváltozásra gyanakodott. Később az a vélemény alakult ki, hogy a kultúra rendszerének belső ellentmondásai, a kör-

Uruk-Warka (Irak)

nyezeti erőforrások kimerülése, a járványok – az önmagát lefulasztó társadalmi és kulturális paradigma – vezettek az összeomláshoz. Valójában a teltek társadalma – mint önszabályozó rendszer – a háztartások autonómiájának gátló hatása miatt nem volt képes a továbblépéshez szükséges magasabb szintű hierarchia kialakítására. Mindenesetre a jelenség nem korlátozódott kizárólag az Alföldre. A dél-romániai, közép- és kelet-balkáni települések (Vinča–Gumelnița–Karanovo–Salcuța kultúrkör) – és egy időre az észak-görögországiak is – az évezred végére vagy a 4. évezred elejére ugyanerre a sorsra jutottak. Annak ellenére, hogy ezen a területen 4700–4000 között a rézbányászat-rézöntés olyan önálló innovációs központja alakult ki, ami nemcsak a közösségek anyagi, hanem társadalmi viszonyait is megváltoztatta. Ezt az aranyban gazdag várnai temetkezések jól bizonyítják.

A teltek fejlődése nem mindenütt a közel-keleti modell szerint zajlott, ahol a tellből – mint kezdeti elemi falumagból – nagy területre kiterjedő városok jöttek létre. Ez a Mezopotámiából származó modell még a Közel-Kelet egészére sem vonatkozik, ugyanis a harmincnál több nagy régióban már az urbanizáció kezdetén más-más változatok is előfordultak. Ezekben az eltérő fejlődés mellett a megrekedés egyaránt jelen volt. Kivételt csak Uruk–Warka és a körzetébe tartozó teltek képeztek, ahol megindult a városok kialakulá-

Az ELTE Régészettudományi Intézete az elmúlt években égető hiányt pótló, különösen jelentős munkába fogott. A 24. órában nekilátott a még meglevő telljeink kataszterének összeállításához. Az eddigi összegzésben 50 neolitikus és 116 bronzkori település-halom került felvételre. Azokat, amelyeket a 19. század végén az árvédelmi töltésekhez hordtak el, majd amit a modern kori talajművelés elpusztított, már aligha lehet összeszámlálni. Ezek sorából csak a legismertebbeket említve: Békés-Povád, Battonya-Gödrösök, Szolnok-Tűzköves, Klárafalva-Hajdova nyom nélkül tűntek el, Szegvár-Tűzköves, Tószeg-Laposhalom világhírű lelőhelyeiből pedig alig-alig maradt valami.

sa. Ez a folyamat a 4. évezred második felére a civilizáció, a kezdetleges államszervezet kialakulásához vezetett, amivel Dél-Mezopotámia az egyetemes emberi társadalom fejlődésének élvonalába érkezett. A Közel-Kelet telljei az iszlám világ beköszöntéig töretlenül lakottak maradtak.

A Kárpát-medencében a teltek elnéptelenedését követő rézkor mintegy kétezer évnyi időszaka után, a bronzkorban 2000–1500 között rövid időre újra feltűntek a teltek, sőt átlépi a Duna vonalát is. Sorsuk azonban az 1500/1400 utáni időszakra újkőkori elődjeikéhez hasonlóan végződött. A kutatók ez esetben is külső támadásnak, a belső ellentmondásokból eredő tényezőknek vagy klímaváltozásnak tulajdonítják megszűnésüket.

Leégett ház feltárása. Hódmezővásárhely-Gorzsa, 1980 (a szerző felvétele)

Ur városa (Tell el-Mukajjar, Irak) rekonstrukció (kép: terraeatiqva.com)

„Ez magát érdekelheti!” – szólt nekem Kemenczei Tibor, a régészeti osztály vezetője, és a szobájában lévő széfhez vezetett, amelyben néhány, bronzkori lelet várt. Bennem azonban – most már bevallhatom – nem sok emlék maradt meg a tárgyról, annál inkább emlékeztem arra a páncélszekrény mellett álló, összetekert légi felvételre, amiről már akkor megállapítottam, hogy az érd–százhalombattai halomsírmézőt ábrázoló archív anyagról van szó. Ez 1990 őszén történt, amikor kötelező szakmai gyakorlatomat a Magyar Nemzeti Múzeumban töltöttem.

1993-tól aztán Szabó Miklós segítségével elindulhatott a magyar–francia légi fényképezési program, ugyanebben az évben pedig Raczy Pál kezdeményezésére az ELTE BTK Régészettudományi Intézet Térinformatika Kutatólaboratóriuma is létrejött, és – keresve az elődök hagyatékát – eszembe jutott a múzeumban porosodó tekercs. Holl Balázs segítségével nem egy, hanem mindjárt két felvétel is előkerült, sőt, hogy még nagyobb legyen a meglepetésünk, szerzőjük a számunkra teljesen ismeretlen Gersi István volt. Persze felmerülhet a kérdés, hogy miért érdekes számunkra egy 1934 májusában készített légi felvétel, amelyet a Magyar Királyi Légierő

Nagyberki-Szalacska: az egyik legkorábbi magyarországi régészeti légi felvétel. Neogrády Sándor készítette üvegnegatívra 1929-ben (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum)

Halomtörténetek

Nyomozás a korai régészeti légi fényképek után

Czajlik Zoltán

egyik fényképésze készített? Elsősorban azért, mert fontos bizonyíték arra, hogy az érd–százhalombattai halomsírméző déli határa 1934-ben is nagyjából ott húzódott, ahol most, azaz a terület időközben megtörtént beépítése nem pusztíthatott el túl sok kora vaskori halmot. Másodsorban a nem tökéletes

Nagyberki-Szalacska. Épen maradt kora vaskori halom a szántóföldön (a szerző felvétele)

minőségű felvételek előkerülése azért is meglepő, mert – Hódmezővásárhely-Nagytatársánc fényképezését kivéve – nem ismertünk más, olyan korai légi fotót, amit ne Neogrády Sándor készített volna.

A hazai régészeti légi fényképezés úttörője Neogrády Sándor (1894–1966) volt. Felderítő fényképészként vett részt az I. világháborúban, Észak-Olaszországban. Legkorábbi harctéri légi felvételeit 1917-től készítette. A háborút követően a Honvéd Térképészeti Intézetben megindított légifotó-alapú térképezések egyik vezetője lett. 1928–1940 között készített régészeti légi fényképeinek többsége sajnos elpusztult, eltűnt.

Halomtörténetek - nyomozás a korai légi fényképek után

32

Neogrády a régészettel való kapcsolatba kerüléséről így írt 1950-ben: „Kora tavasztól késő őszig, néha decemberig, amíg az első hó le nem hullott, az ország különböző részeiben dolgoztam, és igen sok alkalmam nyílt repüléseim alatt érdekes megfigyeléseket tenni. A szántóföldeken, mezőkön, különös formájú, emberkéz alkotta nyomokat fedeztem fel, amelyeket meg is örökítettem, mert ösztönyszerűleg sejtettem, hogy ezek a nyomok a régészeti kutatásokkal valamilyen kapcsolatba hozhatók.” Hogy Neográdyt mennyire vezették az ösztönei, és milyen mértékben rendelkezett esetleg további információkkal, nem tudjuk. Az mindenesetre tény, hogy a legelső, ismert hazai halomsírmézőt ábrázoló légi felvétele 1929-ben a Nagyberki melletti Szalacskánál (Somogy megye) készült.

Szalacska ismert lelőhely volt, de az is tény, hogy a halmok egy része ma is jól megfigyelhető, feltűnő a levegőből is.

Sajnos Neogrády fotóinak jó része a II. világháborúban megsemmisült, sőt az 1990-es években egy ideig úgy tűnt, hogy a maradék is csak a *Térképészeti Közlöny* 1950-es száma alapján rekonstruálható. Az eredeti darabok után kutatva, Holl Baláznak és Suba Jánosnak sikerült kiderítenie, hogy az üvegnegatívok egy része

az MN Térképészeti Intézet Archívumában lapult. Sérülések ugyan voltak rajtuk, de ezeket digitálisan ki lehetett javítani, és így – az egyébként kiváló minőségű felvételek – jól értelmezhetők. Már Neogrády is leírta az egyik kép közepén lévő, furcsa világos terület magyarázatát. Jól megnézve, 5 nagyobb halom figyelhető meg itt, amelyek megjelenése a környezettől eltér. A már ebben az időben gőzekével művelt területből a nagyobb tumulusokat ugyanis kihagyták, azokat – meredekségük miatt – csak lóval szántották.

Az első olyan őskori régészeti lelőhely, amelynek neve középkori krónikáinkban is szerepel, az Anonymusnál *centum montes*, a Kézainál *Zazhalom* alakban szereplő százhalombattai halomsírméző. Ugyancsak ez az első

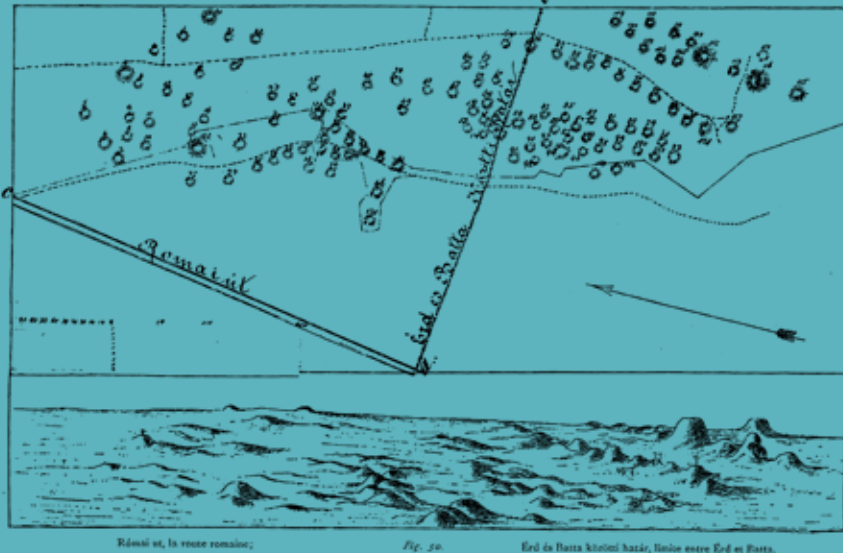
olyan őskori régészeti lelőhelyünk, amelyről már 1847-ben felmérés készült, mégpedig Varsányi János mérnöknek köszönhetően. Térképe jól tükrözi

azt az állapotot, ami 173 évvel ezelőtt a sírmézőn megfigyelhető volt. Amíg a déli részen sűrűbben álltak a halmok, addig az érdi határba eső oldalon egyenetlenebb elrendeződést mutattak. Ezt erősítette meg a lelőhely 1986-os kutatása, amelyet Virágh Dénes és Torma István egy 1953-as térképészeti célú légi fotó értelmezésével

A Százhalombatta és Érd határába eső területen Rómer Flóris és mások révén már a 19. században megindul és – elsősorban Holport Ágnesnek és Poroszlai Ildikónak köszönhetően – nagyszabású kutatási programmá fejlesztett feltárások révén számos halom szerkezetét és leletanyagát ismerjük. A leletek egy része a Matrica Múzeum állandó kiállításán szerepel, az európai hírnevet pedig a sírméző déli bejáratánál álló – első hazai – Régészeti Park hozta meg a lelőhelynek. Ennek kiemelkedő látványossága a feltárások alapján helyreállított és májustól októberig látogatható halomsír (115. halom). A korábbi tudományos és a turisztikai eredmények révén kerülhetett be a közel 70 hektáros érd-százhalombattai kora vaskori lelőhelykomplexum az Interreg Iron-Age-Danube projektbe. Ennek a programnak köszönhető az az ELTE BTK RTI által elvégzett geofizikai kutatás, amelynek segítségével az újonnan azonosított, egykori sírípítményekre utaló körárkok túlnyomó többségét megismertük.

A százhalombattai Régészeti Park madártávlatból. Előtérben a Holport Ágnes által feltárt, helyreállított 115-ös halom (a szerző felvétele)

Varsányi János 1847-ben közzétett felmérése a Százhalombatta és Érd határán található sírmezőről

készítettek el. 1993-ban pedig az elsők között indult meg itt a rendszeres régészeti célú légi fényképezés is, ami jóformán napjainkig újabb és újabb információkat eredményez: a sok-sok halom mellett 2018-ban a sírmezővel részben egykorú településtől északra erődítési árkokat is megfigyeltünk. És végül, de nem utolsósorban Százhalom első volt azon hazai sírmezők között is, ahol sikeresnek bizonyultak a magnetométeres geofizikai kutatások. Sok-sok generáció munkája, térképészek, régészek, légi fotósok és geofizikusok együttműködése révén ma már az 1986-ig felmért 122 halom mellett 243 további sír építmény nyomát ismerjük a légi fényképezéseknek és a magnetométeres geofizikai kutatásoknak köszönhetően!

A térképezés, a légi fényképezés és a geofizikai kutatás, azaz a régészeti rétegeket, jelenségeket nem bolygató módszerek közös hátránya, hogy önmagukban általában nem elegendők annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy

A sóbányájáról ismert Hallstatt kisváros feletti hegyoldalon már 1846-ban megkezdődtek az ásások, amelyek – megszakításokkal – ma is tartanak. Az első kutató Johann Georg Ramsauer, a hallstatti sóbánya igazgatója volt, akinek mintaszerű publikációi révén a gazdag temető hamar ismertté és a korszak névadó lelőhelyévé vált. A ma sem teljesen feltárt, egyes becslések szerint 4–5000 síros nekropolisz leletei a kor viszonyai között jólétben élő emberekről tanúskodnak. Ők voltak ugyanis a só kitermelői és hasznának élvezői. A Mediterráneum és az Alpokon túli területek felé kiépített kereskedelmi kapcsolatrendszer kivételes lehetőségeket biztosított ennek a közösségnek egészen addig, amíg egy földcsuszamlás miatt a só termelése el nem lehetetlenült. A terület az UNESCO Világörökség részét képezi, miközben a bronzkori/kora vaskori bányarendszerben is folynak a régészeti kutatások.

Külső védőárok nyoma a százhalombattai vaskori sánc mellett (a szerző felvétele)

Halomtörténetek – nyomozás a korai légi fényképek után

34

mikor és kik építették fel ezeket a nekropoliszokat. A korábbi kutatások és a legutóbb, 2015–2016-ban feltárt százhalombattai 49-es halom alapján a halmok építése egy viszonylag rövid időszakban, a Kr. e. 7. század 2. felében – Kr. e. 6. sz. elején történhetett meg. Bár ennek a korszaknak a tumulusaiból ma legfeljebb néhány száz darab ismerhető fel a terepen, a légi fényképes és a geofizikai kutatásoknak köszönhetően már az ezret is meghaladhatja a korszak dunántúli halmainak és halomhelyeinek száma. Az építő nép nevét nem ismerjük, a korszak és a régészeti kultúra az ausztriai Hallstattról kapta nevét.

Ugyancsak a 19. század óta ismert dunántúli lelőhelyek közé tartozik a Zalaszántó melletti Várrét nevű részen található sírmező. Minthogy ezen a területen ma is csak „szelíd” mezőgazdasági hasznosítást (rét) folytatnak, feltételezhető, hogy – az északi részen feltárt – halomsor teljes, azaz nincs, vagy kevés az elmúlt évezredek agrikultúrájának áldozatul esett sír építmény. Még jobb példa a Sopron melletti Várhely halomsírmezője, ahonnan valószínűleg a legtöbb jó állapotú, biztosan kora vaskori magyarországi halomsírt ismerjük. A hegytetőn lévő terület intenzív mezőgazdasági művelés alatt soha nem állhatott, hiszen az erdőben álló halmok többsége a terepen járva is felismerhető. Ezt bizonyítja, hogy Szádeczky-Kardoss Gyula 1982-es kitűnő térképét a 2007-ben légi lézeres szkennelés alapján elkészített domborzati modell sem egészítette ki a halmok számát és elhelyezkedését illetően. A modern, erdős területeken különösen jól használható módszerrel készült térképen ugyanakkor felismerhetővé váltak azok a – részben valószínűleg őskori – utak, amelyek a sírmezőn át a vele egykorú településhez vezettek. Fontos körülmény, hogy a jelenleg kirándulóhelyként használt területen most is ugyanebben a zónában vezet át az út, minthogy a halmok között másutt nehéz is lenne megoldani az átjárást. Hasonló megfigyeléseket másutt (pl.

Sopron-Várhely, kora vaskori halomsírmező. Az egyik első hazai, régészeti lelőhelyről légi lézeres szkennelés alapján készített domborzati modell (Király Géza, 2011)

Százhalombatta) is tehetünk, vagyis ezek a területek részben ma is a Kr. e. 6. századra kialakult állapotokat tükrözik. Minthogy 40–80 ha-os lelőhelykomplexumokról van szó, a maradandó változások a kora vaskori táj egy fontos elemébe nyújtanak bepillantást. Arra az izgalmas kérdésre pedig, hogy a későbbi korok embere hogyan viszonyult ezekhez a nekropoliszokhoz, a további kutatások adhatják meg a választ.

Pusztuló halmok nyoma a Százhalombatta és Érd határán található sírmezőn. A talaj sötét elszíneződése a sír építményeket övező egykori körárkokra utal (a szerző felvétele)

A halomok feltárása önmagában is mindig különösen érdekes, izgalmas feladat egy régész számára. Csak kevesen és ritkán kapnak lehetőséget arra, hogy a régészet és a természetvédelem

lak mentén pedig mindenütt az égett, faszenes rétegből kifordult leletekkel találkoztunk. Közöttük egy különösen szép, szarvasagancsból faragott, festett, geometrikus díszítésű lemezzel is, amely a többi tárggyal együtt szkíta kori volt. A helyi emlékezet szerint a halom agyagos rétegeit az 1900-as évek elején a falu házainak újjáépítéséhez hordták el, amit igazol az is, hogy a környező épületek vert fala zöldell a bennük lévő bronzleletektől. Az öregek arra is emlékeztek, hogy amikor a pincét ásták, akkor annak az aljába kíváncsiságból egy gödröt mélyítettek, amiben rengeteg követ és faszenet találtak. A szokatlan

jelenség hamar a helyi folklór szerves részévé vált, volt, aki a szomszéd telekről fúrt alagúttal próbálta megtalálni a titokzatos kincseket.

A terepi szemlét követően elhatároztuk, hogy mindenképpen megpróbáljuk megmenteni az erősen pusztuló rétegek anyagát, ezért már február közepén megkezdtük a halom és környezetének felmérését, megtisztítását a szeméttől, a növényzettől és a leomlott földtől. A leletek összegyűjtésére min-

A szokatlanul apróra tört leletek miatt már az első lépésektől a földet át kellett szitálni

A
Pannon királyság kultusközpontja a Kapos mentén

"az Isztroszon túl egyetlen nép lakik, a mőd viseletben járó szigünnök" Herodotosz

Fekete Mária
Szabó Géza

oldaláról is óvott, különböző mondáknak, népi babonáknak alapot adó földpiramisok valódi titkait kifürkészthessék. Tolna megyében, a Kapos–Koppány folyók összefolyásánál lévő Regölyben is egy jókora mesterséges domb állt valaha. Az ólakkal, pincével bolygatott halom rétegeiből kipergő régészeti leletekre Cziráki Viktor hívta fel a figyelmünket az 1990-es évek elején. Sajnos, a tulajdonossal akkor nem tudtunk megegyezni, így majdnem húsz évet kellett várni, mire 2011-ben nekiláthattunk a feltárásnak.

A telek közepén álló halomcsonk körül az ólakat már elbontották, a lakatlan ház udvarán burjánzott a növényzet. A pince és a halomba mélyedő ólak falában gazdag leletanyagú régészeti jelenségeket figyeltünk meg, a fa-

A Pannon királyság kultuszközpontja a Kapos mentén

36

dent átszítáltunk (ezt folytattuk később is, mintegy 300 m³ föld szó szerint aprólékos átvizsgálásával). Így hamar körvonalazódott, hogy bár az edénytöredékek, fegyverek, lószerszámok, csontfaragványok szkíta koriak, de valami egészen különleges, a Kárpát-medencéből eddig nem ismert összetételű anyaggal számolhatunk. Egyes tárgyak párhuzamai a Kr. e. 7–6.

század fordulóján a hallstatti, szkíta és etruszk területeken ugyan előfordultak, de összességében mégsem sorolhatók be ezen kultúrák egyikébe sem. Közben azt is sikerült kiderítenünk, hogy az ingatlant a korábbi tulajdonostól Strupka József és Magyar Beáta vették meg, akik készségesen támogatták a terület régészeti kutatását és később a feltárást is szponzorálták.

A birtok telkének középső része mintegy méternyivel magasabb, mint a környező kertek szintje. A telek közepén álló kurgán minden oldalát megfaragták, földjét jelentős részben elhordták, falai ezért meredek, bozóttal benőtt teteje viszont – érdekes módon – teljesen lapos volt. A nagyjából csontkagulához hasonló halommaradvány 5,8 méterrel emelkedett ki a közvetlen környezetéből, oldalai nagyjából a telekhatárokhoz igazodtak. Az eredeti felszín meghatározására az alapvo-

nalunkon öt méterenként 80 mm átmérőjű kézi talajmintavevő spirálfúróval mintákat emeltünk ki. A fúrás pontokat a későbbi számítógépes adatfeldolgozásra is gondolva, egyedi azonosítóval jelöltük és a mérőrúd mellé fektetett mintákat folyamatosan fotóztuk. Így jól látható volt, hogy a felszín hullámzásától függően 40–120 cm mélységtől kezdődik az eredeti altalaj, amelyen egy vékony, de nagy kiterjedésű, mintegy 30–35 méteren át követhető faszenes réteg figyelhető meg, amit a tumulus sárgásbarna agyagos feltöltése követ. A halom felhordott anyaga a fúrás minták tanúsága szerint gyakorlatilag leletmentes volt, csak néhány apró korábbi, őskori kerámiatöredék került elő belőle.

Az állapotfelmérés után megkezdtük a nyárra tervezett régészeti feltárást előkészítő munkáit. A halom déli, szinte teljesen függőlegesre faragott oldalába vájt pince oldalfalát megnyestük és 1x1 méteres négyzethálóban lerajzoltuk és fotóztuk az elénk táruló szinteket. A keleti oldal falban az első, majdnem négy méteres részen a felhordott, rétegesen ledöngölt agyagos részt figyelhettük meg, melyet keresztülvágott egy ék alakú repedés, amelyben a halom feltöltésének nagyjá-

Már az első leletek is egy rendkívül széles, Közép-Ázsiától a németországi Heuneburgig, Frígiától Etruriáig követhető kapcsolatrendszerre utaltak

ból vízszintesen futó rétegei a két oldalhoz képest egy szintet lefelé elcsúsztak, beékelődtek. Ezt követően a rétegek jellege, rendje egy közel függőleges vonal mentén teljesen megváltozott, vörös paticsos és szürke, fekete faszénpötyös

csíkok, sárgás-szürkés, agyagos rögökkel, kövekkel tarkított, ferdén futó sávok váltották egymást, melyekben kisebb kerámia- és bronzdarabok is voltak. A másik oldalfalban a pince bejáratának közelében ugyancsak megfigyeltük a rétegek függőleges vonal menti éles elválását. A szokatlan jelenség okára nem találtunk magyarázatot, de a beékelődés arra utalt, hogy a belső részben még nem volt betöltés, amikor a repedés keletkezett.

A pince belsejének rajzolásával párhuzamosan a halom ház felőli oldalán is megkezdtük az omladék eltávolítását, amivel március első napjaiban végeztünk is. Következő lépésben a halom kert felőli, nyugati oldalán nyestük le az átázott, szétfagyott, a gyökerektől bolygatott talajt egészen az érintetlen rétegekig. A metszet készítése során igyekeztünk a lehető legtöbbet megőrizni a halomcsonkból, ezért metszetünket az oldal ferdeségét követve készítettük el. A pince belsejéhez hasonlóan a bejáráshoz közeli részen a halom felhordott földjének rétegesen ledöngölt, szürke-sárgásbarna agyagos, lelet alig tartalmazó anyagát figyeltük meg. A dön-

A megnyesett halom döngölt agyag rétegeinek párhuzamai az ókori Kelet, Gordion királyi sírjai felé mutatnak

gölt rétegek felső részén itt is voltak jól követhető repedések, de ezek nem futottak le az alsó rétegekig. Az égett, hamus, köves szintek a halomcsonk külső oldalán csak a kert szintjéhez közel, rövid szakaszon bukkantak elő. Érdekes módon itt az égett rétegeket hasonlóan, ferdén futó, leletanyagot alig tartalmazó barna, humuszos szintek fedték.

A telken álló házat és melléképületeit részben a halom szélére építették. Ezért a tulajdonosok engedélyével a házat és az istállót is a tavasz folyamán elbontottuk. A vert fal sok helyen szinte zöldellt a benne lévő bronzdaraboktól, ami jól mutatta, hogy ezt az épületet is a halom anyagából készítették. Természetesen a bontás során előkerült fém- és kerámiatöredékeket is elcsomagoltuk.

A megtisztított és részletesen dokumentált halomcsonk rétegeit a következő két évben a nyári régészeti diáktáborok önkénteseinek segítségével az általános gyakorlatot követve egyenként fejtettük le, először csak a kert szintjéig. Ott a talaj tisztára nyesése után kirajzolódó elszíneződések alapján újabb meglepetésben volt részünk: a külső, leletmentes döngölt agyagrétegek egy szokatlanul nagy méretű, szabályos négyzet alakú, égett, faszenes betöltésű központi részt fogtak körbe. A továbbiakban már csak

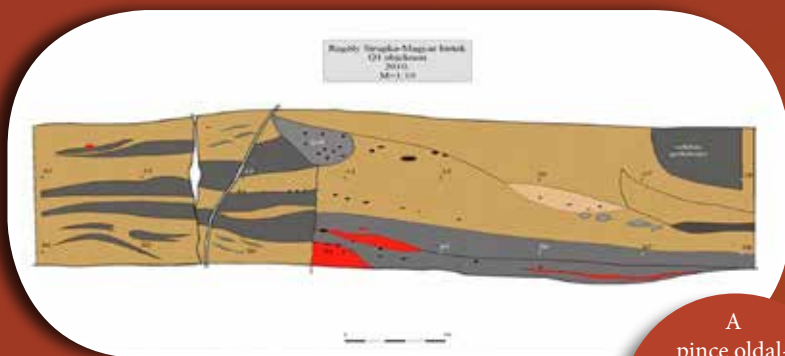
A központi rész szokatlanul nagy mérete, sűrű rétegsora, összetett szerkezeti elemei az aprólékos bontási és dokumentálási munkát is megnehezítették

ezt a rész bontottuk tovább. Közel 1 méter mélységben az eredeti, faszénnel borított altalajon egy nagy méretű, négyzetesre faragott gerendákból épített, boronafalú, deszkapadlójú

épület nyomait figyeltük meg. Belsejében négy lemélyedő, nagyjából sír méretű és alakú, jelentős részben kövekkel töltött gödör, valamint egy szabályos katakomba sír szerkezetű beásás volt. Nagy izgalommal kezdtünk a feltételezett temetkezések kibontásához, azonban számunkra érthetetlen módon egyikben sem találtunk emberi maradványokat.

A feltárt cölöplyukak, gerendanyomok alapján jól követhető volt, hogy a legalább 13x13 méteres központi tér közepén álló épület tetejét 6 sorban 9-9, összesen 54 fa oszlop tartotta. Feltételezhető, hogy ezt az épületet eredetileg mesterséges barlangként, föld alatti szentélyként használták, ami halotti rítusaik helyszíne is lehetett. A döngölt agyagrétegek határán húzódó cölöplyukak, a közöttük lévő részen megfigyelt, vízszintesen futó lenyomatok egyértel-

A pince oldalfalának rétegsora, a repedések, beékelődés jelentős elmozdulásra utaltak

A földpíramisba ásott pince megtisztított oldal falában futó rétegek elemzése

műen mutatták, hogy a középső építményt a döngölt föld oldalnyomásától a sűrűn leásott oszlopokkal és vesszőfonattal védtek. Azonban azt is megfigyeltük, hogy a cölöplyukak elferdültek, sőt,

az egyik oldalon még a döngölt rétegek is rácsúsztak, a metszetben pedig V alakban megtört, elszenesedett oszlopok nyomai látszottak. Minden jel arra mutatott, hogy az agyagrétegek elmozdultak és összeroppantották a faragott gerendákból emelt síkfödémes épületet. Így érthetővé vált az is, hogy már a pince

belső oldalának rajzolásakor megfigyelt repedés és beékelődés valójában erre a katasztrófára utalt, csak akkor a kevés információ alapján még nem tudtuk értelmezni a jelenséget. Azonban

ez újabb kérdések sorát vetette fel: miért mozdult meg a halom köpenye, miért nem találkoztunk ezzel más feltárások

anya-

A faragott gerendákból épített kultuszhely rekonstrukciós rajza, melyhez hasonló szerkezetű oszlopcsarnokos épületek csak az ókori Keletről ismertek

A fő égtájak mentén meghúzott tengelyeken vett talajminták a halom eredeti kiterjedése, szerkezete mellett egy szigetelő, vízvezető faszénrétegre is felhívták a figyelmet

A kibontott padlószinten jól látható volt a vastag faszénréteg; a vesszőfonatos támfal cölöpsora; a szögletesre faragott, a sarkokon egymásba csapolt gerendákból épített szentély oszlopainak lenyomata; a sírgödör méretű, eredetileg kővel töltött beásások

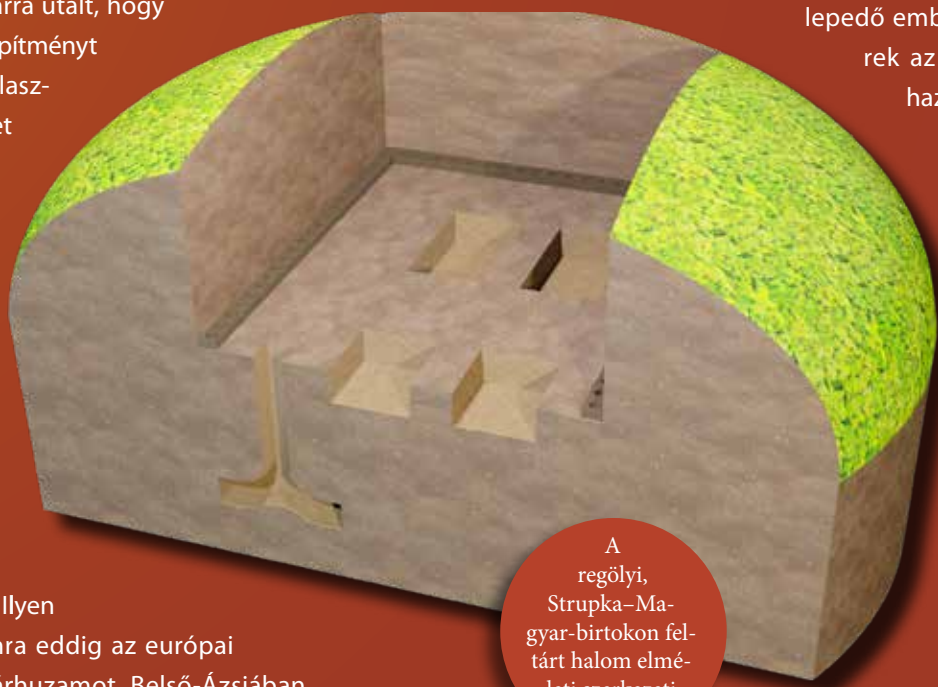
gában, stb.

Válaszokat elsősorban az agyag tulajdonságai és statikai törvényszerűségek elemzésével kerestünk. A döngölt, szárított agyag felhasználása elsősorban a déli, szárazabb területekre jellemző, a lelőhelyen megfigyelt jelenségek régészeti párhuzamai is abba az irányba mutattak. A Kárpát-medence nedvebb éghajlatán az agyag nehezebben szárad ki, képlékenyebb marad, nagyobb mennyiségben felhalmozva hajlamos akár saját súlya alatt is megfolyni. Valószínű, hogy a regölyi halom esetében is ez történhetett, de egy földrengés lehetőségét vagy a kettő együttes hatását sem lehet teljesen kizárni. A padlószinten megfigyelt hatalmas mennyiségű faszén arra utalt, hogy az összeroppant, megsérült építményt rituálisan felégették, beomlasztották. Az így kialakult üreget a halom tetején végzett, nagy tűzzel járó szertartások erősen megégett maradványaival töltötték fel. Ezekben a rétegekben rendkívül sok volt a különlegesen jó minőségű, erősen égett, töredékes régészeti lelet, és elszórva emberi hamvakat, valamint apróra tört embercsontokat is találtunk. Ilyen szerkezetű és rítusú kurgánra eddig az európai területről nem ismerünk párhuzamot. Belső-Ázsiában

Bajkaraknál, a Kubán folyó bal partján Uljapnál ismerünk példát arra, hogy a szentélyt is a halom alá temették, s ott is az emberi maradványok hiányát figyelték meg. A regölyi halom döngölt agyagból készült szerkezetére, belső oszlopos épületének párhuzamaira Gordionon át Altintepe, Godin Tepe,

a persepolisi apadana alapján a tárgyi leletekhez hasonlóan Kis-Ázsia felé találunk adatokat.

A történeti háttér, a tárgyak párhuzamai, a halom építményének szerkezete alapján egy olyan széles kapcsolatrendszer vázolható fel, amely a kimmerek déli, a Fekete-tengert megkerülő ágának a Kr. e. 7–6. századi mozgásához köthető, és melynek hatása a németországi Heuneburgig követhető. De kik is lehetettek, honnan, mikor és miért kerültek ezek a Közép-Ázsiából kiinduló, Médiát, Frígiát is érintő, végül a Kapos mentén letelepedő emberek az új hazá-

A regölyi, Strupka–Magyar-birtokon feltárt halom elméleti szerkezeti rajza

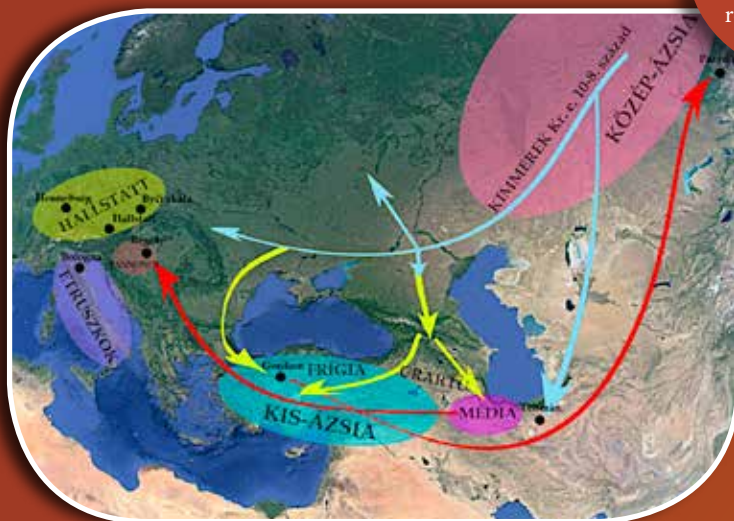

A Pannon királyság kultusközpontja a Kapos mentén

40

jukba? A Kr. e. 7. századi kis-ázsiai történeti események viszonylag jól ismertek, az ottani háborúkban fontos szerepet játszó kimmereket legtöbbször mobil iráni harcos elitként írják le, akiknek életmódja a szkítákéhoz hasonló, de azokkal ellenséges viszonyban álltak. Hérodotosz is ír a kimmereket Médiában érő, 28 éves szkíta uralomról. Sőt, a nagy történetíró hazánk területére vonatkozóan is közöl adatokat, amikor az Isztroszon (Duna) túl lakó, a médektől elvándorolt szigünnákról ír. Ezt sokáig úgy értelmezték, hogy az óiráni 'sikvan'=,erős' szóból eredeztethető nevű szigünnák a Tisza és a Maros torkolatánál élhettek. A regölyi tumulus ásatási megfigyeléseinek tükrében azonban újra át kellett gondolni a Kr. e. 5. században keletkezett leírás értelmezési lehetőségeit.

„az Isztroszon túl egyetlen nép lakik, a méd viseletben járó szigünnák. Bozontos lovaiknak, amelyeket állítólag öthüvelyknyi szőr borít, termete kicsi, orra tömpe, s egy embert ugyan nem bírnak el, de kocsiba fogva páratlanul gyorsak, s ezért az ott lakók mind kocsin járnak. Azt mondják, területük egészen az Adriai-tengernél lakó enetoszok határáig terjed, s hagyomány

A cölöplükakba helyezett, ferdén álló nádsor és a metszetfalba fekvő V alakban benyomódott támfal elszenesedett nyoma egyértelműen a szentély katasztrófájára utal

A kimmerek Kr. e. 10-7. századi vándorlásai az ókori források és a régészeti leletek alapján

szerint a médektől vándoroltak ki...” (Hérodotosz: A görög-perzsa háború, Terényi István fordítása.)

Hérodotosz megjegyzéseit összefüggéseiben értelmezve és térképre vetítve jól látható, hogy valójában csak a Dunántúltól az Adriáig tartó területről lehet szó. Ez összhangban van azokkal az újabb régészeti megfigyelésekkel, hogy a mai Magyarország délnyugati felén, Horvátországban, Szlovéniában, a Dunától az Adriáig terjedő területen a Kr. e. 7. század végétől keleti eredetű, de hasonló anyagi kultúrájú régészeti csoportok éltek (Regöly, Kaptol, Martijanec). Mindez arra mutat, hogy ezek a méd eredetű szigünnák különböző törzseivel, a későbbi források illíreknek, pannonoknak nevezett népeivel azonosíthatók. Így legfontosabb kérdéseink egy részére választ is kaptunk. A regölyi halom alá rejtett épületet a Médiából érkező szigünnák egyik törzse emelhetette, amely a Bakonyig terjedő dunántúli területét valamikor a babilóni lázadás leverése után (Kr. e. 648) Assurbanipal bosszúhadjáratai elől Kis-Ázsi-

ából menekülő hullámmal foglalhatta el. A méd hatalmi viszonyok megerősödése, a szkíta szövetségeseikkel az asszír főváros, Ninive Kr. e. 612-es elfoglalása, illetve a Kr. e. 605-ös kar-

kemisi csata után pedig már lezárultak azok az utak, amelyeken ebből a térségből jelentősebb csoportok érkezhettek volna a Kárpát-medencébe. A megszállók a Dunántúl déli felén megszervezték a maguk erősen központosított hatalmát, kis királyságukat, mely a szkítáknak és majd a keltáknak is mintegy háromszáz éven át ellenállt. A továbbélő őslakosságot a római források pannonoknak nevezték, s ezért nevezték az itt megszervezett provinciát is Pannoniának.

Kutatásaink során, 2014-ben az iráni anyagok helyszíni vizsgálata közben a régészeket talán leginkább izgató kérdésre, a közvetlen kapcsolatok leglényegesebb, tulajdonképpen szinte mindent megmagyarázó formájára derült fény. A regölyi halom feltárásakor a kurgán alatt nem találtunk emberi csontvázakat vagy hamvakat, a nálunk eddig megszokott „klasszikus” értelemben vett temetkezéseket. Ennek ellenére első pillanattól fogva

Rokon anyagi kultúrájú, erős keleti kapcsolatokat mutató régészeti csoportok a Dél-Dunántúl és a Hérodotosz által is említett, venétek lakta adriai területek között

biztosak voltunk abban, hogy itt valamilyen, Európában eddig nem ismert szokás keretében temették el halottaikat. A kövekkel feltöltött nagyobb sírgödör méretű beásások alapján nem voltak megszokott leletek, csak elvéve

kerültek elő résekbe szorult emberi maradványok. Iránban, egy régi metszet, illetve egy archív felvétel ábrázolása világított rá arra, hogy a zoroasztriánusok, mivel a szent elemnek tartott földet a halottaikkal sem szennyezheték, ott, ahol nem volt sziklás az altalaj, gödrökbe rakott kőágy tetejére fektették az elhunytakat, akiknek a csontjait a teljes lebomlás után savval leöntötték vagy eltakarították. Regölyben gyakorlatilag ilyen, a Mazda-hitűeknél máig élő temetkezési szokás nyomaival találkozhattunk, ami a rítus és a kultusz európai megjelenését is bizonyítja, legkésőbb már a Kr. e. 7. század utolsó harmadától. Egy rövid ideig tartó megtorpanás

után a Kr. e. 6. században robbanásszerű fejlődés következett – ami új korszakhatárt jelentő történeti eseményekre utal, nem csak a Dunántúlon és a Kárpát-medencében, de egész Európában.

Zoroasztriánus dahme (hallgatás tornya) kőágyra fektetett halottakkal (Mme Jane Die-lafoy, 1887)

SÍREMLÉKEK, ÁLDOZATI HELYEK, TÁJÉKOZÓDÁSI PONTOK KURGÁNOK A MONGOL PUSZTÁN

42

A környező tájból kiemelkedő különböző szerepű és nevű mesterséges halmok a világ minden részén elterjedtek. E jelenségeket sokszor jelentős épített környezet jellemzi. A belső-ázsiai füves pusztán sűrű településhálózat vagy növényzet, illetve a jelentős domborzati különbségek hiányában e jelenségek már kilométerekről is megfigyelhetők. Az eurázsiai pusztákon található halmok egy török eredetű, de orosz közvetítésű szóval kurgánként ismertek.

Belső-Ázsiában, vagyis az Altaj hegységtől keletre eső sztyeppén az elsősorban kőből emelt halmok a bronzkortól egészen a mai napig a tájkép meghatározó elemei és egyben formálói is. A múlt e jól látható nyomai rendszeresen bizonyos természeti jelenségekhez vagy útvonalakhoz igazodnak, több korszak hasonló emlékei többnyire átfedésben vannak egymással: a bronzkori nagy kőhalmok (kerekszúrok) mellett gyakran találunk kora középkori türk kurgánokat, amiket sok esetben máig használt áldozóhelyek kísérik.

Az „épít, létesít, emel” jelentésű *qur-* ige képzett alakjaként a kurgán szó több török nyelvben erődtéményt jelöl, így például – a kínai–tadzsik–afgán–pakisztáni négyes határon fekvő – Taskurgan városának neve „Kővárat” jelent. A rovásfeliratokból jól ismert ótörök nyelvben *Kül Tegin* (684–731) téli szállásaként szerepelt egy bizonyos *magi qurgan* nevű hely, míg a halom neve ekkoriban a *kötgi/kötki* volt. Azonban a kurgán szó az orosz nyelvben – és annak közvetítésével ma világszerte – már csak sírhalmot jelent.

Bronzkori halomsír (kerekszúr) kerítés nélkül, kis áldozati kőhalmokkal. Galtin Am lelőhely, Mongólia (Amina Delgermaa Jambajantsan felvétele)

Bronzkori halomsír (kerekszúr) téglalap alakú kőkerítéssel és nagyszámú áldozati kőhalmokkal. Temeen Csuluu (Teveszikla), Mongólia (Amina Delgermaa Jambajantsan felvétele)

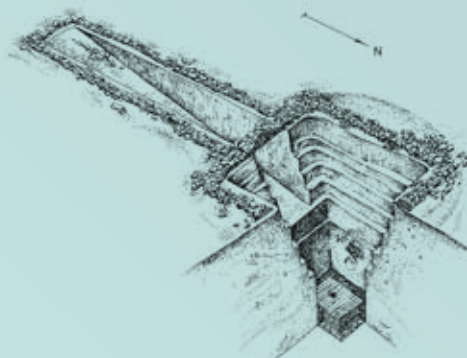
Bronzkori halomsír (kerekszúr) ovális kőkerítéssel. Arhangaj megye, Mongólia (a szerző felvétele)

Számottevő mezőgazdasági tevékenység hiányában a felszíni emlékek kismértékű károsodása, valamint a lelőhelyek nagyfokú láthatósága sajátos módszereket hozott létre a mongol régészetben. A régészeti lelőhelyek azonosítása, sőt legtöbb esetben korhoz kötése akár egy terepjáróból is lehetséges, ami az egyre bővülő és elérhetővé váló technológiai lehetőségekkel (kézi GPS, drónos légi fényképezés, fotogrammetria, műholdképek elemzése, és a mind-ezen eredményeket egybefogó térinformatika révén) az ismert emlékek számának ugrásszerű növekedéséhez és azok tájrégészeti értékelésének megkezdéséhez vezetett, amit az Oregoni Egyetem mongol altaji kutatásai is példáznak.

Emellett természetesen a hagyományos régészeti módszerek is működnek. A felszínen látható kőrakások vagy földhalmok formája, kialakítása és mérete legtöbb esetben ásatás, leletgyűjtő terepbejárás vagy műszeres felmérés nélkül is lehetővé teszi azok korszakolását, sőt egyes esetekben akár a sírok mélységének előzetes becslését is. A mongol régészetben a felszíni nyomok a sírok és áldozóhelyek (*strukturált depozitumok*) csoportosításának fő szempontjai közé tartoznak, a helyi régészeti szaknyelv ugyanakkor a kurgán kifejezést nem használja, ehelyett a különböző korú és rendeltetésű halmokat más-más szóval jelöli. E halmok és egyéb felszíni építmények vagy kőrakások jellemzőit korszakok szerint az alábbiakban mutatom be.

Mongóliában a halmok állításának első nagy korszaka a bronzkor volt, amikor a helyi lakosság népetimológiájával „kírgizek fészkeinek” nevezett kerekcsúrok (mongol *khirgiszuur*) készültek. E hatalmas kőből rakott halmokat kör, ovális vagy téglalap alakú kőből épített kerítés övezi, amelyek körül kisebb kőhalmok sorakoznak. A kerítések átmérője a több száz métert is meghaladhatja, míg a központi halmok 10–20 méter átmérőjűek és 5 méter magasak is lehetnek. Ezek az emlékek elsősorban Mongólia középső és nyugati részére jellemzőek, és a Kr. e. 1750 és Kr. e. 800 közötti időszakban készülhettek. A kerekcsúrok központi kőhalmja alatt egy aknasírban minden esetben egy csontvázas temetkezés található, de az elhunytak neve és életkora semiféle mintázatot nem mutat, míg a környező kisebb kőhalmok alatt juh- vagy lócsontok, gyakran állatkoponya került elő. Ezek az emlékek tehát vegyes felhasználásúak, a központi elemük síremlék volt, amit egy, a szakrális teret lehatároló jelképes fal és kisebb kőhalmokkal borított áldozatok (főleg állatkoponyák) vesznek körül. Újabb kronológiai kutatások alapján egy-egy komplexumot nagyon hosszú időn át használhattak.

A Han-kori (Kr.e. 2. – Kr. u. 2. századi) kínai forrásokból Hsziung-nu néven ismert ázsiai hunok sírjait – elsősorban az orosz szakirodalomban – gyakran kurgánként írták le. A kultúra sírjainak felszíni nyomain ugyanakkor nem írhatók le egyszerű sírhalmokként, sőt az ázsiai hun temetkezési rítus nem is tekinthető egységesnek, mert óriási különbségek mutathatók ki az egyes társadalmi csoportok között.

Hsziung-nu teraszos sír fényképei és rekonstrukciós rajza, Noin Ula 20. sír (Polosmak et al 2008)

Hsziung-nu „köznépi” sírok: kőkörök madártávlatból. Galtin Am lelőhely, Mongólia (Amina Delgermaa Jambajantsan felvétele)

A hsziung-nu népesség vezető rétege, elite nagy méretű, rámpával ellátott kőteraszok alá temetkezett rendkívül mély, alaposan kidolgozott, háromszoros faszerkezettel (külső és belső sírkamra és koporsó) ellátott sírba. E teraszok négyzet vagy téglalap alakúak, míg a felvezető rámpa téglalap vagy rombusz alakot mutat. E teraszok funkciója valószínűleg valamilyen felszíni építmény alapozása lehetett, de ezekről csak néhány elszórt tetőcserép árulkodik. A nagy kőteraszok legtöbbször nem magukban álltak, hanem gyakran kísérték azokat kisebb méretű kőkörök, amelyek alatt sekélyebb sírokban valószínűleg alattvalóik vagy szolgáljaik nyugodtak. E kísérő sírokat gyakran szatellitnek nevezik, azokat valószínűleg a te-

raszos sírokkal egy időben hozták létre, sőt az is elképzelhető, hogy emberáldozatok emlékét őrzik, bár a temetések egyidejűsége és pontos sorrendjük nem megállapítható.

A korszak köznépe pár méter átmérőjű kőkörök alá temetkezett, amelyek minden esetben nagyobb csoportokba rendeződnek. Mongóliában a hsziung-nu időszakban beszélhetünk nagyobb, akár több száz síros temetőkről is. E köznépi sírok formái a szatellit sírokéval egyeznek meg, a különböző méretű kőkörök alatt levő aknasírban fakoporsóba helyezték az elhunytakat, de előfordul a kétszeres koporsó is.

A hsziung-nu korszakot követően egészen a 7. századig a régészeti leletek száma rendkívül lecsökkent, bizonyos korszakokhoz nem is tudunk emlékeket kötni. Ennek legfőbb oka a felszíni sír-építmények hiánya vagy azok bizonytalan korszakolása lehet. A türk kortól (552–744) fogva a lelőhelyek száma ismét jelentősen nőtt, de azok nem korlátozódnak kizárólag a kurgánokra. A türk kultúra három alapelemének a köves kurgánok alá temetett lovas sírokat, a kőszobrokkal (oroszul *kamennaja baba*, mongolul *khün csuluu*) ellátott négyszögletes kőkerítéset (oroszul *ogradki*) és a sziklavészeteket tekintik.

A legtöbb türk kori kurgán kis méretű, kör alakú és kövekből kirakott halmokat takar, amelyek jellemzően egyesével, korábbi korszakok emlékeihez kapcsolódóan jelennek meg. E köves kurgánok alatt legtöbbször aknasír-

A z á z s i a i hunokként is ismert hsziung-nuk a Kr. e. 3. században (209-ben) alapítottak birodalmat Mao-tun (Modu) sanjü vezetésével. A kínai Han Birodalommal párhuzamosan fennállt nomád birodalom északi és déli részre szakadt, az északi hsziung-nuk emlékei találhatók meg a mai Mongólia területén, akiknek belső-ázsiai uralmát Kr. u. 155-ben hszienszi törzsszövetség törte meg. A kínai nagy fal egyes részeit ellenük építették.

Türk kori kurgán feltárás közben. Galtin Am lelőhely, Mongólia (a szerző felvétele)

Áldozati kőhalmok (obó) Csintolgoj balgasz kitaj kori erődített települése mellett (a szerző felvétele)

ban található meg az ember és a ló csontváza is. A kőszobrokkal és kőkerítésekkel jelzett áldozati helyek általában e kurgánok közelében találhatóak. Ez a kurgántípus a türk kor után a 9. század közepéig (840-ig) fennálló Ujgur Kaganátus idején továbbra is kedvelt temetkezési forma volt.

Újabb ásatási megfigyelések alapján a türk és ujgur kor előkelői egy másik típusú kurgánba temetkeztek. E nagy méretű, földből emelt sírhalmokat legtöbbször négyzet alakú árokkal határolták. A halmok alatt egy sírkamra és egy oda lejtősen lefelé vezető folyosó, ún. dromosz található. Ez utóbbit gyakran látták el falfestésekkel, különböző hétköznapi jeleneteket, embereket és állatokat egyaránt ábrázoló színes freskókkal. A központi sírkamrában az elhunyt hamvai mellett miniatűr agyagfigurák találhatóak. Az ujgur korban pedig a téglalapról épített kupolás sírkamrák is előfordulnak.

Bár a kurgánok építését alapvetően nomád hagyománynak tartjuk, ezek a 7–8. századi sírok valójában kínai mintákat utánoznak. A Kínát 618 és 907 között egyesítő és uraló Tang-dinasztia császárainak sírjai monumentális méretű sírkertekben (pl. Csianling) találhatóak. Az egyes sírok fölött monumentális (pl. Li Hszian esetében 18 m magas és 43 m oldalhosszúságú) piramis alakú halmok találhatóak, amelyeket téglalap alakban falak öveznek, a bejáratot őrtornyok figyelik, a sírhoz pedig szobroktól övezett felvonulási út vezet. A halom alatt egy lejtős,

függőleges szellőzőaknákkal ellátott és színes freskókkal díszített folyosó és boltozatos sírkamra található. A mongóliai példákkal ellentétben e sírokat senki sem hívja kurgánoknak, rendszeresen mauzóleumként említik azokat.

A halmok a modern Mongóliában is tovább élnek, de megváltozott formában, és funkciójuk is eltávolodott a síroktól. A mai Mongóliában különleges természeti jelenségeknél, hágóknál, forrásoknál vagy akár jelentősebb utak mentén gyakran találkozunk úgynevezett obókkal. Ezek a nagy méretű kőrakások a helyszellemek oltáraiként a velük való kommunikáció és az áldozatok bemutatásának fő színhelyei. Ezeket a kőrakásokat ma is használják, sőt az arra járók egy-egy kővel még tovább emelik.

A mongóliai halmokat tehát csak az orosz szakirodalomban nevezik kurgánoknak, a helyiek a *khirgiszuur* vagy egyszerűen *buls* (sír) szót használják megjelölésükre. A halom-emelés hosszú és folytonos helyi hagyománya mellett sem bizonyos, hogy minden sírhalom belső-ázsiai nomád eredetű: a türkök és ujugrok elitje a kínai uralkodó család utánpótlása miatt épített ilyen síremlékeket. Még az sem bizonyos, hogy minden egyes halom sír jelzésére szolgál: a bronzkori kerkszúrok esetében a kisebb áldozóhelyeket is kőhalmokkal jelölték. A mongóliai halmok és egyéb sírépítmények az ország kulturális örökségének, tájképének és hagyományainak nemcsak szerves részei, hanem formálói is. ◊ ◊ ◊

Áldozati kőhalom (obó) Ulánbátor határában, a háttérben a város és a Gandan kolostor (a szerző felvétele)

Katona-Kiss Attila

A kelet-európai steppe oguz kurgánsírhajai

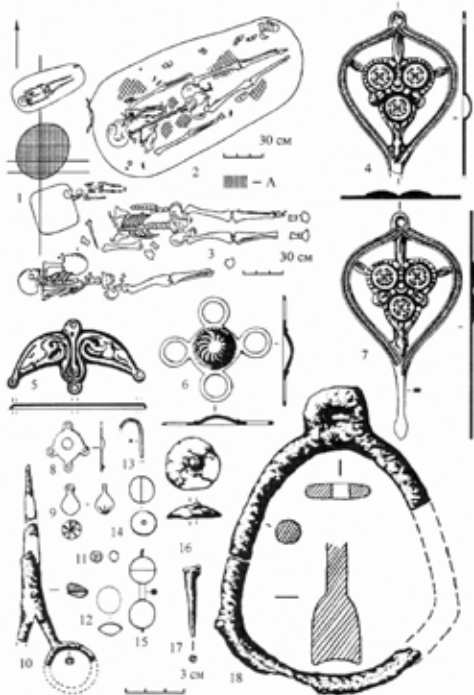
46

Az oguzok törzsei a Türk Birodalom bukását követő ujjur hatalomátvétel időszakában, a 8. század közepe táján hagyták el mongóliai őshazájukat és foglaltak szállást az Aral-tó és a Szir-darja környéki legelőkön. Szállásterületüket a 9. század legvégén kiterjesztették az Urál és a Volga folyók közötti területekre is, kiszorítva onnan a besenyőket. A Kazár Kaganátus összeomlásával (965) az oguzok fennhatósága már egészen a Don alsó folyásvidékig terjedt – ekkor, a 10. század második felében állt hatalma csúcsán birodalmuk. Azonban az iszlámra áttért oguzok, a szeldzsukok elszakadása (985), majd a 11. század első évtizedeiben a kipcsak-kunok nyomása megroppantotta az oguzok erejét és nyugati irányú vándorlásra kényszerítette maradvány törzseiket.

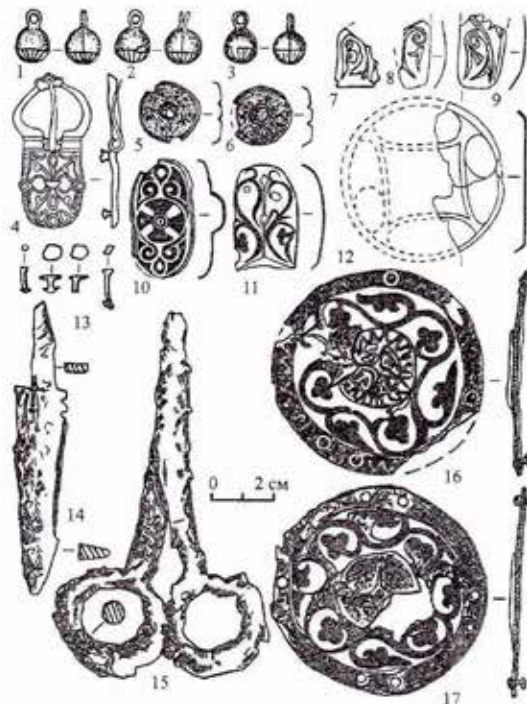
Az oguzokhoz köthető temetkezések döntő többsége egykori szállásterületük nyugati részéről, az Urál és a Don folyók közötti vidékről ismeretesek – jellemzően folyóvizek mellől. Azonosításukban nagy segítséget jelentett Ibn Fadlán leírása, aki 922-ben, mint a bagdadi kalifa követe, útban a volgai bolgárok felé karavánjával áthaladt az oguzok földjén, és jelentésében feljegyezte egy harcos temetési szertartását is.

893-ban az oguzok megtámadták nyugati szomszédjukat, a besenyőket és elűzték őket földjükéről. A besenyők ezután a dunai bolgárokkal szövetségbe lépve, szintén nyugat felé elmozdulva, a magyarok etelközi szállásterületére támadtak. Ez hatással lehetett a magyar honfoglalásra is.

Ha mindenben nem is egyezik a korabeli leírás a régészeti megfigyelésekkel, napjainkra már jól körülhatárolhatók azok a műveltségi elemek, amelyek az oguz temetkezéseket és azok tárgyi emlékeit képviselik. A bagdadi diplomata a következőket rögzítette a temetés, illetve az oguzok túlvilági életről alkotott elképzelései kapcsán: a sírgödröt ház alakban ássák ki, a halottat felöltöztetik, vele temetik övét és íját, kezébe

Elton 85. lelőhely sírhajai és leletei

A kolobovkai női temetkezés leletanyaga

fa ivócsészét tesznek. Építenek egy házat fölötte, valamint sárból egy kupolaszerűséget a sír fölé. Ezután elmennek a lovaiért, számuknak megfelelően többet leölnek közülük, az utolsót a sírba teszik.

A lovak húsát megesszik, a lenyúzott bőrt egy fapóznára felfüggesztik, és azt mondják: „Ezek az ő lovai, amelyek a Paradicsomba lovagol”.

Megölt ellenségeit kis fából faragott bábukkal szimbolizálják, amelyeket a sírba helyeznek, s azt mondják: „Ezek az ő szolgálói, akik szolgálják őt a Paradicsomban”.

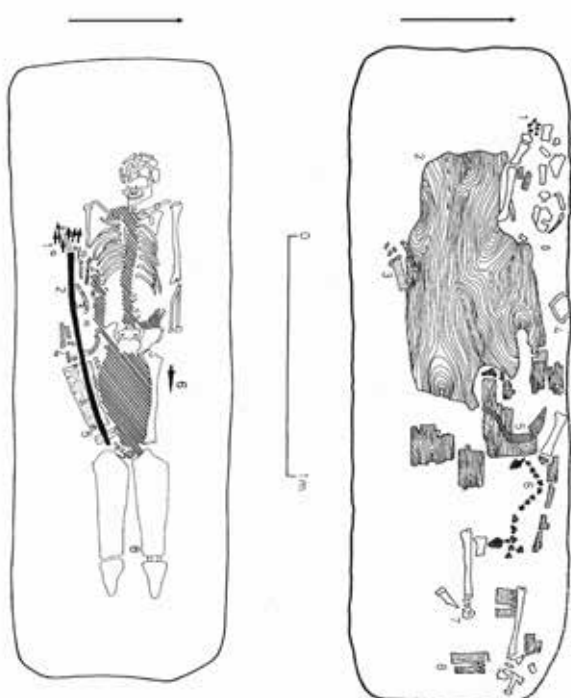
A feljegyzés tehát megemlékezik a fegyver- és italmelléklet adásáról, a részleges lovastemetkezésről, a sírkialakításról és halomemelésről. Sőt, az elhunyt megölt ellenfeleit szimbolizáló fabábukat is regisztráltak fafödemes, részleges lócsontvázat tartalmazó sírban, a beszédes nevű Torszk mellett. (Az oguzok megnevezése tork az óorosz forrásokban.)

A régészet tudománya az alábbi megfigyeléseket tette az oguzokhoz köthető temetkezések kapcsán: a sírokat jellemzően bronzkori és vaskori kurgánokba ásták bele, a sírgödörök egyszerű, téglalap alakú aknák vagy hosszanti oldaluk mentén padkás kialakításúak. A megfigyelt sírmélységek 0,5–2,2 méter közötti tartományba tartoztak, tájolásuk általában Ny–K irányú. Az elhantolt maradványa

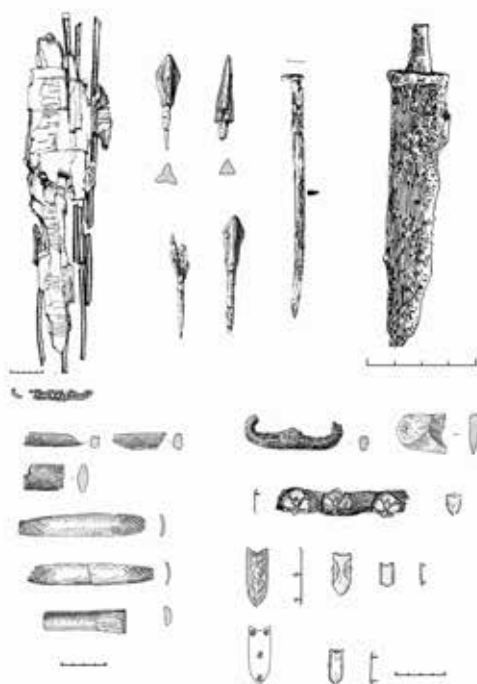
Részleges lovastemetkezés esetén nem az egész ló maradványait, hanem annak csak koponyáját és lábszárait találjuk meg – az oguz sírokban anatómiai rendben. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy az egykori hátast feláldozták, megnyúzták, de a fejet és a lábszárat a bőrben hagyták, majd pedig kitömték és úgy helyezték a sírba, megjelenítve ezzel az egész lovat. A ló húsát ezután a halotti toron fogyasztották el. A részleges lovastemetkezés különböző változatait a honfoglaló magyarok sírjaiban is gyakran megfigyelhetjük.

háton fekvő, nyújtott helyzetű. Ahogy a besenyő temetkezéseknél, úgy az oguzoknál is gyakran megfigyelték a részleges lovastemetkezés nyomait.

Azonban lényeges, a térségben és a korszakban alapvetően csak rájuk jellemző sajátosság, hogy a ló maradványai az eltemetett felett kerültek elő – padkás kialakítású sírok esetén az azokon nyugvó keresztdeszkázaton (ami igen elterjedt volt a temetési szertartásaikban), egyszerű aknasíroknál pedig koporsó tetején vagy pedig a sírba visszatöltött földben. A földem és a rönk- vagy deszkakoporsó mellett nem egyszer a sír alját is fával bélelték ki vagy növényi alapú derékaljra fektették a túlvilágra menőt. Az oguz jellegzetességekkel rendelkező halmos temetkezések között találunk olyanokat is, amelyeket szállás- vagy kiscsaládi temetőként, közös nyughelyként értelmezhetünk. Ilyen esetekben a kurgán földjébe nemcsak egy, hanem több sírt is beástak – ezek között férfi, nő és gyermek nyughelye is megtalálható volt. Bizonyos esetekben megfigyelhető volt a nyújtott testhelyzetben eltemetett oldalra fordítása, a K–Ny-i tájolás, a túlvilági útra szánt ételmelléklet adása (amelyet a sírgödör sarkában dokumentáltak) és krétapor, illetve szén jelenléte a sírban.

A novonikolszkojei férfisír rajza

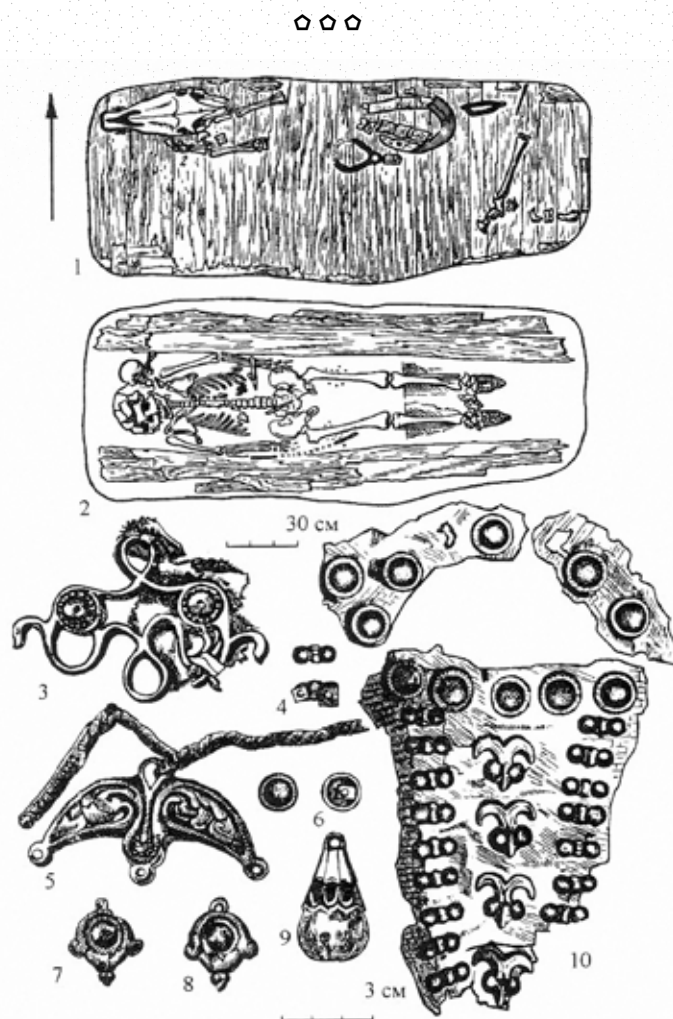
A novonikolszkojei férfisír leletei

A felsorolt jellemzők a férfi és a női sírokra ugyanúgy érvényesek, különbségek abban a tárgyi anyagban figyelhetők csak meg, melyet a túlvilágra adtak az eltemetett mellé. Ezek azonban nem mindig sajátosan „oguz tárgyak”, hanem a korszak, azaz elsősorban a 10. század steppei műveltségének képviselői, amelyek kereskedelem, zsákmányszerzés és sok más egyéb úton is terjedhettek az eurázsiai steppe határtalan régiói és az azokat benépesítő lakói között. Mindemellett természetesen a sírokban mellékletként felbukkanó eszközök és díszítmények között nem egy olyan is akad, melyek bizonyos kombinációkban, adott földrajzi területen és időszakon belül csak egy bizonyos nép temetkezéseiben fordul elő. Ilyen például az oguz női sírokban gyakran megfigyelt csepp alakú, áttört nyéllel kivitelezett fülkanál és olyan ruhára varrt vagy függőként viselt ékítmény, mely leginkább madárra vagy kiterjesztett madárszárnyra emlékeztet. Ezeknek a „vezértárgyaknak” a korát a Lapasz falu melletti kurgánból származó, ékítménynek átalakított, 954/955-ből és 958/959-ből származó arab dirhemek kelteznek megbízhatóan a 10. század közepére, második felére. A nők hétköznapi életének eszközkészletéhez tartoztak az ólomból öntött orsógombok, a lemezrugós és csuklós szerkezetű ollók, az árak és a guzsalyok. A használati tárgyak mellett pipereholmikat (körömtisztítót, csipeszt, fésűt, bronztükröt) és ékszereket (gyöngyöket, fülbevalókat, karkötőket és köves gyűrűket) is megfigyeltek. A női viselet leletei közé sorolhatók a ruha zárására használt fülesgombok, valamint azok a veretek, amelyek a csizmát díszítették.

A férfisírokban jellemzően fegyvereket, díszes öveket, valamint az eltemetett ló szerszámzatát – kengyeleket, zablákat, a nyereg tartozékait – és különböző díszítményeket (pl. levél alakú homlokdíszeket, kantárvereteket) találtak. Ez utóbbiak alapvetően nem különböznek az öveken megfigyelt veretektől, és összességében azt a benyomást keltik, hogy a tehetősebb oguz harcosok lovaik kantárzatát még saját viseletüknél is gazdagabban díszítették. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a lónak és felszerelésének ugyanúgy lehetett reprezentációs jelentősége, mint a mai járműveknek. A sírokban talált fegyverek között említést érdemelnek a markolatnál felragasztott szarulemezekkel megerősített íjak, a vaspálcákkal megerősített tegezék és a vaspálccal kovácsolt nyílhegyek (tehát a korabeli lőfegyver részei), továbbá a markolatukon, keresztvasukon és hüvelyükön ezüsttel vagy bronzal díszített szablyák, ritkábban a lándzsák. A korszakban védőfegyverzetnek (sisak, sodronying) még nem találjuk

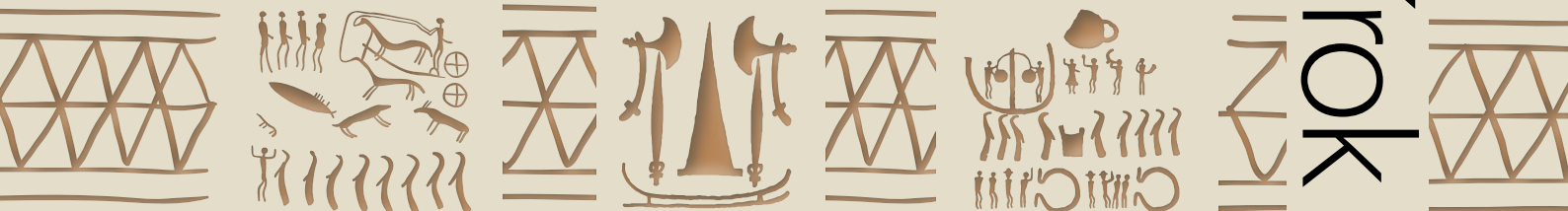
nyomát. Az oguz harcosok öveit gyakorta nemesfémből (jellemzően ezüstből), máskor bronzból öntött veretek és szíjvégek díszítették.

A 11. század közepe utáni időkből már alapvetően a terjeszkedő kipcsak-kunok emlékeit találjuk a kelet-európai steppén – legfeljebb a fennhatóságukat elfogadó oguz (és besenyő) néprészek temetkezési szokásainak egyes elemei tükröződnek olykor a későbbi emléktárgyakban. Az 1050–1060-as években már a Rusz, majd Bizánc határvidékén találjuk a folyamatosan nyugatra szoruló oguz törzstörődékeket, egyes részeik pedig a Magyar Királyság területére is betörték (1068, 1085). Többségük végül besenyő és berend elemekkel együtt, határórként került letelepítésre Kijevtől délre, hogy biztosítsák a Rusz fővárosát a térség új hatalma, a kunokkal szemben (ezt a csoportot hívták később „fekete süvegeseknek”), kisebb részük pedig a bizánci hadseregben, mint katonai segédnép tagozódott be. Helynévi adatok arra mutatnak, hogy egyes részeik a Magyar Királyságba is betelepültek, ahol – a besenyőkhöz hasonlóan – minden bizonnyal ugyancsak fegyveres szolgálatot láthattak el.

Az uvaki női sír és leletei

A Skandinávia területén emelt halmok a neolitikum időszakától egészen a viking korig előfordultak, bizonyos korszakokban vagy adott területen akár nagyobb számban is találkozhatunk velük. Néhány terület, pl. Észak-Svédország kivétel, ahol ezek az emberi kéz alkotta „dombok” teljesen hiányoznak. A legtöbb halom egykor temetkezést, sírkamrát fedett, ugyanakkor számos esetben csak találgatni lehet, hiszen régészeti módszerekkel csak keveset vizsgáltak meg eddig. Formájuk igen változatos, különböző anyagokból, eltérő belső struktúrával és céllal készültek, melyekről alább bővebben is lesz szó.

A legkorábbi halmos temetkezések Skandináviában a neolitikum középső szakaszából származnak (Kr. e. 3600–2900). Viszonylag kevés, ehhez a korhoz köthető temetkezés maradt meg, a legtöbbjük ún. megalit, vagyis hatalmas kőtömbökből kialakított, különböző méretű és formájú sírépítmény. Egy részük egyszerű téglalap alakú kőládás sír, amelyet kőlappal és földhalommal fedtek, azonban akadnak folyosóval és több belső kamrával ellátott változatok is. Sajnos a legtöbb megalit temetkezést

A skandináv nyelvekben a különböző formájú halmoknak egyedi elnevezésük van. A földből készütekett kulle (domb) vagy hög (halom) névvel illetik, míg a kizárólag kőből rakott dombok neve rös (kőrákás, kőhalom). Méretüket tekintve lehetnek egészen kicsik, akár 1-2 méter átmérőjűek, a magasságuk ezekben az esetekben nem éri el az egy métert sem. A nagyobb, több tíz méter átmérőjű halmoknak a nevében is megjelenik a méret, ezeket ugyanis storhögnek azaz „nagyhalomnak” hívják. A népnyelvben a „királyhalom” (kungshög) elnevezés is előfordul, sok esetben utalva a sírhalom alatt nyugvó magas rangú személyre.

kirabolták az évezredek során, leleteket, emberi maradványokat a kutatók ma már alig találnak. Van azonban ellentétes folyamat is: amikor a későbbi korok embere a már meglévő megalit ősi, akár szakrális jellegét kihasználva újabb föld- vagy kőréteggel megnöveli a halmot. Ilyenformán új sírkamrákat létesítettek saját halottaik számára, és egyúttal megőrizték az eredeti temetkezéseket is az utókornak.

A bronzkor időszakában (Kr. e. 1800–500) Skandinávia nagy területein találkozunk

Újkőkori megalitsír halomkonstrukcióval (Svédország, Västra Götaland megye)

Raknehaugen, Skandinávia legnagyobb halomsírja (Norvégia)

halomsírokkal, leginkább a kizárólag görgeteg kövek felhasználásával emelt kőhalmokkal. A halmok általában kerek alapterületűek, léteznek azonban kissé elnyújtott, ovális variánsok is. Az előző korszakokhoz képest változást jelent a halotthamvasztás szokásának megjelenése, majd általánossá válása a bronzkor időszakában. A halmok alatt kőládás sírépítményekben, urnában vagy valamilyen szerves anyagba csomagolva helyezik el a hamvasztás során megmaradt és összeszedett kalcinált emberi maradványokat. Sok esetben a kőhalmok nemcsak egy, hanem több halott maradványait is tartalmazzák. Feltűnő ezeknél a kőhalmoknál, hogy az egykori településeiktől viszonylag távolabb, akár 3–5 kilométerre találhatóak és általában olyan helyen, amely magasan a táj fölé emelkedik, sokszor ámulatba ejtően szép kilátással a tengerre.

A halomsírok egyik sajátos válfaja nem kerek alaprajzú, hanem egy háromkarú csillagra emlékeztet, melynek központi részén található a kis halomsír. A legtöbb ilyen típusú sír nem tartalmazott emberi maradványokat, amely arra utalhat, hogy inkább szakrális jelentőséggel bírtak. Legutóbbi értelmezésük szerint Yggdrasilt, vagyis a skandináv mitológiából ismert világfát jelképezik, amely összeköti az emberek világát az istenekével.

Az egyik legnagyobb bronzkori halomsír Kivikben (Svédország legdélebbi tartományában) található, átmérője 75 méter, jelenlegi magassága 3,5 méter. A „királysírnak” nevezett sírépítmény köveit az 1700-as évektől rendszeresen bányászta a helyi lakosság, ennek során jutottak el a központi sírkamrához is. Azt ugyan ma már nem tudjuk, hogy eredetileg kit temettek a több mint 3 méter hosszú, kőlapokkal kirakott kamrába, az azonban biztos, hogy kiváltságos helyzetű lehetett: a kőlapokon ugyanis – a sírokban ritkaságnak számító – sziklavészeteket találtak. A különböző, ma már megfejthetetlen szimbólumok mellett szarvat viselő zenészeket, furcsa ruházatban táncosokat vagy papokat látunk, valamint kocsit húzó lovakat (lásd a rajzos ábrát az előző oldalon). A sírépítmény mérete, valamint a sziklavé-

Kivik: bronzkori királysír (Svédország, Skåne megye)

Különleges háromágú csillag alakját mutató sírhalom Almesåkra település határában (Svédország, Småland megye)

setek ikonográfiai elemzése alapján több kutató úgy véli, hogy a sír olyan személyhez köthető, aki a helyi társadalomban kiemelt szerepet töltött be, közvetve befolyással bírt a távolsági kapcsolatokra, kultikus életre is.

A bronzkor kései szakaszának egyik legizgalmasabb jelensége, a hajó alakú, földhalommal borított kőemlékek (*skeppsättning*) köre. A legkorábbi hajó alakú halmok kőkamrás temetkezések voltak, melybe a hamvasztás után helyezték el a halottakat. A legtöbb sír 5–8 méter hosszú, a hajó alakját követve rakják ki a széleit kövekből. A sírkamrát a temetési szertartás befejezésével kövekkel zárják le, majd több rétegben hordják fel a teljes hajó területére kövekből a halmot.

A halomsírok emelésének utolsó nagy korszaka a vaskorral ér véget, amelyet Skandináviában Kr. e. 500-tól egészen a viking kor végéig számítanak (Kr. u. 1050).

A kora vaskor időszakától jellemzőek az általában kis méretű, földből emelt halomsíros temetők, amelyekbe kizárólag hamvasztásos rítussal temetkeznek. Ugyanakkor nem ritka a nagy méretű halomsír sem, míg a csak kövek felhasználásával emelt

A vend (Kr. u. 550–800) időszakhoz köthető Stockholmi környékének (Munsö) egyik legnagyobb halomsírja a Björnhögen. Az elnevezés utal arra, hogy a helyiek úgy gondolták, a sírhalomban nem más nyugszik, mint Ragnar Lodbrok fia, Vasbordájú Björn. A halomsír 5 méter magas és kb. 20 méter átmérőjű, és csupán egyike a környékben található hasonló temetkezéseknek. A domb tetején a viking kor végén rúnakövet is állítottak, e töredék alapján datálták egykor – ma már tudjuk, hogy tévesen – a sírt a viking korra.

Oscar Montelius, a svéd régészettudomány úttörőjének rajza egy háromágú csillag alakját mutató sírhalomról 1877-ből

kőhalmok erre az időszakra már nem jellemzőek. Egész Skandinávia legnagyobb halomsírját szintén a vaskorra (Kr. u. 550 körül) datálják, és ma Norvégiában, Oslo környékén találjuk meg. A Raknehaugen igazán impozáns a maga 77 méteres átmérőjével és az eredetileg kb. 18 méteres magasságával, melyet kizárólag földből, homok-

Runneval, jellegzetes vaskori temető hamvasztásos halomsírokkal (Svédország, Värmland megye)

és agyagrétegek felhalmozásával emeltek. A vend és viking korban a halomemelés igazi reneszánsza figyelhető meg, főként Svédország középső és déli területein jelennek meg az ún. nagyhalmok, amelyek átmérője sok esetben túllépi a 20 métert is. Még nagyobb energia és időbefektetéssel emelték az ún. királysírokat, a harminc méternél nagyobb átmérőjű földhalmokat. Közülük néhányban páratlan gazdagságú sírt tártak fel, mint pl. az uppsalai királysírokban. Sok esetben azonban a szakszerűtlen feltárás és kincske-

A késő vaskor (vend és viking kor) legnagyobb kiterjedésű temetője a mai Uppsala város elődjének tartott Gamla Uppsala lelőhelyen található. A területen több ezer viking temetkezés került elő, ezekből mára sajnos csupán néhány száz maradt meg. A lelőhely központi részén három monumentális halom található: az ún. uppsalai királyhalmok, átmérőjük 55–70 méter közötti, magasságuk 7–11 méter. Korábban úgy gondolták, hogy a skandináv mitológia nagy alakjai nyugszanak itt: Odin, Thor és Freyja. A három halom közül kétben végeztek régészeti feltárást a 19. század második felében, a keleti halomban egy kőpakolásos hamvasztásos sírt tártak fel, míg a nyugati halomban egy urnasír került elő.

resés okán számos tárgy elveszett, és csak leírásokból, rajzokból ismerjük az eredeti sír kiemelkedően gazdag mellékleteit.

Ma Svédországban több tízezer halomsírt és több száz sírmezőt tartanak nyilván, mind különösen védett kultúrtörténeti emlékek számítanak. Az ország számos területén találkozhatunk velük, sok helyen a tájképet is meghatározó, formáló karakterrel. Megőrzésükért, védelmükért és nem utolsósorban tudományos megismerésükért folyamatosan nagy erőfeszítéseket tesznek régészek, műemlékes szakemberek és civilek egyaránt.

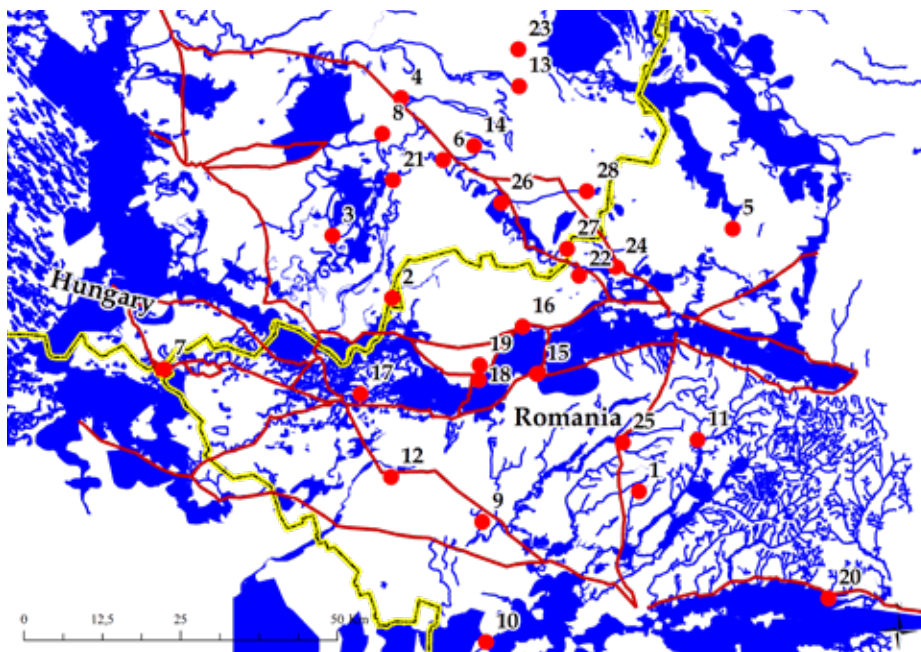
Gamla Uppsala: monumentális királysírok a vend korszakból

A késő bronzkori földvárak rejtélye a Dél-Alföldön

53

Az alföldi síkság monotonitását gyakran megszakítják a tájból alig kiemelkedő dombok és gerincek, melyek számos esetben régészeti korokra keltezhető, emberi kéz alkotta építmények. A dombok egy része jól azonosítható őskori lakódomb (tell) vagy temetkezési halom (kurgán), azonban e kiemelkedések másik csoportja őskori erődítményeket takar. A gyakran sok száz vagy ezer méter hosszan húzódó sáncok és az őket követő árkok az őskor különböző korszakaiban lakott településeket öleltek körbe, megvédve azokat külső hatásoktól, ellenségtől, vagy szimbolikusan elválasztva a jól ismert, belső világot az idegen külvilágtól. Ezek közül is kiemelkednek mind méretükben, mind összetettségükben a Dél-Alföld késő bronzkori erődítményei, amelyek többszörös árok- és sáncrendszerei gyakran több száz hektáros területeket kerítenek körbe. De mi lehetett az oka e hatalmas, árkokkal és sáncokkal körülvett települések kialakulásának? Vajon miféle veszély ellen kellett védekezniük az itt élőknek? És 200–250 évvel később vajon miért hagyták el őket? Az elmúlt évtizedben, ahogy egyre több információt gyűjtünk össze e rejtélyes településtípusról, ezek váltak az alföldi késő bronzkor kutatásának legégetőbb kérdéseivé.

Késő bronzkori erődített települések és a folyószabályozás előtti rekonstruált vízrajz és úthálózat. A lelőhelyek egy része még terepi azonosításra szorul.

1. Cornești-Iarcuri/Mezősadány, 2. Csanádpalota-Földvár, 3. Makó-Rákos-Császárvár, 4. Orosháza-Nagyatársánc,
5. Sântana-Cetatea Veche/Újszentanna, 6. Végyegyháza-Zsibrik-domb, 7. Beba Veche/Óbéba, 8. Békéssámsón-Szőlősi-Határ-dűlő,
9. Biled-Câmpia Arsă/Billéd, 10. Cenei/Csene, 11. Firiteaz-Țarvenca/Féregyház, 12. Lovrin, 13. Medgyesegyháza-Lagzi-dűlő,
14. Mezőkovácsháza-Kis-Ádáz-dűlő, 15. Munar-Wolfsberg/Munár, 16. Pecica-Șanțu Mic/Pécska, 17. Sânnicolaul Mare/Nagyszentmiklós,
18. Semeș-Livada lui Onea/Szemlak, 19. Semeș-Pusta lui Cucua/Szemlak, 20. Topolovățu Mare/Nagytopoly,
21. Tótkomlós-Szőlősi-határ-dűlő, 22. Turnu-La Prioran/Tornya, 23. Újkígyós-Örök-dűlő, 24. Variașu Mare/Nagyvarjas,
25. Vinga/Vinga, 26. Battonya-Tompapuszta, 27. Battonya-Vörös-dűlő, 28. Kisdombegyház-Szederjes-dűlő

Csanádpalota-Földvár árokrendszere

Az Alföld déli részén jelenlegi ismereteink szerint közel 40, különböző méretű késő bronzkori erődített település található. A földvárak Békés, Csongrád, Arad és Temes megyék területén, valamint a Vajdaság keleti részén elsősorban helyezkednek el. Az erődítések többségét légi felvételek és műholdképek alapján azonosították, szisztematikus, a terepbejárások mellett ásatást is magába foglaló kutatás ezidáig csak néhány lelőhelyen történt. Az előkerült leletanyag alapján megállapítható, hogy a földvárak használata a késő bronzkor középső időszakára (kb. Kr. e. 1350–1100) tehető. Bár a dél-alföldi nagy kiterjedésű földvárak közül több ismert volt már a Habsburg katonai felmérések készítői számára is, az első komolyabb hazai ásatást Banner János végezte 1939-ben Orosháza-Nagyatársánc lelőhelyen. Ezután e lelőhelyek hosszú időre kikerültek a szakmai érdeklődés középpontjából, és csak a 2000-es évek elején vett újabb lendületet a dél-alföldi erődítések kutatása mind Magyarországon, mind Romániában, és legújabban Szerbiában is.

Az erődített telepek mérete igen változatos: többségük csupán néhány hektár, azonban legalább négy földvár (Csanádpalota-Földvár, Újszentanna/Sântana-Cetatea Veche, Orosháza-Nagyatársánc és Tiszahegyes/Iđoš-Gradište) kiterjedése száz hektár feletti, míg a Temes megyei Mezősadány/Cornești-Iarcuri mérete mintegy 1700 hektár. Ezek a lelőhelyek az őskori Európa legnagyobb méretű települései közé tartoznak!

Újszentanna/Sântana-Cetatea Veche (RO) késő bronzkori erődített település

Orosháza-Nagyatársánc

Az egyik legismertebb földvár Orosházától 8 kilométerre az egykor bővízű Száraz-ér partján található. Banner János 1939-es ásatásakor kéziratot térképek és légi felvételek alapján kezdte meg a munkát, ami akkoriban egyedülálló volt Magyarországon. Az ásatás során átvágták az erődítés árkait és sáncait, illetve a település belsejében négy helyen kutatószelvényt nyitottak. Az erődítés egy nagyjából félkör alakú, természetes magaslatra épült.

A lenyűgöző méretű, 113 hektárnyi területet körülzáró árkok 0,5–1 m mélységűek, míg a sáncok átlagosan 1,5 m magasak. Banner János megfigyelései alapján nagyon valószínű, hogy a földből készült erődítés alapját döngölt földből készítették, míg a falakat agyagtapasztással erősítették meg a készítőik. Fontos megfigyelés, hogy az árkokat a Száraz-ér vize töltötte meg. Banner már akkor felhívta a figyelmet a kapuk meglétére is: az archív légi felvételeken és a műholdfelvételeken is jól kivehető az erődítésen az a két pont, ahol a külső árok és a sáncok megszakadnak.

Csanádpalota-Földvár

Az erődítés Csanádpalota déli részén, egy magasparton található. Az egykori településen élők vízigényét itt a Krakk-ér és az egykor nagy kiterjedésű Kis-Balatonya állóvíz biztosította. Jelen cikk szerzői a lelőhely kutatását 2005-ben kezdték el az archív légi felvételek és a kézira-

Orosháza-Nagyatársánc késő bronzkori erődített település

Mezősadány/Cornești-Iarcuri (RO) késő bronzkori erődített település

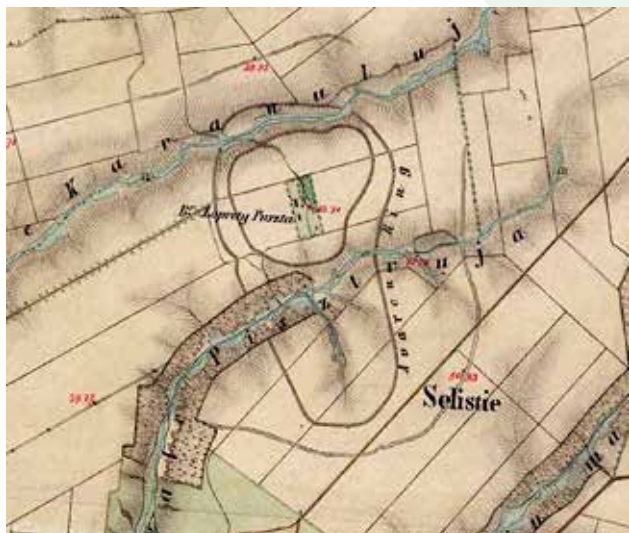
tos térképek elemzésével, valamint az erődítésről készített geodéziai felméréssel, illetve digitális terepmodellel. Az erődítés intenzív kutatása 2011-ben indult meg, ekkor mintegy 12 hektár területen zajlott feltárás az erődítés központi részétől közvetlenül délre. Az ásatás során kiderült, hogy egy többszörös árokrendszer fut a központi részen kívül. A középső, ovális területet félkör alakú árok fogják körül déli és északi irányban is, észak–déli irányban pedig több kilométer hosszan húzódik egy széles, lineáris árok, melynek több szakaszát sikerült feltárni. Az ásatással párhuzamosan megindult a központi sánccal körülvett rész kutatása is terepbejárással, geofizikai felméréssel, geológiai térképező fúrásokkal, és a teljes területet lefedő fémdetektoros kutatással. 2013-ban a sánc és árok átvágása is megtörtént, 2015-től kezdődően pedig megindult az erődített település teljes felületét, mintegy 460 hektárt lefedő szisztematikus terepbejárások sorozata. A központi ovális részt egy cölöpszerkezetes palisáddal megerősített sánc és egy kettős, „V” és „U” ke-

resztmetszetű, mintegy 2 és 5 m széles, kb. 3 méter mély árok vette körül. Nagyon valószínű, hogy a Krakk-érhez közel található ovális, központi rész árkaiba belevezették a közeli ér vizét. A település védműrendszerének többi árka is hasonló mérettel rendelkezett, csak a legkülső, lineáris árok volt nagyobb, mintegy 6-7 méter szélességű. Az egyik árokszakason sikerült egy kapuként értelmezhető szakaszt is feltárni: itt az árok 5 m hosszúságban megszakadt, és az árok végében kétoldalt cölöplyukak jelentkezték. Ebből arra következtethetünk, hogy a kapuhoz egy faszervezet is tartozhatott.

Makó-Rákos-Császárvár

A lelőhely Makótól északkeletre kb. 15 km távolságra található, egy természetesen kiemelkedő, magasabb térszínen, amelyet északról egy mocsár, délről pedig a Száraz-ér fog közre. A földvár déli része az egykori Száraz-ér vonalára támaszkodik, kihasználva annak természetes védelmét. A lelőhelyet 1973-ban Horváth Ferenc fedezte fel, és már akkor egyértelműen késő bronzkorinak határozta meg. A kb. 36 hektáros erődített telep alapvetően két részre tagolható: egy belső, sánccal és legalább egyszeres árokkal megerősített belső, kör alakú részre, valamint egy kb. negyedkörív alakú árokkal lezárt külső részre. 2013-ban terepbejárást, fémdetektoros kutatást, valamint szintvonalas geodéziai felmérést végeztünk a lelőhelyen, 2015 nyarán pedig feltártuk a sánc egy rövid szakaszát. Az ásatás során a belső részen egy döngölt földdel és agyagtapasztással megerősített, cölöpszerkezetes sánc részlete került elő.

A 2000-es évektől a terepi kutatások mellett az erődítések szerepének és funkciójának az újraértelmezése is elkezdődött, és az új ásatási és feldolgozási adatok

Mezősadány/Cornești-Iarcuri (RO) a 2. katonai felmérésen

A késő bronzkori földvárak rejtélye a Dél-Alföldön

alapján egy sokkal árnyaltabb kép kezd kirajzolódni a földvárak létrejöttének társadalmi és történeti jelentőségéről. Egy fontos kérdés, hogy a sáncok és árkok vajon tényleg védelmi funkciót láttak-e el. Bár az ilyen erődítéseknel ez a régészek legelső feltételezése, azonban ebben a helyzetben a lelőhelyek mérete óvatosságra int minket. Egy ilyen hosszú védelmi rendszer

56

A paliszád és árok rekonstrukciója Csanádpalota-Földváron

ugyanis a bronzkori körülmények között gyakorlatilag védhetetlen volt: még egy nagyobb közösségben sem volt annyi hadra fogható ember, hogy a védműveket teljes hosszukban, folyamatosan ellenőrizni, illetve védeni tudták volna. E hatalmas lelőhelyek legbelső sáncai és árkai talán tényleg rendelkezettek védelmi funkcióval, ezt erősítik az Arad megyei újszentannai lelőhely leégett sáncába ágyazódott agyag parittyalövedékek. Azonban a külső sáncok és árkok szerepe inkább szimbolikus lehetett: vagy csak elválasztották a közösség által lakott területet, vagy egy különleges, szent hely határait is jelölhették, elválasztva azt a profán külvilágtól.

Egy másik, kiemelkedően fontos szempont e települések vizsgálatánál a tágabb településhálózatban elfoglalt szerepük elemzése. Az erődített telepek kategóriákba sorolhatók a méretük és az őket körülvevő árkok és sáncok száma alapján. A különböző településkategóriák egy többszintű településhierarchiát rajzolnak ki, amelyből arra

következtethetünk, hogy az eltérő méretű települések között talán valamilyen alá-fölé rendeltségi viszony is

lehetett. E megközelítés alapján a nagy méretű erődített települések a kor elitjének lakhelyei, valamint a közösségek katonai, politikai és gazdasági központjai lehettek. E települések közül is kiemelkedik mérete és erődítéseinek komplexitása alapján néhány (Mezőzsadány/Cornești-Iarcuri, Csanádpalota-Földvár, Orosháza-Nagytatársánc, Újszentanna/Sântana-Cetatea Veche, Tiszahegyes/Iđoš-Gradište), amelyek elsődleges központoknak tekinthetők. Ezekhez kapcsolódnak – talán hierarchikus rendszerben – a kisebb földvárak (pl. Makó-Rákos-Császárvár vagy Medgyesegyháza-Lagzi-dűlő), amelyek másodlagos központok lehettek. Végül mindannyiukat körülveszik a kis méretű, erődítetlen, falusias telepek és tanyaik, mint amilyen Csanádalberti-Fekete-halom lelőhely a makó-rákos földvár szomszédságában, ahol jelenleg is folynak a munkálatok.

E késő bronzkori földvárak felfedezése, majd egyre intenzívebb kutatásuk az elmúlt években új megvilágításba helyezte a régió késő bronzkori település- és társadalomtörténetét. Ez a hierarchikusnak tűnő rendszer mindenképp egy viszonylag komplex társadalmat tükröz, még akkor is, ha egy ilyen leegyszerűsített megfeleltetés a társadalmi és településszerkezeti komplexitás között valószínűleg egy jóval összetettebb bronzkori valóságot rejt.

Medgyesegyháza-Lagzi-dűlő késő bronzkori erődített település

Makó-Rákos-Császárvár késő bronzkori erődített település

Azokat a császárkorra keltezhető, temetkezési célból ásott gödröket, amelyekbe az utazókocsit vagy azok alkatrészeit és melléjük a fogatos lovakat is eltemették, összefoglaló néven kocsisíroknak nevezzük. A fogatos kocsi sírba tétele azonban idegen a római temetkezési szokásoktól, amelyek inkább a síremlékállítást helyezték előtérbe. Nem is valódi rómaiak ápták a kocsi eltemetésének költséges rítusát, hanem a Dunántúl északkeleti részén lakó kelta eraviszkuszok római uralom alatt élő előkelői.

Kocsival a túlvilágra

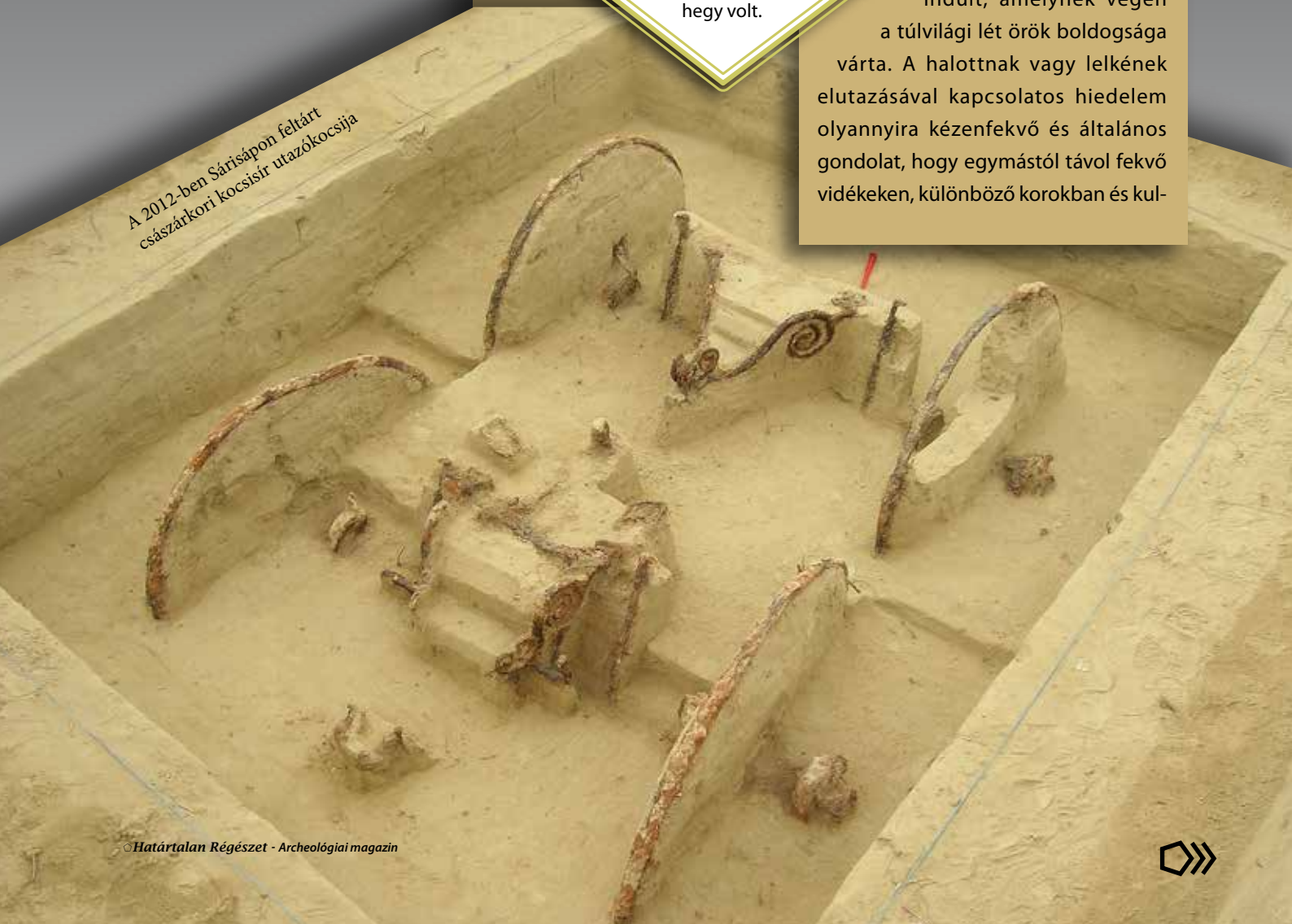
Utazókocsit tartalmazó temetkezések a császárkori Pannoniában

Mráv Zsolt

A különböző kelta törzsek a Kr. e. 4. században vették birtokukba a mai Dunántúl területét. A római foglalás előestéjén a Dunántúlon élő törzsek nevét római kori forrásokból ismerjük. Pest, Fejér és Tolna megye nagy részén ebben az időszakban az eraviszkuszok éltek, akiknek törzsi központja a budapesti Gellért-hegy volt.

Ennek az elitnek a tagjai annak ellenére, hogy a 2. században már átvették a rómaiság néhány ismervét, sőt sokan már a római polgárjog kiváltságában is részesültek, szilárdan őrizték hagyományait és tudatosan ragaszkodtak ősi túlvilágképzeteik egyes vonásaihoz. A kelták a túlvilágot a föld egy végtelen messzeségben fekvő vidékén – az írek például egy távoli szigeten – képelték el, ahová hosszú út vezetett és ahonnan már nincs visszatérés. Az elhunyt hozzátartozó hitük szerint tehát nem halt meg, hanem csak elutazott, hosszú útra indult, amelynek végén a túlvilági lét örök boldogsága várta. A halottnak vagy lelkének elutazásával kapcsolatos hiedelem olyannyira kézenfekvő és általános gondolat, hogy egymástól távol fekvő vidékeken, különböző korokban és kul-

A 2012-ben Sárissápon feltárt császárkori kocsisír utazókocsija

túrákban egymástól függetlenül is megjelent. Nem meglepő, hogy a kocsival való temetkezés szokása a Kárpát-medence korai és késő vaskorában is kimutatható, de a leglátványosabb képi és régészeti hagyatékát mégis a császárkor pannoniai őslakosságához köthetjük.

A túlvilági utazásra utaló jeleneteket a Kr. u. 1. század végétől számos – főleg az eraviszkusz törzs területén – előkerült bennszülött síremléken ábrázolták. Az eddig előkerült több mint 70 domborművön az elhunyat utasként jelenítették meg, ritkán két-, gyakrabban négykerékű kocsin ülve, sokszor a kocsi előtt vezetett hátsólovával, vadászkuttyójával együtt. Ezek a reliefek azonban nem közvetlenül az ismeretlen túlvilági utazást vagy a halott temetőbe való kiszállításának profán témáját, hanem az elhunytnak és családjának egy reprezentatív hétköznapi utazását ábrázolták. Erre utal a sok jeleneten látható „nagy felhajtás”, amely az utazást és az utazókat kísérte. Egy személy vagy család társadalmi pozíciója jól tükröződött abban, hogy milyen kocsival és hány szolgálival, kísérelével

indult útnak. Érthető tehát, hogy egyes családok miért rendeltek a síremlékeikre díszes kocsikat és nagy kíséretet ábrázoló jeleneteket. Ezek a mindennapi életből kölcsönzött képek csak átvitt értelemben utaltak az elhunyt túlvilági útjára. A reliefek másik, korábbi csoportján utas nélküli kocsikat látunk, amelyek csak a túlvilági utazás kellékét, az utazókocsit ábrázolták.

A legtehetősebb családok azonban nem elégedtek meg a halotti utazás allegorikus képi

megjelenítésével, hanem a 2. századtól a túlvilági utazáshoz szükséges kényelmes utazókocsival, az azt húzó felszerszámozott, járomba fogott lovakkal együtt mentek a sírba. A szokás erősen arisztokratikus jellegű, és már a kezdetektől is csak a helyi elitre korlátozódhatott. A kocsin való túlvilági utazás képzeletere ugyanis kézenfekvően kötődött a mindennapokban is kocsin közlekedő törzsi elithez, akik vagyoni helyzetüknél fogva nemcsak birtokolták ezeket, hanem

nélkülözni is tudták. A díszes utazókocsiknak nagy szerepe volt a helyi elit reprezentációjában, vagyonuk és társadalmi státuszuk kifejezésében.

A kocsisírok fényűző temetkezési szokást tükröznek. Az eltemetett kocsikat gyakran bronzszobrokkal, veretekkel, sőt néha sárgarézből készült berakásos vasalásokkal díszítették. A gazdag sírmellékletek között fegyvereket, Itáliából, a Rajna-vidékről és keletről származó importtárgyakat, főleg tisztálkodásra, fürdőzésre valamint sportolásra szolgáló bronzedényeket és eszközöket találunk. Pannoniából eddig közel 35 lelőhelyről ismerünk kocsit tartalmazó római kori temetkezéseket, amelyek

– öt dél-pannoniai előfordulásától eltekintve – jellemzően az eraviszkuszok törzsi területén és annak közvetlen szomszédságában csoportosulnak, ugyanott, ahol a halotti utazásra utaló őslakos síremlékek is elterjedtek.

Magyarország területén az ismert kocsisírok leleteinek többsége a 19. század végén és a 20. század elején, különböző földmunkák során került elő. Szerecsénebb esetekben a leletek adományozás vagy

A budaörsi 162. kocsisír alján feltárt fogatos lovak

Kocsijelenet a solymári sírsztélén

vásárlás útján, bár sokszor hiányosan ugyan, de a múzeumok gyűjteményeibe kerültek, míg a mostohább sorsúak figyelmetlenségéből, nemtörődömségből vagy éppen nyereszkeskedés miatt végleg megsemmisültek vagy elkallódtak. A kocsisírok kiszámíthatatlan felbukkanása miatt régészeti megfigyelésekre és hitelesítő ásatásokra csak a legritkább esetekben volt mód, ezért a temetkezés rítusáról, a leletek összefüggéseiről sokáig szinte semmit sem tudtunk.

A legkorábbi kocsisírok közvetlen előzmények nélkül tűntek fel Pannoniában a 2. század első harmadában. A sírok legjelentősebb és legdrágább melléletei maguk a gazdagon díszített utazókocsik voltak. A kocsik figurális szobordíszítéséből tiszta bacchikus mitológiai képprogram tükröződik (Bacchus, a bor és a mámor istenének tisztelete), amely igazodott az eraviszkusz törzs elitjének túlvilágképéhez. A sírokból eddig előkerült kocsiknál, már ahol előfordult figurális szobordíszítés, mindig Bacchust és körét idézték meg, amely nem volt véletlen. Bacchus ugyanis olyan boldog, aranykort idéző túlvilági életet kínált követőinek, amely nagyon hasonlított a kelták egyik túlvilág-elképzelésére.

A kocsikat általában mélyre ásott gödrökbe helyezték. A „kocsisírok” néhány bizonyítható esetben (például Várpalota-Inota, 2. halom; Káloz; Érd; Budapest-Csillaghegy) nemcsak egyetlen, kocsit tartalmazó gödörből álltak, hanem a hátszlovak, a halottak és a mel-

lékletek számára tőlük kisebb-nagyobb távolságra további gödröket is ástak. A temetkezések föld feletti megjelöléséről alig tudunk valamit. A gödrök összességét vagy magas földhalommal borították, vagy esetleg sírkertbe foglalták, bár az utóbbira még nem rendelkezünk egyértelmű régészeti bizonyítékokkal.

A kocsik eltemetésének módja is változatos képet mutat, bár a hasonló korú és lelőhelyű sírok között kiutathatók hasonlóságok. A legkorábbi ismert kocsit

tartalmazó temetkezésnek a 2. század első évezedeire keltezett várpalotai inotai 2. halmot tartjuk. A halomsír kocsiját – egyelőre példa nélkül álló módon – a halotti máglyára helyezték, majd a kocsi deformálódott vas alkatrészeit összegyűjtötték és egy hátszó tetemét is magába fogadó kisebb gödörbe erőtették. A temetkezés gödrei fölé földhalom emeltek, ezért a sír feltárója, Palágyi Sylvia arra gondolt, hogy a kocsisírokat, vagy legalábbis azok többségét máshol is halmok boríthatták.

Több kocsisír esetében azonban a halmommal való borítottság kizárható. A várpalotai halomsírt ezért inkább kivétel, mint általános következtetések levonására alkalmas temetkezésként értékelhetjük. Ezt a sír koraisága magyarázza, hiszen akkorra keltezhető, amikor még nem egységesült a rítus. További szerencsés régészeti megfigyelésekig a halmok és kocsisírok összetartozását ezért csak óvatosan és a bizonyított esetekben fogadhatjuk el.

A budaörsi 162. számú sír négykerekű utazókocsijának rekonstrukciója

Bacchus és vidám kíséretének szoborcsoportja a szomor-somodorusztai kocsiról

Csak az utóbbi évtizedekben sikerült néhány kocsit tartalmazó római kori sírt régészeti módszerekkel feltárni: 1969-ben Kozármislenyben; 1973–1975-ben Inotán, a 2. halom alatt; 1999-ben Budakeszin; 2003-ban Budapest, a Bécsi úton; 2012-ben Sárísápon és 2017-ben Budapesten, a Csillaghegy lábánál. E régészetileg feltárt sírok segítségével rajzolhatunk pontosabb képet erről a Pannoniában jellemzően a kelta eraviszkusz törzsi elithez köthető temetkezési szokásról.

Ugyancsak kivételes az aquincumi *canabae* egyik temetőjében feltárt kocsisír, amelynek gödrében egy alkatrészeire bontott utazókocsi hiányos maradványai feküdtek. A különálló vasalásokat, lefeszegtetett, feldarabolt díszítményeket minden rend nélkül dobálták a kiásott gödör aljára. Ennek a szokatlan megoldásnak az okát abban kereshetjük, hogy a család a temetőben csak egy kis méretű parcella felett rendelkezett, és a sziklás altalaj miatt sem volt lehetőség egy kocsi méretének megfelelő gödör ásására. A budaörsi vicus temetőjében 2002-ben feltárt három négykerekű és egy kétkerekű kocsi eltemetésének hasonló módja a költséges temetkezési szokás egy családon belüli rövid, mindössze néhány generáción keresztül kimutatható ápolását bizonyítja. E rövid idő alatt a kocsik eltemetési módja változatlan maradt.

A mély és sokszor nagy alapterületű gödrök kiásása után azok aljára először a temetkezési szer- tartás során leölt, felszerszámozott kocsihúzó lovakat helyezték el. Nyakukon vagy mellettük a fogatlásra használt ólomlemezekkel borított, bronzveretes fajármot is megtaláltuk. A lovak tetemére borították az utazókocsikat, amelyeket a gödör méretéhez alkalmazkodva mindig elemeikre bontottak vagy

A zsámbéki kocsisír mellékletei, amelyek a „kocsisírok” legjellemzőbb mellékletegyüttesét képviselik, köztük a kézmosó- és fürdőkészletet

Sokáig a halom alá temetett kocsisírok elméletét a Solymáron talált sírsztélé is erősítette, mert kocsijelentét a kép jobb szélén egy kiemelkedés – Soproni Sándor véleménye szerint halomsír – ábrázolása is kiegészítette. Azonban ma már sokkal valószínűbb, hogy ezt a kiemelkedést a közeli Pilis hegyvidéki környezete inspirálta, ahol egykor a temetkező család is élt és közlekedett. Valós vagy fiktív természeti környezet ábrázolása más síremlékeken is előfordul, ahol ugyancsak a képmező jobb szélén lankás domb- vagy meredek hegyoldalakat láthatunk, amelyeken kutyák által üzött nyulak futnak.

A budakeszi kocsi rekonstrukciója a Magyar Nemzeti Múzeum állandó régészeti kiállításán

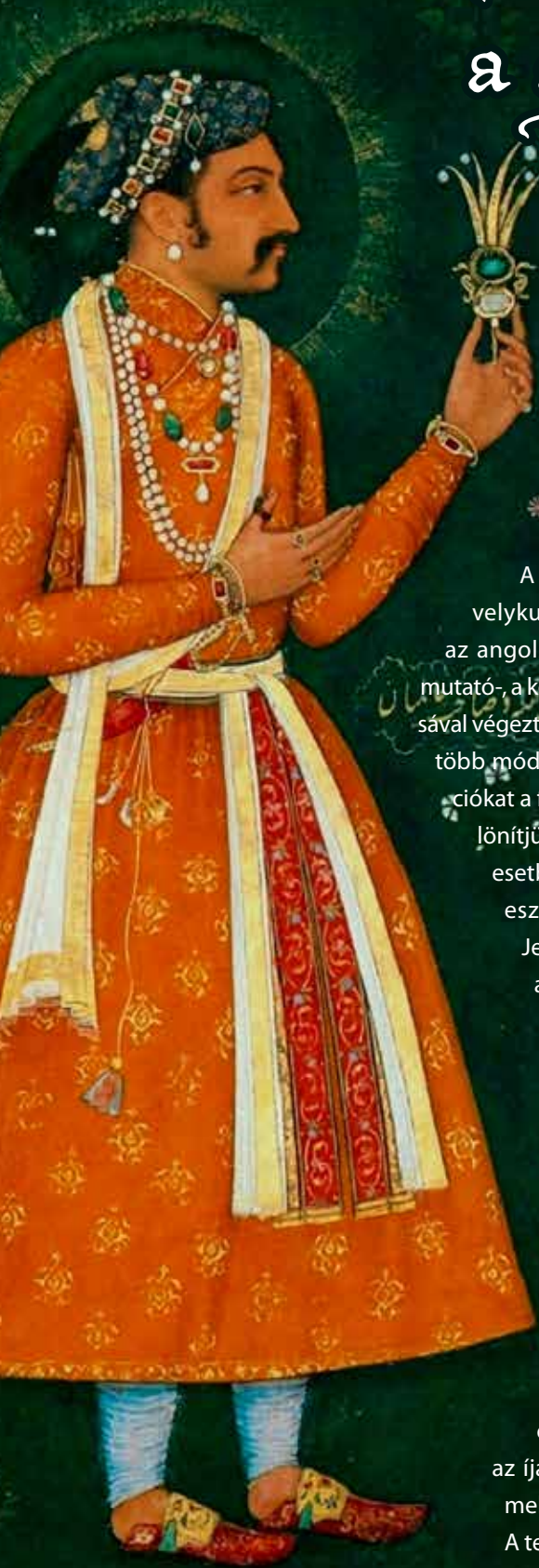
szétszedtek. A csillaghegyi sír kocsiját a nagy méretű és mélyre ásott sírgödörbe, útra készen, felszerelt kerekkel helyezték el. A szertarás során azonban – szándékosan vagy csak véletlenül? – úgy borították bele a kocsit, hogy az átfordult és kerekkel felfelé érkezett a gödör aljára. Ugyancsak szerencsés a budakeszi kétkerekű kocsi eltemetési

módja. A kocsit itt is egyben, felszerelt kerekkel és felkötött szekrényvel sikerült feltárnunk. A kétkerekű kocsi vasalásai és bronzdíszítményei így eredeti összefüggéseikben őrződtek meg. Ennek a körülménynek köszönhetően el lehetett készíteni a kocsi hiteles rekonstrukcióját, amely a Magyar Nemzeti Múzeum állandó régészeti kiállításán látható.

Török íjászyűrű

a szegedi vár feltárásából

Az íj húrjának fogására számos variációt ismerünk, ezek egyike a hüvelykujjas hűrfogás, mely leginkább az eurázsiai steppén élő nomád népek körében vált széles körben elterjedté. Ehhez a technikához a hagyományörző íjászok körében népszerű, de a hétköznapi ember számára talán kevésbé ismert tárgy, az ún. íjászyűrű nyújtott elengedhetetlen segítséget.

A hűrfogás során a húrt a jobb kéz hüvelykujjával feszítik, szemben például az angolszász technikával, ahol ezt a mutató-, a középső, és a gyűrűsujj bevonásával végezték. A hüvelykujjas feszítésnek több módzata ismert, ezeket a variációkat a feszítő kéz tartása alapján különböztetjük el. Ezek a változatok némely esetben az íjászatban használt segédeszközök alkalmazásában is eltérnek.

Jelen munkában a török technikára helyezük a hangsúlyt, ugyanis a Szegeden előkerült íjászyűrű a török technika alkalmazását feltételezi, melynek sajátossága, hogy a húr feszítése során a hüvelykujjat teljesen behajlítják, emellett a feszítő kezlet a legtöbb esetben ökölbe zárják. Ennél a technikánál az íjász egy ujjal tartotta az íj húrját, így az nagy erőhatásoknak volt kitéve, emiatt az íjász egy gyűrűt húzott az ujjára, melyet íjfeszítő gyűrűnek nevezünk. A technika másik sajátossága a vesz-

A szegedi várból előkerült íjászyűrű felül- és oldalnézetből

A török technikának a feszítő kéz tartása alapján további módzatai is ismertek, melyeket korabeli írott források alapján lehet rekonstruálni. Ezek abban térnek el egymástól, hogy hány ujjal fogtak rá a hüvelykujjra.

Abul Hassan Sah Dzsahán (1628–1658) mogul sah 1617-ben készült ábrázolása. Az uralkodó övéről több íjászyűrű is lelóg, és a hüvelykujján is visel egy íjászyűrűt (1617)

II. Mehmed (1432–1481) oszmán szultán ábrázolása. A szultán ujján megfigyelhető az íjászgyűrű használaton kívüli, elforgatott viselete

Íjászok ábrázolása egy perzsa miniatúrán. A képen a hüvelykujjas húrfogás feszítés és oldás közbeni pillanata is jól megfigyelhető

sző vezetésében rejtett, ugyanis a hüvelykujjas húrfogásnál a nyilat az íjtartó kéz hüvelykujjára helyezték, az íjhoz képest tehát a jobb oldalon helyezkedett el. Ez a feszítés során valamelyest instabil helyzetbe hozhatta a vesszőt, ugyanis nem volt semmi, ami stabilizálja a fekvését kilövés-kor, szemben az angolszász húrfogással, ahol a vesszőt az íjhoz képest a bal oldalon vezették az íjászok, így az sokkal stabilabban feküdt a feszítés során. Ugyanakkor a hüvelykujjas húrfogás sokkal gyorsabb lövések leadását is eredményezte.

Ezek a tárgyak formailag igen változatosak, a török íjászatban elterjedté vált darabokat a köröm alakú gyűrűk csoportjába sorolhatjuk. Ezek a tárgyak két részből állnak. A török elnevezésük alapján megkülönböztetjük a gyűrű ideg felőli, ovális alakú peremét, melyet küszöbnek (*eşik*) vagy corpusnak neveznek, valamint a másik felén ellaposodó kápát (*kaş*). A corpus a sima, ékszerként használt gyűrűkhöz képest sokkal magasabb, illetve vastagabb is. (Ilyen kiképzésű az általunk vizsgált szegedi gyűrű is.) Az anyaguk igen változatos képet mutat, egyaránt készülhet csontból, bőrből, szaruból, fémből, de ismerünk féldrágakőből, illetve nemesfémből készült példányokat is, amiket már sokkal inkább presztízstárgyaknak, mintsem eredeti funkciójukat betöltő tárgyaknak tekinthetünk.

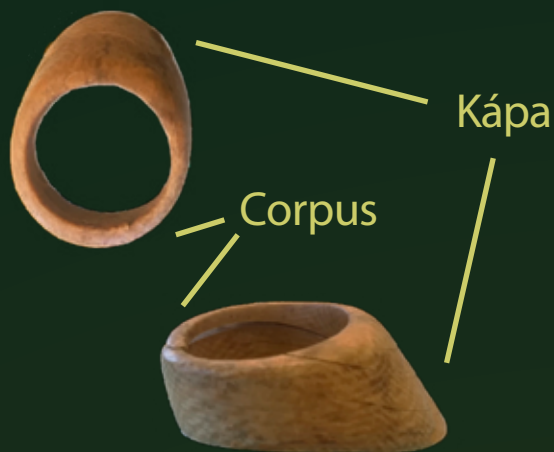
Ezeket a gyűrűket úgy helyezték fel az íjászok az ujjukra, hogy azt először elfordítva húzták fel, majd ezután az ellaposodó nyúlványt a hüvelykujjal párhuzamos irányba forgatták. Erre azért volt szükség, mivel így sokkal szorosabban rögzült a gyűrű, mert az ovális corpus meggátolta, hogy a gyűrű elmozduljon a hüvelykujjon, vagy azon a bőrt kikezdje, esetleg a gyűrű eltörjön használat közben. A viselésükre leginkább a képi ábrázolások, valamint az írott források és néprajzi adatok utalnak. Használaton kívül az övön, egy egy-

szerű zsinóron felfüggesztve tárolták a gyűrűket, vagy egy úgynevezett íjászyűrűtartóban hordták őket, illetve mint egy „hagyományos” gyűrűt, elforgatva a hüvelykujjon is viselhették, ahogy arra több képi ábrázolás is utal.

Az íjászyűrűk kutatása a Kárpát-medencében egy kevésbé kiaknázott témakörnek tekinthető, pedig meglétét már korán felfedezték a népvándorlás kori régészeti anyagban. A késő középkorra – török korra keltezhető gyűrűk száma a szakirodalom szerint egyelőre mindössze néhány darab, többségük várak területeiről került elő. A hazai példányok javarészt fémből (vas, bronz) vagy csontból készültek. Sírmellékletként eddig egyetlen gyűrű került elő egy győr-gabonavásártéri temetőből. A temető érdekessége, hogy egy – történeti adatokkal is alátámasztott – rác temetőből került elő, mely a 16–17. századra keltezhető. A szakirodalom szerint ezek a gyűrűk a török hódítások kapcsán jelennek meg a hazai anyagban. Ennél pontosabbat egyelőre nem tudunk mondani, ugyanis ebből a néhány ismert példányból több is szórványként került elő – ilyen a szegedi is –, és ez azt jelenti,

A hüvelykujj tartása bőrből (a) és csontból (b) készült gyűrű használata esetén

A szegedi várból előkerült íjászyűrű részei

hogy a megtalálásának körülményei, az előkerülési helye olyan kontextusú, hogy pontosabb korhatározást nem tesz lehetővé.

Íjászyűrűket napjainkban leginkább a hagyományörző íjások használnak, körükben is az általunk bemutatott köröm alakú gyűrűtípus a legelterjedtebb, a török technika alkalmazása mellett. Tapasztalataink a régészek számára is hasznosíthatóak lennének, ha egy szélesebb körű együttműködés alakulna ki a régészek és hagyományörzők körében, ahol a régészek elméleti háttérű kísérletező kedvű és gyakorlatias hagyományörzők tudását ötvöznék.

Egy íjászyűrű beszerzése ma már néhány kattintással lehetséges, de sok hagyományörző maga próbálja meg elkészíteni a gyűrűjét. Sokan ragaszkodnak az archaikus csonthoz, fémhez vagy bőrhöz, de néhányan a modern alapanyagokkal is kísérleteznek.

Az íj feszítése íjászyűrűvel egy festmény részletén (18–19. sz.)

Kalla Gábor

Legenda és valóság: a gordioni Midasz-tumulus

64

1957. június 16-án a Rod-

ney S. Young vezette amerikai régészeti expedíció (University Museum of Pennsylvania) többéves előkészítő munka után behatolt a Gordion (Törökország) mellett fekvő ún. MM-tumulus sírkamrájába, ami a II. világháború utáni elő-ázsiai régészet egyik legnagyobb felfedezésének bizonyult. A temetkezést az eltemetett személy jelentősége, a vele eltemetett tárgyak sokasága és a szerves anyagok megmaradásának kedvező körülményei teszik kiemelkedő fontosságúvá.

Az MM-tumulus (Midas Mound) feltárása

Az MM-tumulus az ókori Phrügia fővárosának, Gordionnak a kiterjedt temetőjében fekszik, és a máig ismert körülbelül 240 halomsír között a legnagyobb. Összesen eddig 44 sírhalmot vizsgáltak meg régészeti eszközökkel, ezek közül messze a legtöbb tárgy az MM-tumulusban kerül elő, ami mérete alapján várható is volt.

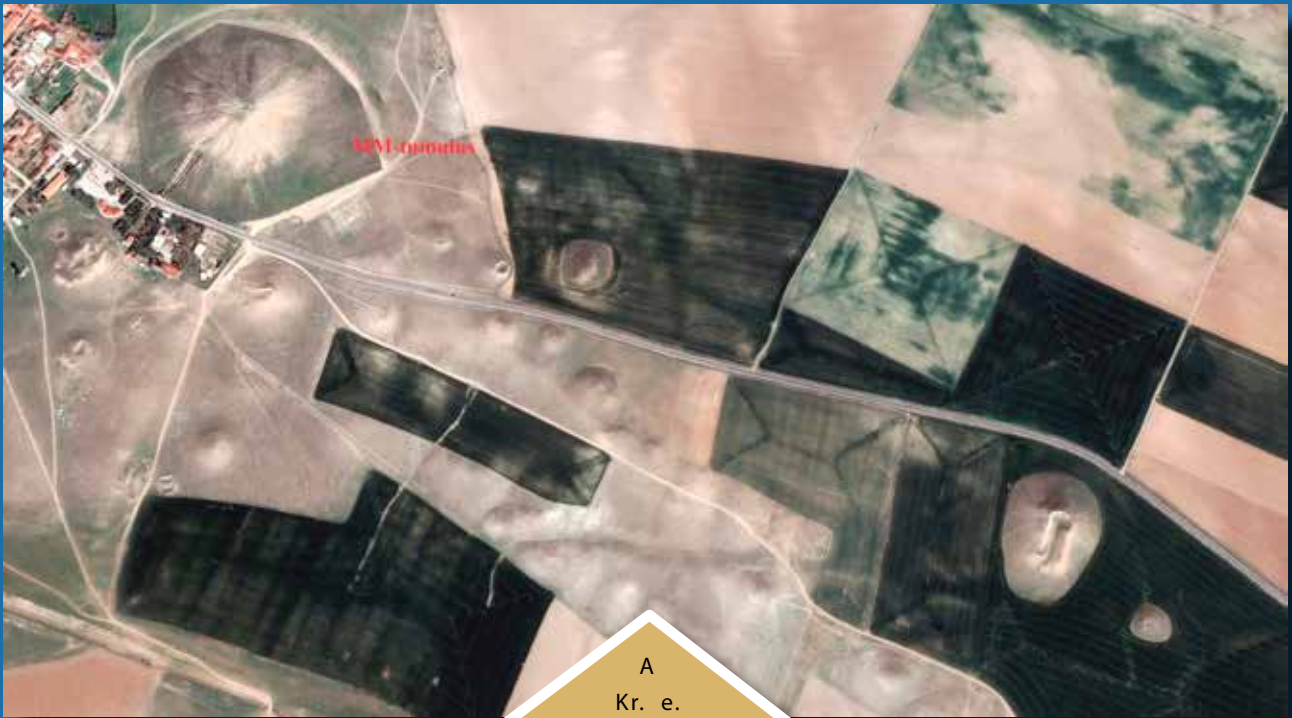
A még ma is 53 méter magas, a lábánál 300 méter átmérőjű dombot az amerikai régészek 1955–56-ban előbb fúrásokkal vizsgál-

A tumulus latin eredetű szó, mely halmot, földhalmot, illetve sírdombot jelent. A török nyelvekből orosz közvetítéssel érkező kurgán szó mellett ez a leggyakrabban használt régészeti kifejezés a sírhalmok megjelölésére.

ták át, hogy megállapítsák a sírkamra helyzetét, majd 1957-ben egy hosszú árokkal, majd ennek folytatásaként egy alagúttal hatoltak be a domb belsejébe (jelenleg is ezen az úton keresztül látogatható a sír). Amikor átvágták a kamra farönkökből készült falát, a régészeknek lenyűgöző látványban volt részük. A halott maradványai körül a földön mindennütt tárgyak hevertek, a rengeteg fémedényen túl a legizgalmasabbak a fából készült bútorok voltak, ezek ugyanis mind viszonylag jó állapotban maradtak fenn.

A Midasz-tumulus

A gordioni halomsírmező központi részének műholdképe az MM-tumulusszal

A
Kr. e.

738–96 között

uralkodó, Mita néven az

asszír forrásokban is megjelenő Midasz királynak a legendákkal átszótt görög hagyomány szerint érintésére mindent arannyá változott. Végül a nomád kimmerektől elszenvedett katasztrofális vereség után úgy lett öngyilkos, hogy bikavért ivott.

Ki lehetett a halott?

A sírhalom kiemelkedő mérete eleve királyi temetkezésre utalt, így az ásatók abból az általános közhiedelemből indultak ki, hogy a tulajdonosa nem lehet más, mint a híres Midasz, Phrügia királya. Ezt erősítette kezdetben az a tény is, hogy az embertani vizsgálatok szerint egy 60–65 év közötti férfi nyugodott a halomban. Így hát róla kapta a nevét az tumulus is – Midas Mound, azaz Midasz-sírhalom.

Az azonosításhoz jó kiindulópontot jelentenek a sírkamra falából vett mintákon végzett dendrokronológiai (faégyűrés) vizsgálatok, melyek alapján a temetkezés időpontja nagyjából Kr. e. 740 környékére esett. Mivel a szkíták által elűzött kimmerek valószínűleg csak 714 után bukkantak fel a térségben, és mindent egybevetve Midasz királynak nem a halála, hanem az uralkodásának a kezdete tehető erre az időpontra, így az ásatók arra a következtetésre jutottak, hogy nem

az ő, hanem az apja, Gordios végső nyughelyére bukkantak. Erre nemcsak az időrendi kérdések utalnak, hanem az a tény is, hogy egy ekkora vállalkozásra a kimmerek által lerombolt országnak nem lett volna erőforrása.

A tumulus építése

Lássuk azonban magát a sírt. A fúrások és az ásások jó képet adtak a mesterséges domb szerkezetéről, az építési módról, a sírkamra elkészítésének technikai részleteiről. Először a Gordionba vezető út mellett, számos akkor már

álló tumulus között kijelöltek egy 1 méter magas földből készült kört, majd a közepén, illetve a pontos középponttól némileg elcsúsztatva, ástak egy 16×18 méter nagyságú, 2 méter mély gödört, amit 1 méter vastagságban durván faragott mészkővel kibéleltek. Közben a gödör alját kisebb-nagyobb tört kövekkel töltötték fel, majd erre, az eredeti talajszinten ciprusfa törzseit rakták le, hogy szilárd alapot képezze-

A legenda szerint, régen a phrügiaiaknak nem volt királyuk, ezért azt a jóslatot kapták, hogy az első embert, aki ökrös szekérrel érkezik a városba, válasszák királlyá. Az érkezőt Gordiusznak hívták. A szekerét hálája jeléül fia, Midasz felajánlotta Zeusznak, a jármát pedig egy bonyolult csomóval a rúdhoz kötötte. A szekér, a legenda szerint még Kr. e. 333-ban is megvolt, amikor Nagy Sándor megérkezett a városba, hogy kardjával átvágja a híres gordiuszi csomót.

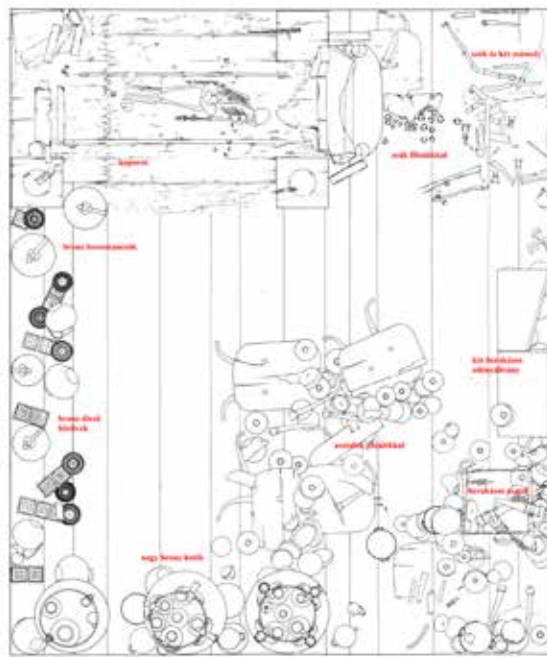
nek a sírkamra számára. A sírkamrát szépen megmunkált cédrus- és mediterrán fenyő gerendákból ácsolták össze szabályosan, és ezzel egy időben folyamatosan emelték a kőbéllet magasságát, összesen nagyjából 3700 kötömböt felhasználva. A belső tört köves feltöltést a közben elkészült kamra felső, 2,65 méteres magasságú szintjéig emelték, és a 300 méter átmérőjű kört eddig a szintig tiszta agyaggal töltötték fel. Valószínűleg ebben a szakaszban a végső aktus a 17 fokos dőlésszögű kamra tetején a szarufák elhelyezése volt.

A halotti lakoma és a sírkamra berendezése

A temetés idején az 5,15×6,2 méteres, mintegy 32 m² alapterületű sírkamrába felülről lehetett belátni arról a 2 méter magasságú ideiglenes teraszról, amin a szertartás résztvevői állhattak. Ennek az eseményornak számos részlete rekonstruálható a sírkamra berendezéséből, de természetesen igen sok elem így

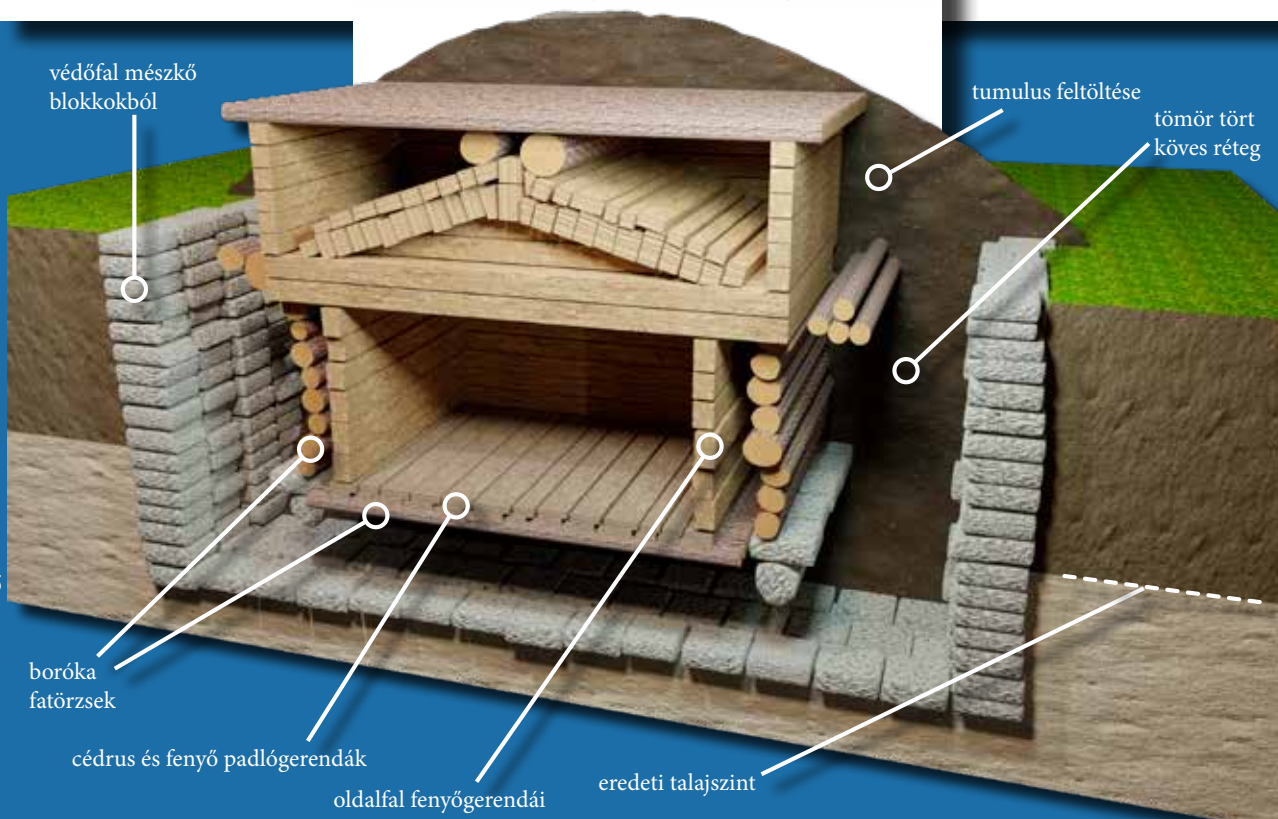
is hipotetikus marad. A 14 bútor, a 140 fémedény és a számtalan egyéb tárgy eredetileg mind a halotti lakoma kellékei lehettek. A halottat egy nyitott, medenceszerű fakoporsóban helyezték el közszemlére téve, mintha csak egy kereveten feküdne és a vendéglátó szerepét látná el. A testet kék és bíbor festésű kelmék halmára helyezték, ami a köztük talált 37 fibula (ruha rögzítésére szolgáló tű) alapján ugyanennyi külön-

böző öltözetből állhatott. A lakoma résztvevői azzal erősíthették meg közöségtudatukat és szolidaritásukat, hogy szimbolikus ajándékként átadták jellegzetes phrüg stílusú bronzfibuláikat is, amelyeket egy vászonzsákban gyűjtöttek össze, és a halott mellett egy asztalon helyeztek el. A 145 fibula azt jelzi, hogy legalább ennyi vendége lehetett a lakomának. Talán volt egy szűkebb kör is, aminek a bronzdíszú bőroveit később a nyugati fal mentén helyezték el.

A sírkamra alaprajza a melléletek helyzetével

A sírkamra metszetképe a konstrukció egyes elemeivel

védőfal mészkő blokkokból

tumulus feltöltése

tömör tört köves réteg

boróka fatörzsek

cédrus és fenyő padlógerendák

oldal fal fenyőgerendái

eredeti talajszint

Bútorok

A teraszon folyó halotti lakoma során az ételeket és italokat háromlábú asztalokra és állványokra helyezték el. Az egyik asztalt és két állványt geometrikus mintájú intarzia díszítette, nyolc másik asztal ugyan díszítetlen volt, de lábakat ugyanúgy elegáns ívelt formájúvá faragták. Az anyagvizsgálatok alapján elkészítésükhöz fafajták sorát használták fel, cédrust, fenyőt, puszpángfát, tiszafát, borókát, diót, illetve juhart vagy meggyet. A phrüg bútorok messze földön híresek

voltak, Hérodotosz is megemlíti, hogy Midasz egy rendkívül értékes trónt adott áldozati ajándékként Delphoi Apollón-szentélye számára, amelyről ítéleteit kihirdette. Egyediségüket a sokfajta fából készült szép berakás adhatta. A hermetikus elzártásgnak köszönhetően viszonylag jó állapotban maradtak fenn a bútorok, és így Egyiptomon kívül ez jelenti a legfontosabb eredeti bútorkészletet az egész ókori Keleten.

A lakomán a király jelenlétét reprezentáló, személyes használatú bútorait: egy asztalt, egy széket, egy zsámolyt és egy lábzsámolyt a sírkamra északi oldalára, a koporsó mellé helyezték el, a többit a lakoma egyéb kellékeivel együtt a keleti oldalra és középre.

Bronzedények

Az asztalokra tették a vendégek 121 bronz ivócsészéjét, a sekély, ún. omphaloszos (köldökös) phialákat, melyek ennek a kornak a jellegzetes formái voltak. Hasonlóakat használtak az asszír és az óperzsa udvarban is. A füllel rendelkező edényeket, például 21 bronz boroskancsót, kanalakat és számos más edényt a falból kiálló vaskampókra akasztottak, és később innen estek le a földre. Kiemelkedik három nagy gömbös testű üst, melyek vasból

készült állványon álltak. Ez a típus jól ismert az anatóliai világból, főleg Urartuból (kelet-anatóliai nagyhatalom), és egyes darabjai eljutottak a görög és az itáliai világba is. Egyértelmű jelzői voltak egy arisztokrata fogyasztási formának, és szimbolikus szerepüket jel-

Bronzüstök a sírkamra déli falánál, előtte összeomlott asztalok leesett ivócsészékkel

zi, hogy sokszor a görög szentélyekben fogadalmi ajándékként helyezték el azokat. Az MM-tumulus két üstjének függesztőfüleit szárnyas szirénalakokkal, a harmadikat pedig bikafejekkel díszítették. Együttesen összesen 150 liter őrartalmúak voltak, de emellett voltak a sírkamrában kisebb üstök is.

A használatukhoz tartozott két állatfejes situla (vödör), az egyik kos- a másik pedig oroszlánfejben végződött. Ez jelenleg a legnagyobb fém lakomakészlet, amit az ókori Keletről ismerünk, de mellettük előkerült még számos különleges formájú és festett kerámiaedény is.

Ételek és italok

Az edények molekuláris biológiai vizsgálatai kiderítették, hogy mit fogyasztottak a lakomán. Az üstökben

egy sajátos italt, egyfajta grogot kevertek, amely szőlőborból, gabonasörből és mézsörből állt. Asszír domborművek tanúsága szerint ezt merték ki az állatfejes edényekkel, és osztották ki a vendégeknek. A kerámiaedények lerakódásai arra utaltak, hogy a fő fogás grillezett bárány- vagy

kecskehús volt, melyből lencsével és más zöldségekkel fűszeres ragut készítettek.

A halott mint vendéglátó

A lakomafelszerelés sírkamrába kerülésének csak egyik aspektusa, hogy előtte a halotti tor során használták, talán még fontosabb, hogy az egész együttes – a korban

Szárnyas szirénalakkal díszített bronzüst

az egész Mediterráneumban elterjedt szokás szerint – a tulajdonost az egyik legfontosabb társadalmi funkciójában, bőkezű vendéglátóként jelenítette meg.

Az aranyban gazdag Midasz képe alapján feltűnő a nemesfém asztalnemű hiánya, holott tudjuk, hogy ez hozzátartozott még egy kisebb jelentőségű állam uralkodójának reprezentációjához is. Aranyból készült edények általában csak a királyi család tagjainak asztalára kerülhettek. Egy asszír királynői sírban például phrüg típusú aranykancsó is előkerült. Egy megalapozott feltételezés szerint még a sír lezárása előtt az aranyból készült tárgyakat kivették, talán máshol helyezték el azokat, esetleg később templomi ajándékként tarthatta fenn tulajdonosának emlékezetét.

A társadalom mozgósítása a halomsír elkészítéséhez

A halott végső nyugalomba helyezése után a lakomakészletet is gondosan elhelyezték körülötte, a sírkamra tetejét fenyőgerendákkal zárták le. Majd ezt a tetőgerinc magasságában immár vízszintes gerendákkal újra lefedték, hogy a kamrát megvédjék a föld nyomásától. Ezzel párhuzamosan egyméteres rétegenként minden irányból egyszerre hordták fel a földet és agyagot, több ezer ember közreműködésével, legalább 60 méteres magasságig. Minden jel arra mutat, hogy ez a hatalmas vállalkozás, a közel 1.250.000 m³ föld felhalmozása, egyetlen ütemben, viszonylag rövid idő alatt zajlott le. A népesség széles tömege, akár tízezer ember is részt vehetett az építésben. Korabeli jól dokumentált, látványos bankettek, így az asszír lakomák alapján elképzelhető, hogy ők is részesülhettek ételben

Az egyik bronzsitula oroslánfeje

és italban, és az egész társadalom a közös rituálé által szinte egybeforrva lépett át a következő uralkodó korszakába, és legitímálta azt.

Midasz emlékezete

Bár minden bizonnyal nem Midasz királyt temették ide, abban az értelemben viszont

mégiscsak Midasz sírjáról van szó, hogy az ő uralkodásának idejében készülhetett, az ő uralmát vezette be, és az ő hatalmát szimbolizálta és erősítette meg ez a maszszív, távolról is jól látható monumentális emlékmű. Így nem véletlen, hogy a későbbi hagyomány is vele és nem az apjával azonosította. Az egész halmokkal teli sírmező a kulturális emlékezetet szolgálta, és az egész társadalom mentális térképeként szolgált, melynek középpontjába az uralkodó állt.

A halotti tor művészi rekonstrukciója

A viszonylag rövid idejű, alig száz évet élt, de fénykorában híres Phrüg Királyságot idézte fel Martarnak, a Midasz-dinasztia védőistenségének bronzszobra, melyet a halom tetejére helyeztek el, hogy magára vonzza az erre járók tekintetét. Így örököltte meg ezt egy homéroszi epigramma:

„Érc-hajadon vagyok én,
Midasz sírján ülök itt, lásd:

Míg a vizek folynak, fák
lombba-virágba borulnak,

Míg a folyók áradnak,
s parthoz torlik a tenger,

Fölkel a nap s fénylik, s fénylik szép fénye a holdnak,

Én maradok soksírású halmom tetejében,

S mondom az erremenőknek: Midasz fekszik alatta.”

(Devecseri Gábor fordítása)

M. LEZSÁK GABRIELLA

Őstörténetünk kaukázusi forrásai

Kik vagyunk, honnan jöttünk, hol élhettek őseink? Ezekre a kérdésekre évszázadok óta keresik a választ nemcsak a tudósok, de a magyar őstörténet iránt érdeklődők is. A válaszadáshoz ezúttal őstörténetünk kaukázusi forrásaiból tallózunk, a régészetet és az írott forrásokat, elsősorban a magyarság eredetmondáját, a Csodaszarvas-mondát alapul véve.

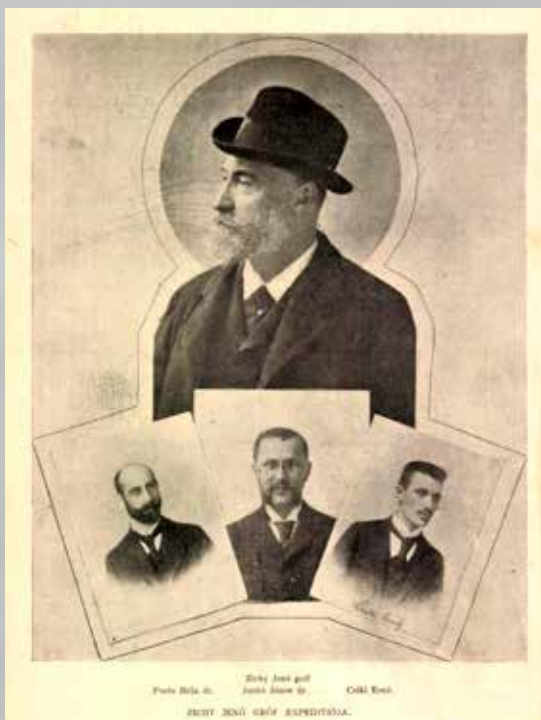
A CSODASZARVAS-MONDA

A magyarság legendás őshazája a Kaukázus térségéhez és az attól légvonalban mintegy 80 kilométerre, északnyugatra található Azovi-tenger (az ókori Meotisz) partvidékéhez köthető. A monda legteljesebb formában Kézai Simon *A magyarok története* című, 1285 körül készült latin nyelvű krónikájában maradt fenn, de a nép körében is ismert volt. A mondában szereplő Ménrót/Nimród fejedelem valóban létező történelmi személy, a Biblia a legjelentősebb ókori, mezopotámiai uralkodóként őrizte meg az emlékét. A történelmi hagyomány szerint a vízözönt túlélő Noé dédunokája; hatalmas vadászként, az erő szimbólumaként ábrázolták. Kézai leírta, hogy Babel tornyát is Nimród építtette az özönvíz elleni védekezésül, majd Eviláth földjére költözött, ahol Eneth nevű feleségétől két fia született, Hunor és Magor. A testvérpár Eviláth földjéről egy csodás szarvast űzve jutott el Meotisz területére, ahol új hazát alapítottak. Az Eviláth földje megnevezés szintén megtalálható a Bibliában, 19. század végi kutatások szerint ez a terület a Kaukázus déli részére, a mai Örményország északnyugati felére helyezhető.

KELET-KUTATÓK A KAUKÁZUS TÉRSÉGÉBEN

A 13. században IV. Béla magyar király indította testvérkereső útjukra a domonkos rendi szerzeteseket, köztük Ottót és Julianust, akik feltehetően a Csodaszarvas-monda ismeretanyagának birtokában keresték eleinket az Azovi-tenger

69

Gróf Zichy Jenő és Pósta Béla a III. expedíción (1899, Vasárnapi Újság)

Avar Ákos, M. Lezsák Gabriella és Gáll Erwin a Kuma menti Madzсарban, 2016 októberében (fotó: Somfai Kara Dávid)

partvidékén és a Kaukázus északi előterében. Végül Julianus 1236-ban a Volga mentén, a későbbi magyar krónikák által Magna Hungariának nevezett területen talált rá egy jelentősebb magyar népcsoportra – a Kaukázus térsége azonban továbbra is úti célja maradt a „testvérkeresőknek”. Többek között Hatvani Turkoly Sámuel és Ógyallai Besse János gyűjtött értékes adatokat, amelyek azt bizonyíthatják, hogy a magyarság jelentős tömegekben, egy bizonyos időszakban a Kaukázus térségében élhetett. Az ősmagyarság keleti nyomainak felkutatására szervezett III. Zichy-expedíció (1897–98) keretében Pósta Béla, a Magyar Nemzeti Múzeum régésze kutatót Oroszországban. Pósta azokat a területeket kereste fel, amelyeken „egyrészt a magyarság a történelmi időkben lakott, másrészt ahol a finn-ugorság a török-tatár népekkel érintkezett”. A Volga mente, az Urál déli előtere, a Minuszinszki-medence mellett a Kaukázus térségében, többek között a Kubán-vidéken is talált Kárpát-medencei párhuzamokat. Eredményei alapján „az iráni területek felől jött műáramlatok” tanulmányozását és a Kaukázus térségének kutatását az egyik legfontosabb feladatnak tartotta. Az 1930-as években Feticsh Nándor régész járta végig a nagyobb orosz múzeumokat és a Kaukázus déli térségébe, Grúziába is eljutott. A Kaukázusban fellelt palmettamintás szabványokat a magyar fémművesség termékének tartotta, és több olyan viseleti elemre is felhívta a figyelmet, amelynek közvetlen párhuzamai a Kárpát-medencei honfoglaló magyar leletanyagban található meg. Erdélyi István régész 1966-ban és 1978-ban látogatott el néhány észak-kaukázusi múzeumba és dokumentált honfoglaló magyar jellegű leleteket. Véleménye szerint a 13. században Julianus által a Volga mentén megtalált Magna Hungaria nem volt a magyarság őshazája, oda csak a 8. században a bolgárokkal együtt húzódnak fel a Kaukázus északi előteréből a korai magyarság egyik csoportja.

Szórványleletek az Északnyugat-Kaukázusból (Krasznodari Régészeti és Történelmi Múzeum; Mardzsani Gyűjtemény, válogatás)

A KAUKÁZUS TÉRSÉGI MAGYAR JELENLÉTRE UTALÓ ÍROTT FORRÁSOK

„Ebben az időben (527) a hunok Boszporusz (a mai Kercsi szoros) közelében lakó királya, Gorda is az említett császárhoz folyamodott. Eljött Konstantinápolyba, keresztény lett és megtért. Maga a császár lett a keresztapja és sok ajándékot adván neki, elbocsájtotta őt a hazájába a bizánci érdekek és a Boszporusz védelme céljából. (...) A hunok eme kereszténnyé lett királya elmenvén a hazai földre, a Boszporusz közelében rátalált testvérbátyjára s elbeszélte neki a császár barátságát, bőkezűségét és azt, hogy keresztény lett. Ezután hun csapatokat maga mellé véve eltávozott. Azokat az ezüstből és elektronból készült bálványokat, amelyeket a hunok tiszteltek, beolvasztotta és becserélték ezeket Boszporuszban. A hunok megharagudván, testvérével összejátszva, megölték a királyt, és helyébe tették testvérét, Muageriszt (Magyart).” (Malalas, Kr. u. 6. század)

„A turkok (magyarok) hunféle nép, s a Kaukázus hegyektől észak felé laknak (...) Pannoniában, az Isztrosz (Duna) mellett is laknak turkok, kiktől Leo császár a bolgárok ellen segítséget kapott (895) (...) Ezek a Kaukázus feletti turkok, mint az arabok szövetségesei 840-ben és 841-ben beütöttek Kis-Ázsiába, Örményországba, és Theophülosz császár ellen hadat viseltek. A Fekete-tenger partján elterülő régi Zikhian és az abházok földjén át (...) közel érték a Kaukázus déli tartományait, ahol már előbb is jártak turkok, mikor még az egész nemzet a Kaukázus vidékén lakott.” (Skylitzes, 11. század)

„A magyarok királya pedig lakott a Kuma nevű folyóvíz mellett, melynek palotái jóllehet rongyosak, de ma is fennállanak, és azon Lakó helyet itt való pogány nyelven Magyarnak hívják.” (Hatvani Turkoly Sámuel, 1725)

„Utunkban a Karatsai, Kabarda, Abar, Beszlenié, Oruszpié, Tserkesz és Nogai tártar nemzetek Főembereivel, akik a Gene-

ralis tiszteletére egymás után érkeztek, ösmeretséget tettem. Ezek az egész társaság hallatára magukat többnyire magyarok maradékainak vallották. Kétségkívül itt volt eleinknek utóbb lakása, azt mind a Kawkaz hegyek lakosai mind a régen itt lakó oroszok egy szóval bizonyítják.” (Ógyallai Besse János, 1829)

NAPJAINK KAUKÁZUSI KUTATÁSAI

Erdélyi István észak-kaukázusi kutatásai óta eltelt mintegy 50 év után, 2016-tól Gáll Erwin régésszel, éves rendszerességgel kutatjuk a Kaukázus északi előterét. Az általunk dokumentált, a Kárpát-medence 10. századi honfoglalás kori emlékanyagával párhuzamot, több esetben azonosságot mutató leletek jelzik, hogy a Kaukázus északi előtere szervesen illeszkedett abba a kultúrkörbe, ahová az írott források szerint a Kárpát-medencébe költözésük előtt a korai magyarok is tartoztak. A régészeti leleteken kívül történeti, néprajzi és archeogenetikai példák igazolják, hogy az Urál déli előterétől a Kaukázus északi előteréig húzódó térség a lovas nomád népek életében összefüggő, egységes területet alkotott. A déli, kaukázusi és Azov-tenger környéki területek magyar őstörténeti szempontú vizsgálata ezért a jövőben az egyik legfontosabb feladata lesz a kérdéssel foglalkozó tudományágaknak.

Mivel az általunk dokumentált leletek többsége illegális műkincskereskedőktől hatósági lefoglalás útján jutott a helyi múzeumokba, nyilvánvalóvá vált, hogy azokon a lelőhelyeken, a Kárpát-medence honfoglalás kori emlékanyagának legközelebbi párhuzamai láttak napvilágot, az oroszországi kutatókkal közösen feltárásokat kell kezdeményezni. Az első magyar-orosz régészeti feltárás a Kaukázus térségében 2019 őszén a Magyarságkutató Intézet támogatásával Andrejevszkaja scselben (Oroszország, Krasznodari határterület) valósult meg. Az Északnyugat-Kaukázus legnyugatibb pont-

Az Andrejevszkaja scseli 11. szablya férfi sír feltárása (Jobbról balra: Gáll Erwin, Andrej Novicsihin, Konstantin Krutogolovenko. Fotó: M. Lezsák Gabriella, 2019)

ján, a Fekete-tenger keleti partvidékén található Anapa városától délkeleti irányban mintegy 6 kilométerre lévő lelőhelyen 2019. szeptember 30. – október 21. között végzett feltárás során közel 150 négyzetméternyi területet kutattunk át. Néhány antik és középkori szórványlelet, valamint három hamvasztásos sír mellett jól elkülönülő sírcsoportot alkotva in situ három csontvázas temetkezés került elő. A csontvázas temetkezések ahhoz a sírcsoporthoz kapcsolódtak, amelyet 1991–92-ben az anapai Régészeti Múzeum munkatársai tártak fel Andrej Novicsihin régész vezetésével. Ezeket a sírokat a leletanyag és a temetkezési szokások alapján Novicsihin magyar etnikumhoz kötötte. Az általunk feltárt nyújtott csontvázas temetkezések közül

kettőben (10., 11. sír) fegyverekkel (szablya, nyílcsúcsok) és használati tárgyakkal (edény, vaskés, vasár, bronzgyűrű), illetve viseleti elemekkel (bronzgombok) nyugat-keleti tájolásban eltemetett férfiak nyugodtak, míg a harmadik csontvázas temetkezésben (9. sír) észak–déli tájolásban az előzetes meghatározás szerint egy 2 év körüli kislányt temettek. Sírjából edény, gyöngyök, bronzgombok kerültek elő. A feltárt sírok – az etelközi eleinkhez kötött Subbotyici-horizont jellegzetes leletei, köztük egy vas szerelések szablya alapján – magyar eleinkkel hozhatók összefüggésbe. Az emberi csontminták vizsgálatát

(genetika, C14) a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontja végzi, az előzetes eredmények alátámasztják az eddigi feltevéseinket. Magyar őstörténeti szempontból a lelőhely jelentőségét jelzi, hogy a területről az elmúlt években több szórványlelet (pl. palmettamintás aranyozott ezüstlemez hajfonatkorong, tarsolylemez-töredék, hasított palmettadíszes övdíszek, szablya) is bekerült az anapai Régészeti Múzeumba. Ezek a leletek a 10. századi Kárpát-medence honfoglaló magyar leletanyagával hozhatók kapcsolatba.

Az Andrejevszkaja scseli hajfonatkorong (Anapai Régészeti Múzeum. Fotó: Somfai Kara Dávid, 2016)

„Holtak tenyerén járva”

Kurgánok a Kárpát-medencében
és az eurázsiai sztyepp – erdős sztyepp övezetben

Sümegei Pál

72

A hortobágyi Ecse-halom (Kapocsi István felvétele)

Rómer Flóris, a magyar régészet egyik alapító egyénisége már 1868-ban, régészeti munkásságának kezdetén is foglalkozott a vaskúti halmokkal, majd a Kárpát-medencei halmok kataszteréről az első átfogó munkát is ő készítette el 1875-ben. Rómer munkájától számított, a 19. században megkezdődött régészeti rekonstrukciók alapján Magyarország területén eredetileg mintegy 25.000 halom lehetett, míg az eurázsiai övezetben az Altájtól, Mongóliától, Kazahsztánon át Magyarorszáig, Románián át Bulgáriáig közel 1 millió halmot hozhattak létre! Sajnos ezeknek csak a töredéke maradt meg eredeti vagy eredetihez közeli állapotban, Magyarországon pedig maximum 500 halomra tehető az épnek tekinthetők száma.

A tudományos médiában egyre inkább a világunktól távoli lelőhelyek, régészeti ásatások kerülnek előtérbe, az extrém környezetben, sivatagi területeken, trópusi esőerdőben, távoli szigeteken végzett munkák váltak értékes és érdekessé, ahol már a pusztai túlélés is igen komoly teljesítménynek mondható a kutatók részéről. Pedig a Kárpát-medence, benne az Alföld is tele van megismerésre, felfedezésre méltó természetes és épített csodákkal, köztük régészeti rejtélyekkel. Felfedezhetjük az alföldi táj változatos felépítésű és felszínű világát, és megismerhetjük ennek a tájnak általában a legmagasabb pontjain található, temetkezési halmokat, a kurgánokat.

1825-ben a dunántúli származású Horváth István nyelvész-történész nevezte el az emberkéz emelte halmokat kunhalomnak. Ez a mesterséges elnevezés terjedt el és került be a köznyelvbe és a természetvédelmi törvényünkbe is. Mi több, ezt a kifejezést használják még az újkőkori és bronzkori időszakban a több száz éves településfejlődés hatására kialakult lakódombokra is, a kurgánok mellett egy másik cikkben már bemutatott tellemekre is. Márpedig a különböző népek, kultúrák és közösségek nemcsak lakódombokat, temetkezési halmokat alakítottak ki Alföldünkön, hanem őrhalmokat, határhalmokat, kápolnahalmokat is emeltek vagy meglévő kurgánokat alakítottak át annak. A temetkezési halmok kiemelkedőek a magyar régészet kialakulása szempontjából, ugyanis az antropogén hatásra létrejött, mesterségesen, egykori felszíni és felszínközeli talajból és alapkőzetből felhalmozott pozitív exogeológiai formákhoz kötődnek.

A halmoknak a kultúr-
történeti értékük mellett
kiemelkedő természetvé-
delmi szerepük is van, mivel
általában mocsaras, változó
vízborítású területeken a víz-
hatású zónából kiemelkedő
száraz szigetet alkotnak,
ahol így a jégkor végéig víz-
szavezethető ősi löszpusz-
tagyep és löszfalnövényzet,

Kunok középkori betelepülésének emlékhalma egy kun emlékoszloppal a kiskunsági Fülöpszállásnál

cserjés sztyepp, erdős sztyepp növényzet is fenn-
maradhatott. A kurgánok környezettörténeti elem-
zésére tett javaslat már 1868-ban elhangzott Rómer
Flóris részéről, mégis az első természettudományi
észleléseket csak 100 évvel később

Borsy Zoltán debreceni professzor,
a geomorfológia mestere tette meg.

Majd pont Borsy professzorom, ta-
nárom javaslatára kezdtem el én
magam is a kurgánok fúrásos
feltárását 1986-ban a hortobágyi Szálkahalmon, majd
folytattam még azon év telén
több hortobágyi halmon is.

A legjelentősebb, halmokon
végzett munkámat 1992-ben fe-
jeztem be, amikor a sárrétudvari Őr-
halmon Módyne Nepper Ibolya debreceni
régész kérésére, és vele közösen végzett terepi
munka nyomán, személyesen végeztem el terepi fel-
mérések, régi ásatási fotók alapján az egész térségre

nézve az első önálló
3D alapú számító-
gépes rekonstrukci-
ót. Mellette a halom
régészeti profiljain
geológiai-talajtani
szelvényeket alakí-
tottam ki, és igen
részletes, talaj-
csiszolatok készí-
tésére és elemzésére
is kiterjedő üledék-
földtani, valamint
öslénytani vizsgá-

Az Ecse-halmot már egy 1521. ja-
nuár 21-én kelt határjáró oklevél is
említi, mint vitatott határpontot. A
bizonyáglevél kibocsátója Báthori Ist-
ván országnádor, az okmány szerint a Kar-
cagújszállás és Asszonyszállás Nádudvartól
és Szentágota-pusztától való elhatárolásáról
szól. A középkor és a kora újkor folyamán az
Ecse-halom déli oldala Asszonyszállás, északi fele
Kápolnás falu határához tartozott, ma Karcag és
Kunmadaras közigazgatási határán áll.

A határbejárás alapján 1759-
ben térképet is ké-
szítettek.

Ezek a vizsgálatok a régészek által tervszerűen
megbontott halmokhoz kötődtek, viszont a legje-
lentősebb kihívások, a bolygatás nélküli megközelí-
tésekhez, az ép halmok zavartalan mag mintavételű

fúrásaihoz, a fúrásszelvények termé-
szettudományi feldolgozásaihoz
kötődnek. Az egyik legteljesebb
feldolgozást a hortobágyi Ecse-ha-
lom fúrásszelvényén végeztük.

Maga az Ecse-halom a törté-
nelmi Nagyunság területén,
a Hortobágyi Nemzeti Parkon
belül található. A kurgán egy
kelet-nyugat irányú jégko-
ri, löszszerű ártéri üledékkel

fedett folyóháton helyezkedik el,
és maga a kurgán alakja, bár alapvető-
en kerek, mégis követi a folyóhát alakját,
mivel kelet-nyugati irányban enyhén elnyúlt
formában maradt fenn. A halom digitális dombor-
zati modelljén is jól megfigyelhető, a halmot övező,

mintegy 100 méter
szélességű hor-
pa valószínűleg
a felhordás során
alakulhatott ki.
A fúrás komplex
és integrált régé-
szeti geológiai,
geoarcheológiai,
radiokarbon alapú
geokronológiai,
archeobotanikai
és archeozoológiai
elemzése nyomán

Kengyel-Bagimajornál
található kurgán felszí-
nén kialakított szélmalom

Sárrétudvari-Őrhalom régészeti feltárása, központi sírkamrával (Módyné Nepper Ibolya felvétele)

a kurgán a Hortobágy felszínét, geológiai felépítését alapvetően alakító jégkori Sajó–Hernád-hordalékkúp felszínén lerakódott folyóvízi összlet legfelső szintjéhez, az ártéri löszszerű üledékkel fedett folyóháthoz kötődik. Ezen a felszínen alakult ki a jelenkor (holocén) kezdetén az a vízhatású poliéderes réti csernozjom talaj. Ezt a talajanyagot két szintben, 4900–4800 évvel és kis szünetet követően 4700–4600 évvel ezelőtt a bronzkor kezdetén földpiramist, halom testet alkotva

A regölyi szkíta kori kurgán (készítette: Pazirik Kft.)

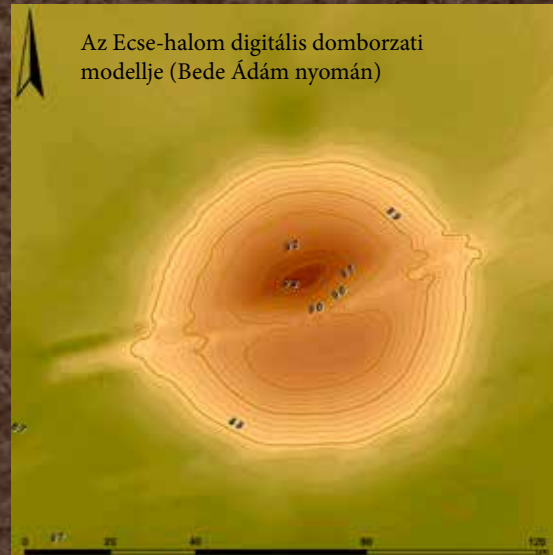
felhordták a területen. Az adataink nyomán egy sírkamra biztosan volt alatta. Ezt követően a környezetéből 4-5 méterrel kiemelkedő magasabb térszintet alakítottak ki, és ennek nyomán a földpiramisba összehordott hidromorf talaj felszíne átalakult, és a kurgán felszínén klasszikus mezőségi talaj fejlődött ki, amelyet döntően klasszikus, de helyenként emberi hatásokkal terhelt löszsziepp borított.

Mindenképpen a halottkultuszhoz, a közösség összetartó erejéhez kötődik ez a rituálé, amely a gödörsír létrehozásától a kurgán halmának ki-

A régészeti feltárás során átvágott, több temetkezési és felhordási szintből álló kétegyházi Török-halom 1967-ben (Ecsedy István felvétele)

alakításához és akár többszöri megújításához, a közösség összetartásához kapcsolódik. Ismeretesek csillagászati okok az őskori hitéletben, a téli (és/vagy nyári) napfordulóval kapcsolatos tájolási szokások. Ennek nyomán feltételezhető, hogy az éjjel-nappal a nyájak mellett élő, temetkezési halmokat emelő őskori és történelmi pásztornépeket is befolyásolták a csillagászati tényezők. A gödörsírban elhelyezett, az élet vörös színét jelző okkerrögök, illetve az okkeres festések is alátámasztják,

Az Ecse-halmot keresztező, középkor óta biztosan használatban lévő, településhatárt is jelző földút (Bede Ádám felvétele)

A Karcag–Kumadaras határában található Ecse-halom nagytátmérőjű fúrásos feltárásának első lépése 2010 hideg telén (Szilágyi Gábor felvétele)

hogy talán az élet folyamatosságát, a földet az éggel összekötő kapocsként, az öröklétet biztosító hídként foghatók fel ezek az eurázsiai sztyepp – erdős sztyepp régióban elterjedt rítus nyomán kialakított temetkezési halmok. De bármilyen ok vagy szokás is vezetett a kurgánok kialakításához, ezek a környezetükből kiemelkedő halmok egyértelműen megváltoztatták mikrokörnyezetüket, és bár a halottkultuszhoz, temetkezéshez kapcsolódnak, de mégis a földi élet különböző megtelepedésének, fennmaradásának és továbbélésének nyújtanak lehetőséget. Nem tudjuk, hogy gondoltak-e ezek az ősi kultúrák rítusait hordozó és megvalósító emberek arra, hogy ezáltal a szimbolikus rendszerből kézzel fogható valósággá alakították azt, hogy az élet a holtak tenyerén fejlődik tovább, de megvalósítani megvalósították a temetkezési halmok, a kurgánok kialakítása során.

Kunhalmok szerepe a természet- és környezettudományos kutatásban

Pető Ákos
† Barczi Attila

76

A kunhalmok Eurázsia végtelen sztyeppéinek síkvidéki, emberkéz alkotta formakincsei. A kunhalom kifejezésünk mesterséges eredetű, megalkotása az 1800-as évek nyelvújítási mozgalomához köthető. A szerencsétlenül megválasztott kifejezés a tudományos és köznyelvben számos későbbi félreértés és fogalmi félreértelmezés okozója. A halmokkal foglalkozó diszciplínák közül a történet- és a régészettudomány a halmokat létrehozó kultúrák alapján kategorizálja, határozza meg, illetve írja le ezeket a képződményeket. Ebben a tekintetben nem sorolható egy kategóriába a mecseki Jakab-hegy vaskori sírhalma, a százhalombattai vaskori temetkezési halom és az Alföldön egykoron nomadizáló Jamnaja-kultúra kurgánja.

A természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény meghatározása szerint „a kunhalom olyan kultúrtörténeti, kulturális örökségi, tájképi, illetve élővilág védelmi szempontból jelentős domború földmű, amely kimagasodó jellegével meghatározó eleme lehet a tájnak”. Tóth Albert tájökológus felosztása szerint funkciójuk alapján legalább négy külön kategóriába sorolhatók ezek a jelenségek: lakódombok, sírhalmok, határhalmok és strázsahalmok. Az első kettő funkció eredeti használatnak tekinthető, hiszen a lakódombok (tellek) a neolitikumban és a bronzkorban, letelepedett életmódot folytató gazdálkodó közösségek helyben lakásának eredményeképpen jöttek létre, a sírhalmokat pedig a késő rézkor és a kora bronzkor derekán a Kárpát-medencébe is eljutó nomadizáló népcsoportok emelték. A második két funkció már egy „kulturális újrahasznosításnak” az eredménye.

A kiváló minőségű mezősgéi talaj miatt a termelés egyre feljebb „kúszik” ennek a hajdúsági kunhalomnak a palástján. Ha a kunhalmokat védő törvényeket nem tartják be, akkor a halomtetest is fedő talajok a növénytermesztés áldozatául eshetnek (fotó: Pető Á.)

A régészet- és történettudomány mellett, illetve részben azok kiegészítésére a természet- és környezettudományok is bekapcsolódtak a kunhalmok vizsgálatába. Ma már tudjuk, amellet, hogy a kunhalmok fontos és egyedi szerepet játszanak a Kárpát-medence népeinek megismerésében, legalább annyira fontos kutatási tárgyat képezhetnek különböző környezettudományi kutatásoknak is. Ebben a tekintetben a halmok kutatása szerteágazó. Alföldi környezetben a mezőgazdasági hasznosítástól és azok élőhelypusztító hatásától megmenekült halomfel-

A Zsolcai ikerhalmok a mezőgazdasági művelés ellenére szerencsés módon megmenekültek. Valószínűleg szkíta temetkezést rejtenek. Felszínükön az értékes löszgyep-vegetáció a mai napig fennmaradt. (fotó: Pető Á.)

Az aratás utáni képen látható, ahogy a művelésbe vont halomtetest ellaposodva bújik meg a gabonatóblán. Ez a lassú, de biztos eltűnés jele. (fotó: Centeri Cs.)

színek fontos élőhelyfoltjai (ún. *stepping stone*) az egykori sztyeppeöv növényeinek. Ezekre a még érintetlen vegetációjú apró élőhelyfoltokra visszaszorulva menekült meg számos olyan növényfajunk, amelynek az elterjedési területét (areáját) az Alföld nagy részének mezőgazdasági művelésbe vonása megszüntette. Az értékes (és sokszor védett) növények mellett legalább ennyire fontos a növényzethez kapcsolódó gerinctelen és gerinces fauna, amely a menedékként szolgáló halmok védett zoológiai értékeit adja.

Roncsolásmentes geofizikai felmérés a mezőgazdasági térben elhelyezkedő és erősen roncsolt felszínű Fekete-halmon, illetve annak környezetében Abony mellett. A nyers talajfelszín jól kirajzolja a halom palástján megvalósult eróziót. A halom mezőgazdasági szempontból (is) értékes mezőségi talajtakaróval fedett, amelyet intenzív szántóföldi növénytermesztéssel hasznosítanak. A halom tetejét jelölő magassági pont környezetében már a talajtakaró alapköze, a sárgás barna színű lösz bukkan ki a felszínre. A halomtest alatt pedig többméteres vastagságban halmozódik fel a halomról lemosódó humuszos talajanyag (fotó: Pető Á.)

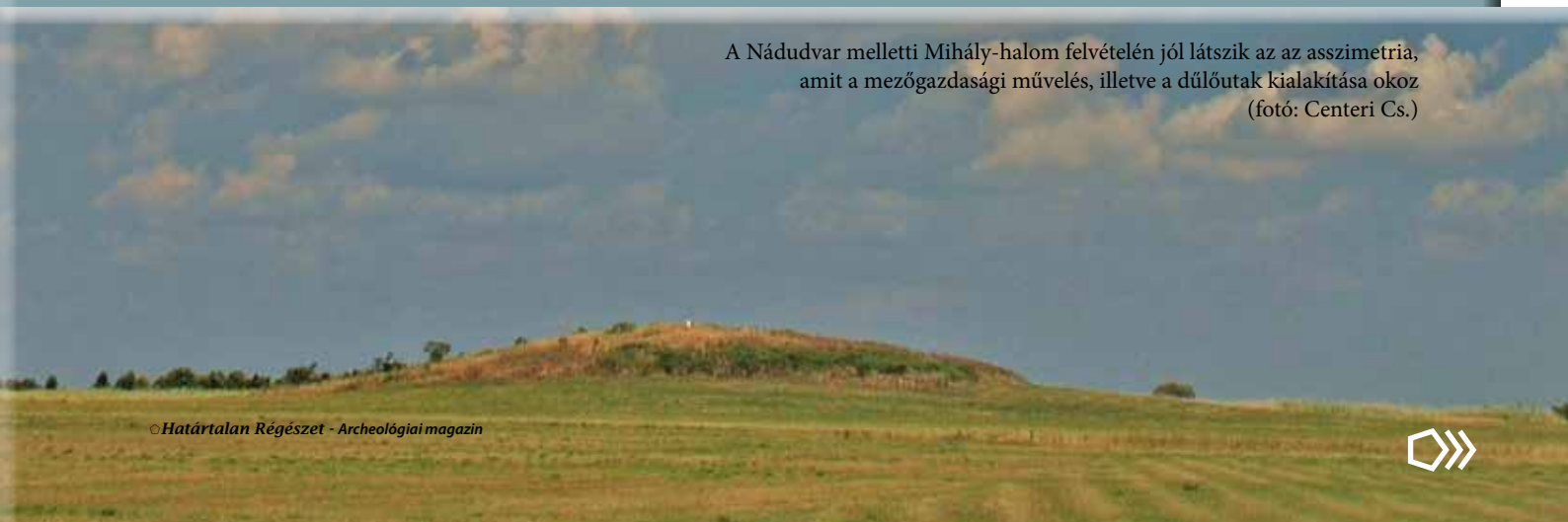
A növény- és az állattan tudománya mellett kiemelkedően izgalmas a halmok tájképi szerepe, amelyet a tájökológia és tájmetria tudománya vizsgál, de nem lehet teljes a felsorolás anélkül, hogy ne említenénk meg a halmok kiemelt szerepét az európai uniós agrárpolitika szabályozásában, amelyben szintén kitüntetett figyelmet kapnak. Az említettekén túl a halmok sajátos és kiemelt szerepet játszanak az egykori környezet megismerésében, az építésükori táj rekonstruálásában. Környezettörténeti tekintetben minden emberi kézzel épített vagy emberi tevékenység eredményeképpen

létrejött halomnak lehet szerepe az egykori környezet megismerésében, de a legtöbb vizsgálat az Alföld késő rézkorában és kora bronzkorában épített sírhalmokra, az ún. kurgánokra összpontosult.

A talajtan atyjának is tartott, 18. századi orosz természettudós, Vaszilij Vasziljevics Dokucsajev híres tételmondata szerint a „*talaj a táj tükré*”, amelynek értelmében a talajt létrehozó környezeti tényezők (ún. talajképző tényezők) tetten érhetőek a talaj tulajdonságaiban. Ezt a tételt meg is fordíthatjuk. A földépitmények építésekor eltemetett eredeti talaj tulajdonságait feltárva információt gyűjthetünk az egykori környezetről. Éppen ezért a kurgánokra olyan időkapcsolaként tekintünk, amelyek az Alföld, illetve a tágabb eurázsiai sztyeppeöv térképén pontszerű környezettörténeti információk hordozójaként jelennek meg. Ahhoz, hogy a kurgánok az említett „*időkapzsula funkció*” betölthessék, több peremfeltételnek kell egyszerre egyeznie.

A kurgánokat építő Jamnaja-kultúra népe nagyállattartó, nomadizáló életvitelt folytatott, aminek keretében létfontosságú volt számukra, hogy az állatok számára dús legelőterületet nyújtó mezőségi talajok zónájában vándoroljanak. Ennek a látszólag kevésbé fontos ténynek a következménye, hogy a társadalmi szempontból meghatározó személyek temetését is ilyen tájféldrajzi környezetben valósították meg. A kurgánokat tehát a sztyeppeöv termékeny mezőségi (csernozjom) talajainak zónájában hozták létre, ahol az építéshez nyersanyagként nem, vagy csak nagyon ritkán állt rendelkezésre más a „*földanyagon*” kívül. A nomadizáló életmódból adódóan a temetkezések kiterjednek a teljes sztyeppeövre. A temetés, mint társadalmilag kiemelkedően fontos aktus, talajfejlődési szempontból csupán a pillanat műve, így amikor a kurgánokat megépítették a helyi közösségek, akkor elfedték a korabeli járósínt, vagyis az egykori felszínt, amely így izolálódott a környezeti hatásoktól. Dokucsajev tételét megfordítva tehát azt

A Nádudvar melletti Mihály-halom felvételén jól látszik az az asszimetria, amit a mezőgazdasági művelés, illetve a dűlőutak kialakítása okoz (fotó: Centeri Cs.)

mondhatjuk, hogy ha pontosan ismerjük a kurgánok építésének időpontját, akkor az alattuk eltemetett talaj megismerésével adatokat gyűjthetünk az építéskori környezetre vonatkozóan.

A fenti gondolatmenet szellemében indult komplex szemléletű és súlyozottan paleotalajtani kunhalomkutatás a Szent István Egyetem Tájökológiai Tanszékén. A vizsgálatok több alföldi, illetve oroszországi kurgán részletes kutatását, paleotalajtani és paleoökológiai feltárását eredményezték. A kutatott lelőhelyek sorából kiemelkedik a Hajdúnánás határában fekvő Lyukas-halom, amelynek vizsgálata nemcsak sekélyföldtani fúrással, hanem a teljes halomtestet érintő keresztmetszeti feltárással is megvalósulhatott. A halomok alatt található talajok, illetve az évezredek folyamán rajtuk kialakult recens talajképződmények az Alföld holocén fejlődésének megértését segítik, összehasonlításuk magyarázatot adhat arra, hogy a lezajlott talajfejlődés milyen klimatikus, illetve vegetációs viszonyok mellett zajlott le.

A teljesség igénye nélkül közreadott rövid áttekintés bizonyítja, hogy a kunhalmok milyen sokszínű értékek hordozói, szerepük a természet- és környezettudományos kutatásban kiemelkedő, unikális. Mindezek azonban csak a megmaradt halmaink megfelelő védelmével valósíthatók meg. A kunhalmok védelméről hazánkban a már említett 1996. évi LIII. törvény rendelkezik. A „természet védelme” fogalom meghatározás alatt a természeti környezet és a minket körülvevő természet általános védelmét, továbbá a külön jogszabályokkal kiemelt értékek, területek védelmét értjük. Ebbe a rend-

szerbe nemcsak az embertől, az emberi társadalmak természet- és tájalakító szerepétől függetlenül kialakult

természeti környezet és annak élő, illetve élettelen elemei tartoznak bele, hanem az emberi kéz által létrehozott tájak, történetiséggel bíró kultúrtörténeti emlékek, így a kunhalmok is. A törvény 22. §-a alapján a természeti értékeket az alábbi kategóriákba sorolhatjuk: földtani értékek, víztani értékek, növényzeti értékek, állattani értékek, valamint kultúrtörténeti emlékek és tájképi értékek. Tovább erősíti a kunhalmok védelmét az a tény, hogy a forrásokkal, lápokkal, barlangokkal, víznyelőkkel, szikes tavakkal és földvárakkal együtt minden kunhalom a törvény erejénél fogva kiemelt oltalmat élvez (ún. *ex lege védettség*).

A fenti kategóriák alapján a kunhalmok alapvetően a kultúrtörténeti emlékek sorát bővítik, ugyanakkor közvetett vagy közvetlen módon majdnem az összes fent említett természeti érték kategória tekintetben érintettek lehetnek. Ezek közül is kiemelkedik a jelen közleményben tárgyalt földtani érték, amelynek megőrzése elemi érdekünk, hiszen a tudományos-technológia fejlődés egyre és egyre közelebb visz minket majd ahhoz, hogy az eurázsiai sztyeppeöv legnyugatibb csúcskébe ellátogató népek életének környezeti viszonyait megismerhessük.

A kutatás és a kézirat a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával, valamint az NKFIH által támogatott PD 124607 sz. posztdoktori projekt keretében készült.

A Lyukas-halom teljes keresztmetszeti feltárása. A metszeten szépen kirajzolódnak a halom építési rétegei, valamint a halom alatt eltemetett egykori mezőszégi talaj genetikai szintjei (fotó: Barczy A.)

A képen egy romániai kurgán (Boldești-Grădiștea, Prahova megye) feltárása során kialakított metszetfal talaj- és üledéktani mintája látható (fotó: Pető Á.)

Általános tapasztalatok

A Kárpát-medencében elsősorban az Alföldön, azon belül is főként a Tiszántúlon a késő rézkortól a kora bronzkorig a kelet-európai eredetű Jamnaja-kultúra – vagy más megnevezéssel a gödörsíros kurgánok népe – meghatározó szerepet játszott. Az ő emlékeik a még ma is ezerszámra megtalálható halomsírok. Írásunkban csak azokkal a halmokkal (kurgánokkal) foglalkozunk, melyek ehhez a kultúrkörhöz köthetők.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy kutatásaink során egyetlen halomnak sem adtunk mesterségesen kitalált fantázianevet, kizárólag eredeti forrásokból és gyűjtésekből származó neveket használunk (elsősorban kéziratok térképek, határjáró oklevelek és földrajzinév-gyűjtemények anyagait néztük át ehhez).

Vizsgálati területünk a Körös–Maros köze, amelynek térbeli keretei: nyugatról a Tisza, északról a Hármas-, Kettős-, majd a Fehér-Körös, keletről az Erdé-

Bede Ádám
**Török-halom,
 Tatár-halom,
 Kun-halom:**
 az alföldi halmok névvilága

A halomnevek vizsgálatán keresztül képet kaphatunk az alföldi táj történeti változásairól – például egy halom tulajdonosainak soráról –, a halom hajdani környezetéről, külső tulajdonságairól vagy növényzetéről. Ahogyan Csalog József régész megfogalmazta: „Legtöbbje a halom alakjáról, növényzete színéről, újabb rendeltetéséről, a rajta állt, vagy álló épületről, a közelükben létezett faluról, a terület tulajdonosáról, vagy valamelyik itt megfordult népről, történeti személyről kapta a nevét. Igen gyakori eset az is, hogy halmaink ma is ismert neve a török hódoltság alatt újra felvirágozott, nagy pásztorélettel függ össze”, esetleg „bizonyos háborúk, véres események” emlékét őrzi.

lyi-szigethegység vonulatai, dél felől pedig a Maros.

Az itt előforduló közel 2000 őskori kurgánnak nagyjából a 40%-a nem rendelkezik névvel. A névtelenség általában a „jellegtelen-ségből” vagy „funkciótlanságból” adódik. Azokat a kis méretű, mára szétszántott halmokat, melyek már a történelmi időkben is alacsonyok voltak és nem töltöttek be különösebb feladatot – például tájékozódási vagy hátrámponti szerepet –, a népnyelv nemigen nevezte el. Minél jellegzetesebb egy halom (jelentős méretű, templom állt rajta, meghatározó személy a tulajdonosa, érdekes növény terem rajta, stb.), annál több a neve, és annál több szóbeli hagyomány fűződik hozzá. A legjellegzetesebb halmoknak több nevük is volt egyszerre, vagy az évszázadok során cserélődtek a neveik attól függően, hogy a nép mely jellegzetességüket tartotta fontosnak. S minél mélyebben ásunk egy-egy halom történetébe, annál több névre bukkanhatunk: nem ritkaság, hogy egy-egy halomnak nyolc-tíz vagy akár még több neve is legyen.

Józsepi-halom (Mindszent) (a szerző felvétele)

A Tiszántúlon a *halom* földrajzi köznévvagy gyakoribb történeti szinonimája a *laponyag*, mely lapos halmot jelent. A köznyelv ma már nem használja ezt a szót, a 19. századig azonban a Tiszántúl központi részén teljesen általános és elterjedt kifejezés volt (a *kunhalom* terminus a nyelvújítás hatására jött létre, a népi nyelv előtt nem ismerte).

„Az alföldi népnek a térszíni formákra csodálatosan gazdag szótára van. A mi szemünkkel alig észrevehető emelkedéseknek vagy hajlásoknak külön-külön műszavuk van, és az ezekkel jelzett helyeket könnyűszerrel feltalálják. Az utóbbi 30–40 év alatt ugyan az eke mindent nivelláló munkája nagy pusztítást vitt véghez a helyneveken is” – írta Györffy István néprajzkutató az 1920-as években; és ez a folyamat napjainkra még inkább felgyorsult. Sajnos az alföldi táj 19–20. században végbement „egyenülését” (folyószabályozások, nagyüzemi agrártáblák kialakítása és tanyapusztítás), a természetes térformák, a vízrajz, az itt élő növény- és állatvilág ismeretének kopásával együtt a helyi közösségek tudatában a helynevek, így halomneveink is maradandó kárt szenvedtek. „Az utóbbi évszázadokban a térszín nagyobb változáson ment keresztül, mint az előbbi kilencévszázadon. Minden térszíni változás egy-egy sereg helynév halálát jelenti. [...] az Alföld lecsapolt területeinek helynévanyagából 60–70 százalék elveszett. Az eke is a kisebb térszíni különbségeket eltünteti, a név így

feleslegessé válik s feledésbe megy” – folytatja a gondolatot Györffy. A mai emberek számára már kevésbé vagy egyáltalán nem fontosak e nevek, hiszen nem tartoznak hozzá a mindennapjaikhoz.

Meglepő azonban, hogy ennek ellenére is találhatunk üdítő kivételeket. Vannak ugyanis halmok, melyek ma is élénken élnek egy-egy szűkebb-tágabb környék lakosainak tudatában, különösen, ha út mellett állnak, vagy valamilyen legenda fűződik hozzájuk. Ilyen például a szentesieknek a Kántor-halom, a szegváriaknak a Sáp-halom, a makóiaknak a Fekete-halom, a magyarcsanádiaknak a Bekai-halom, a battonyaiaknak a Cikó-halom, a kétegyásiaknak a Török-halom vagy az elekieknek a Papi-domb. Ezeket a halmokat a környéken lakók közül jóformán mindenki ismeri és számon tartja.

Szemeztetés a halmok legfőbb névtípusaiból

Az alábbiakban igyekszünk tájtörténeti szempontból bemutatni a Körös–Maros-köz halomneveinek gazdagságát és sokszínűségét.

Területünk leggyakoribb halomnevei a *Nagy-halom*, *Kis-halom*, *Kettős-halom*, *Fekete-halom*, *Zöld-halom*, *Hegyes-halom*, *Hármas-halom*, *Hármas-határ*, *Hármas-határ-halom*, *Határ-halom*, *Farkas-halom*, *Nádas-halom*, *Ásott-halom*, *Lyukas-halom* stb. E nevek az egész Tiszántúlon elterjedtek.

Igen gyakoriak még a *Kettős-halom* és *Két-halom* nevek különböző kombinációi és változatai. Általában azokat a halmokat nevezik így, melyek a legtöbb esetben közvetlenül egymás mellett („párban”) állnak és hasonló nagyságúak, habitusúak. Például: *Décsei-Kettős-halom*

Gödény-halom
(Békésszentandrás)
(a szerző felvétele)

Ludas-halom (Mindszent)
(a szerző felvétele)

◀ Kálvária-domb (Gyula)
(a szerző felvétele)
Sáp-halom (Szegvár) (a szerző felvétele) ▶

(Szarvas), *Gorzsai-Két-halmok* (Hódmezővásárhely), *Kettős-Jángori-halmok* (Makó), *Korhányi-Kettős-halom* (Mártély), *Mártélyi-Két-halom* (Mártély), *Rác-Tőkei-Kettős-halom* (Szentés-Nagytőke), *Szénási-Kettős-halom* (Nagyszénás).

A nagyobb halmok mellé vagy közelébe sok esetben egy kisebb halmot is emeltek. E halompárok neveit a népnyelv rendszerint egy *Nagy-* és egy *Kis-* előtaggal látja el. Ilyenek például: *Nagy- és Kis-Botos-halom* (Nagykamarás), *Nagy- és Kis-Bőve-halom* (Hódmezővásárhely), *Nagy- és Kis-Koszorús* (Szentés), *Nagy- és Kis-Maté-halom* (Békés).

A közvetlenül egymás mellett vagy egymás közelében álló halmok számára is utalhatnak a nevek: *Két-halom* (Óföldaék), *Két-laponyag* (Békés), *Hármas-halmok* (Békésszentandrás), *Öt-halom* (Székkutas), *Hét-halom* (Hódmezővásárhely).

A halmok méretét sokféleképpen kifejezhetik a nevek: *Kis-halom* (Békés), *Kis-halmocska* (Gyula), *Apró-halmok* (Árpádhalm), *Törpe-halom* (Mindszent), *Nagy-halom* (Apátfalva).

A halmok alakjáról és egyéb külső jellemzőiről (például színéről) is árulkodnak a nevek: *Hegyes-halom* (Kétegyháza), *Lapos-domb* (Székudvar), *Kerek-halom* (Székkutas), *Hosszú-halom* (Békés), *Kosár-halom* (Mártély), *Fekete-halom* (Szabadkigyós), *Zöld-halom* (Csabacsúd).

Kincskeresés, egyéb antropogén vagy természetes bolygatás emlékei maradtak fenn a következő nevekben: *Ásott-halom* (Csárdaszállás), *Lyukas-halom* (Makó), *Ráczlyuka* (Lökösháza), *Rókás-halom* (Mezőberény), *Vágott-halom* (Hódmezővásárhely), *Vermes-halom* (Derekegyház), *Pince-halom* (Gyula).

A halom környezetének felszíni formái és talajviszonyai is megjelennek a nevekben: *Partos-halom* (Kevermes), *Orom-halom* (Szegvár), *Homok-halom* (Csanádpalota), *Szikes-halom* (Kardoskút).

A nevek által a halmokat körülvevő vagy a felszínüket borító növényzetről is képet kaphatunk: *Bodzás-halom* (Mezőberény), *Nádas-halom*

Kántor-halom (Szentés) (a szerző felvétele)

(Nagyszénás), *Szil-halom* (Szentes), *Szörfüves-halom* (Gyomaendrőd), *Töviskes-halom* (Nagykamarás), *Ürmös-halom* (Hódmezővásárhely).

A környező területek egykori mezőgazdasági művelési ágait is megörökítették e nevek: *Árpa-halom* (Fábiánsebestyén), *Dinnye-halom* (Hódmezővásárhely), *Kaszáló-domb* (Mártély), *Mák-halom* (Köröstarcsa), *Ókerti-halom* (Mezőberény), *Rozsos-domb* (Kevermes), *Szántó-halom* (Makó), *Szőlős-halom* (Kisiratos), *Tök-halom* (Maroslele).

Az állatvilág is megjelenik a halomnevekben: *Trücsök-halom* (Mezőberény), *Csukás-halom* (Csárdaszállás), *Csík-laponyag* (Eperjes), *Darvas-halom* (Hódmezővásárhely), *Bíbic-halom* (Gyula), *Gödény-halmok* (Óföldaék), *Héja-halom* (Hódmezővásárhely), *Sas-halom* (Újkígyós), *Róka-domb* (Lőkösháza).

Halomneveink az állattenyésztés, a hajdani pusztai állattartás változatos nyelvemlékei is: *Bika-halom* (Telekgerendás), *Csikós-halom* (Eperjes), *Csordás-halom* (Újkígyós), *Csobán-halom* (Makó), *Disznó-halom* (Szentes), *Gané-halom* (Gyula), *Poros-állási-halom* (Fábiánsebestyén), *Tinó-kúti-halom* (Derekegyház), *Dög-laponyag* (Békésszentandrás), *Döggút-halom* (Nagyszénás).

A régi vagy még ma is fennálló határviszonyokról is felvilágosítást adnak e nevek: *Határ-halom* (Makó), *Határ-laponyag* (Nagytőke), *Két-határ-halom* (Nagykamarás), *Hármas-határ-halom* (Nagykamarás), *Négyes-határ-halom* (Dombegyház), *Nagy-határ* (Makó), *Hegyes-határ* (Pusztatottlaka), *Trianoni-halom* (Dombegyház).

A halomnevek sajátos vonása, hogy a középkori falvak, települések neveit máig megőrizték, melyek közül több egyházas hely is volt, patrocíniumi névvel. Ilyenek például: *Dombegyház-halom* (Dombegyház), *Szentgyörgy-halom* (Szegevár), *Szentjános halma* (Csár-

daszállás), *Szentlászló halma* (Szentes), *Szentmihály-halom* (Szentes).

A nevek régi vagy ma is fennálló temetőre, temetkezésre, tömegsírra is utalhatnak: *Temető-halom* (Csárdaszállás), *Temető-domb* (Pusztatottlaka), *Makra temetője* (Székkutas), *Kriptáj-halom* (Dombegyház), *Kolerás* (Gyula), *Test-halom* (Szentes).

Népnevek is felfedezhetők olykor egy-egy halomnévben: *Besenyő-halom* (Szentes), *Oláh-halom* (Mezőberény), *Rác-halom* (Nagytőke), *Szász-halom* (Nagytőke), *Török-halom* (Kétegyháza), *Tatár-halom* (Lőkösháza), *Kun-halom* (Kétegyháza), *Zsidó-domb* (Battonya).

Gyakori még, hogy a halmot a később rajta vagy közvetlenül mellette emelt építményről vagy épületről nevezik el: *Akasztófa-hegy* (Makó), *Balta-kereszt-halom* (Battonya), *Csárda-halom* (Dombegyház), *Csöszház-halom* (Nagykamarás), *Filagória* (Gyula), *Iskola-halom* (Dombegyház), *Jégvermi-halom* (Békés), *Kálvária-halom* (Elek), *Lövész-domb* (Kétegyháza), *Serház-halom* (Hódmezővásárhely), *Tanyás-halom* (Szegevár).

A leggyakoribb eset, mikor a halom a nevét egykori birtokosáról vagy valamely környékbeli személytől vette: *Alajos halma* (Nagymágocs), *Bozó-féle-halom* (Mindszent), *Kis Elek-halom* (Békésszentandrás), *Kisházi Vince dombja* (Kunágota), *Livius-halom* (Battonya), *Makra halmjai* (Székkutas), *Mészárosné-halom* (Szegevár), *Tóth Ferkó-halom* (Mindszent).

A példákat még hosszan folytathatnánk, azonban e felsorolásból is kiderül, hogy a kurgánok mily gazdag névvilággal bírnak. És ki tudja, az idők folyamán mennyi név merült a feledés örök homályába...

Szionda-halom (Battonya) (a szerző felvétele)

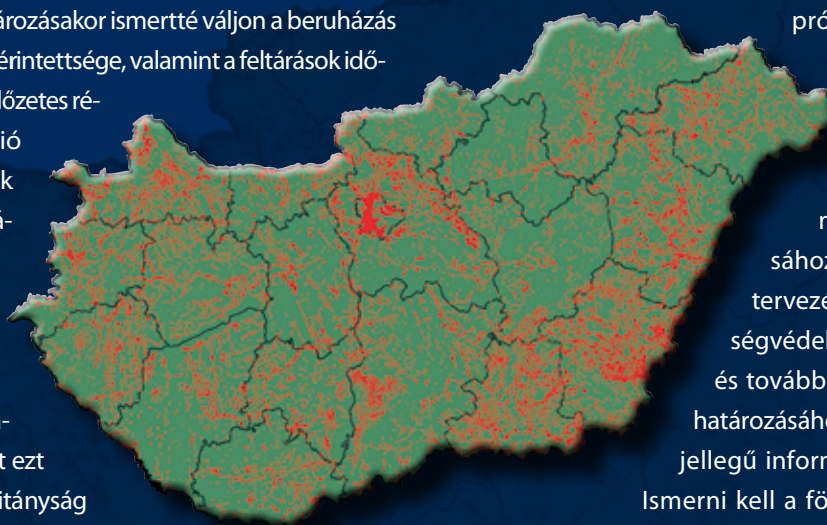
Várkapitányság NZrt.: az előzetes régészeti dokumentáció a régészeti örökségvédelem rendszerében

Reményi László

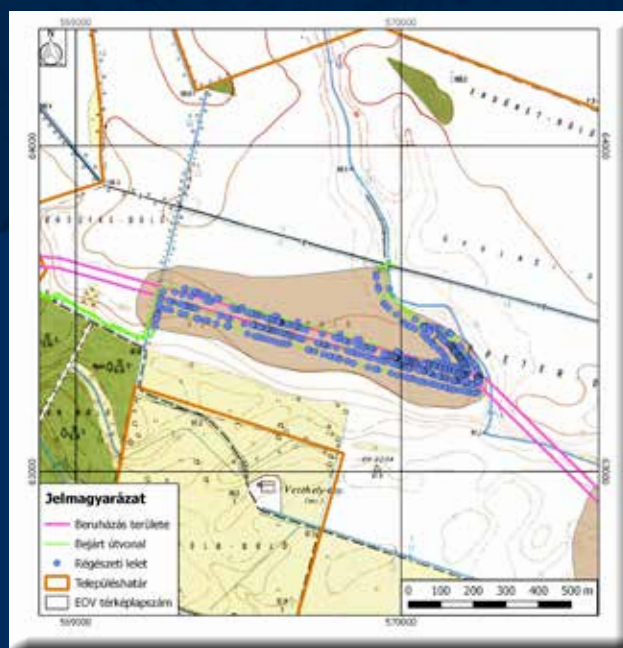
A magyar örökségvédelmi törvény (2001. évi LXIV. törvény) rendelkezései alapján, ha egy beruházás földmunkái régészeti lelőhelyet veszélyeztetnek, akkor a feltárás költségeit a projektnek kell fedeznie. Ebből adódóan a beruházók elemi érdeke, hogy még a kivitelezés megkezdése előtt, a tervezés időszakában, a költségkeret és az ütemezés meghatározásakor ismertté váljon a beruházás területének régészeti érintettsége, valamint a feltárások idő- és költségigénye. Az előzetes régészeti dokumentáció (ERD) elkészítésének célja tehát a beruházások régészeti kockázatainak felmérése, a szükséges feltárások idő- és költségigényének meghatározása. Többek között ezt a munkát is a Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt. látja el.

Talán többekben felmerül a kérdés, hogy miért jelent problémát a földmunkával érintett régészeti lelőhelyeken szükséges feltárások idő- és költségigényének előzetes meghatározása. A feladat egyszerűnek tűnik: a régészeti lelőhelyek kiterjedését ábrázoló térképre csak rá kell vetíteni a beruházási területet, a többi meg csak számtan. A helyzet azonban egyáltalán nem ilyen egyszerű. A régészeti lelőhelyek jelentős részének még a helye sem ismert: míg a lelőhelyek száma 100–150 ezerre becsülhető, a közhiteles lelőhely-nyilvántartás cca. 70 ezer tételt tartalmaz, azaz maximum ennyi lelőhely az, aminek egyáltalán a földrajzi helyét ismerjük. Ráadásul a szükséges megelőző feltárás módszerének (teljes területű feltárás) megállapításához és a pontos költségbecsléshez nemcsak a lelőhely földrajzi helyének ismerete szükséges, de pontosan meg kell határozni az érintett lelőhelyrész kiterjedését, jellegét, intenzitását, rétegviszonyait is. Ezek mellett alapvetően fontos annak tisztázása, hogy földmunkák veszélyeztetnek-e olyan, helyben megtartandó örökségi elemeket, amelyek miatt akár a beruházás áttervezésére is szükség lehet.

Ezen emlékek esetében szintén nem elég a kockázatot jelentő épített örökségi elem lokalizálása, de állapotával kapcsolatban is szükség van adatokra. Ezek az információk csak különböző kutatási módszerek (archív régészeti és térképészeti adatok összegyűjtése, terepbejárás, műszeres lelőhely- és leletfelderítés, próbafeltárás) egymásra épülő komplex alkalmazásával gyűjthetők össze. A megfelelő módszerek kiválasztásához, a komplex kutatás tervezéséhez, majd az örökségvédelmi hatáselemzéshez és további feladatellátás meghatározásához nem csak régészeti jellegű információk szükségesek. Ismerni kell a földmunkával érintett terület állapotát és a tervezett beruházás földmunkáinak műszaki paramétereit. A kutatás tervezése és a későbbi megelőző feltárás módszereinek, volumenének, költség- és időigényének meghatározása szempontjából nem mindegy, hogy egy 50 cm szé-

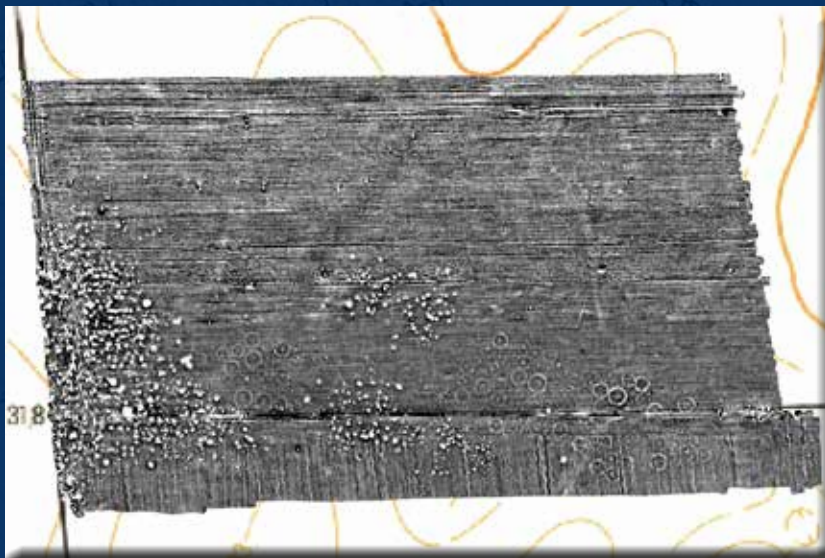
Nyilvántartott régészeti lelőhelyek Magyarországon (2018. októberi állapot)

Kézi GPS-készülékkel végzett adatrögzítés terepbejáráson (feltárásvezető: Bittner Bettina)

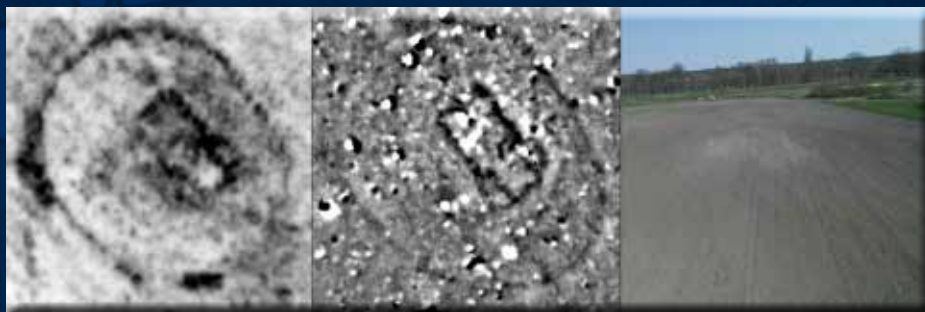
lességű közműárokról, egy többszintes mélygarázst magába foglaló belvárosi épületről vagy egy cölöpalapozással készülő könnyűszerkezetes raktárról van szó.

A munka a megrendelőtől beérkezett tervezési és egyéb adatok feldolgozásával kezdődik. A következő lépés a rendelkezésre álló régészeti és térképészeti adatok, információk begyűjtése. A vizsgálandó területtel, a beruházás műszaki paramétereivel és az érintett lelőhelyekkel kapcsolatos adatok alapján kezdjük meg a konkrét beruházásra vonatkozó régészeti kutatások tervezését. Minden olyan esetben, amikor a vizsgálandó terület állapota azt lehetővé teszi, elvégezzük a területen a terepbejárást. A terepbejárás minden esetben kézi GPS-készülék alkalmazásával történik, amellyel rögzítjük a bejárt útvonalat és valamennyi összegyűjtött felszíni lelet helyét. A bejárt útvonal rögzítése a vizsgált terület pontos lehatárolása szempontjából fontos, a leletanyag megjelölésével pedig a felszíni leletanyag szóródásának intenzitását vizsgálhatjuk. A terepbejárás a lelőhely-felderítés egyik leghatékonyabb módszere, azonban a korlátait feltétlenül figyelembe kell venni az eredmények értékelésekor. A módszer

Telepjelenségek és körárkos temetkezések egy 15 hektáros fejlesztési terület magnetométeres felmérésén (felmérés: Salisbury Kft., feldolgozás és értelmezés: Pethe Mihály, vizualizáció: Mesterházy Gábor)

felderítést eredményesen csak megfelelő időszakokban lehet végezni. Hatékony légi régészeti felderítés csak hosszabb, több vegetációs cikluson átnyúló terminusban végezhető, amelyre a néhány hetes határidővel megrendelt ERD-k esetén ritkán van mód. A következő fázist a geofizikai vizsgálatok jelentik. A leggyakrabban alkalmazott módszer a mágneses (magnetométeres) felmérés, amelyet ugyanakkor több tényező is nehezít: mágneses mérésre elsősorban agyagos talajok alkalmasak, homokos talaj esetén az eredmények nehezebben értelmezhetők, akadályozó tényezőt jelent a beépítettség vagy a terület erős fémszennyezettsége, illetve a vastag humuszréteg is. További nehézséget jelentenek a csontvázas temetkezések, amelyeket mágneses módszerrel jellemzően nem lehet kimutatni. Elsősorban épített örökségi elemek kutatására használjuk a talajradart, a talajjel-

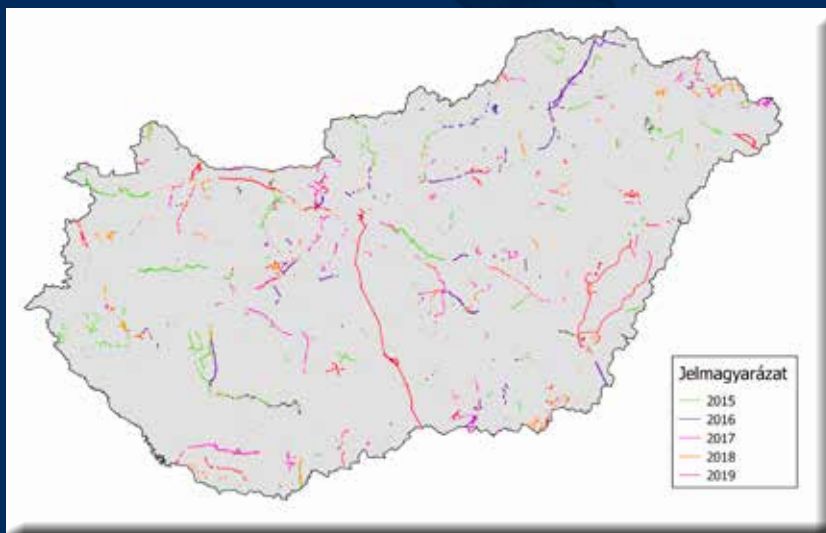
Árpád-kori templom kutatása: talajradaras, illetve magnetométeres felmérés és légi felvétel (felmérés: Várkapitányság NZrt., feldolgozás: Klembala Zsombor, vizualizáció: Nagy László)

csak ritka esetben alkalmas temetők azonosítására, és szintén nem működik akkor, ha a lelőhelyet fedő talajrétegeket nem bolygatták meg annyira, hogy a leletanyag a felszínre kerülhessen.

A következő potenciális kutatási fázis a műszeres lelőhely-és leletfelderítés. Ide tartozik a hosszú múltra visszatekintő légi felvételezés is, amely szintén hatékony módja a lelőhelyek felderítésének, azonban a módszer korlátai nehezítik az ERD-készítés során történő általános alkalmazását. A légi régészeti

felderítést eredményesen csak megfelelő időszakokban lehet végezni. Hatékony légi régészeti felderítés csak hosszabb, több vegetációs cikluson átnyúló terminusban végezhető, amelyre a néhány hetes határidővel megrendelt ERD-k esetén ritkán van mód. A következő fázist a geofizikai vizsgálatok jelentik. A leggyakrabban alkalmazott módszer a mágneses (magnetométeres) felmérés, amelyet ugyanakkor több tényező is nehezít: mágneses mérésre elsősorban agyagos talajok alkalmasak, homokos talaj esetén az eredmények nehezebben értelmezhetők, akadályozó tényezőt jelent a beépítettség vagy a terület erős fémszennyezettsége, illetve a vastag humuszréteg is. További nehézséget jelentenek a csontvázas temetkezések, amelyeket mágneses módszerrel jellemzően nem lehet kimutatni. Elsősorban épített örökségi elemek kutatására használjuk a talajradart, a talajjel-

lenállás-mérést, valamint az egyenáramú ellenállás-szelvényezést végző műszereket. A geofizikai felmérési módszerek integrált alkalmazásával olyan pontosságú alaprajzot kaphatunk az épületekről, amelyet korábban csak ásatási eredmények alapján lehetett felrajzolni.

ERD-khez kapcsolódó terepbejárások helyszínei 2015 és 2019 közötti időszakban (Kalli András, Molnár Zsolt és Sarkadi Gergely adatai alapján)

feltárást csak indokolt esetben végzünk. Amikor a hatályos jogszabályokkal összhangban elkerülhető az alkalmazása, úgynevezett egyszerűsített ERD készül. Számos esetben viszont elkerülhetetlen a próbafeltárás alkalmazása. Egyrészt bizonyos területeken semmilyen már roncsolásmentes módszer nem alkalmazható, másrészt a régészeti lelőhely rétegtani viszonyaira, jellegére, korára vonatkozó pontos információk csak próbafeltárás alkalmazásával szerezhetők meg. Amennyiben lehetséges, megpróbáljuk minimalizálni a kutatandó terület nagyságát azzal, hogy a próbafeltárást geofizikai felméréssel kombináljuk.

A régészeti információk összegyűjtése után az örökségvédelmi hatáselemzés következik, amelynek során a régészeti információk és a műszaki adatok alapján felmérjük, hogy a tervezett beruházás földmunkái mekkora területen, milyen mélységben veszélyeztetik a régészeti örökség elemeit, és ez alapján milyen jellegű további intézkedés szükséges. Az első feladat a helyben megtartandó örökségi elemek azonosítása és lehatárolása, ezek esetén a javaslatunk a védendő emlékek elkerülése. Amennyiben a hatáselemzés során az derül ki, hogy a tervezett földmunkák veszélyeztetik a régészeti örökség elemeit, a hatályos jogszabályok szerint a lelőhely földmunkával érintett részén, a földmunkák alsó síkjáig megelőző feltárást kell végezni. A feltárási költségeinek meghatározásakor a kiindulási pontot egyrészt a hatósági egységárak, másrészt a feltárandó terület nagysága határozza meg, illetve többretegű régészeti lelőhelyek esetén figyelembe kell venni a várható rétegszámot is. Történeti városmagok területén a megfelelő

hatósági egységár kiválasztása a jelenségek várható intenzitása alapján történik. A legfontosabb eredmény, hogy nem tudunk olyan esetről, amikor a megfelelő módszertannal elkészített ERD után, a beruházót bármilyen meglepetés érte volna a megelőző feltárás vagy a kivitelezés fázisában. Hangsúlyozzuk, hogy mindez csak azokra a beruházásokra érvényes, amelyek esetében valamennyi szükséges vizsgálatot el lehetett végezni a szakmailag indokolt volumenben. Az ERD sikerességének kulcsát elsősorban a megfelelő komplex rendszer (adatgyűjtés, terepbejárás, műszeres lelőhely- és leletfelderítés, próbafeltárás) alkalmazása jelenti. Az elsődleges

cél megvalósulása (a beruházások tervezhetőségének igénye) mellett a 2013 óta elkészült mintegy 2300 ERD elkészítéséhez kapcsolódó feltárások szakmai eredményei jelentősen bővítették a régészeti lelőhelyekkel kapcsolatos

információinkat. A feltárások eredményeként (Kiss Katalin adatgyűjtése alapján) összesen csaknem 1800 új, korábban ismeretlen lelőhelyet azonosítottunk.

A kutatott régészeti lelőhelyekkel kapcsolatos információk bővítése mellett további fontos eredményként és sikerként könyvelhető el, hogy az ERD rendszerének kidolgozása és gyakorlati alkalmazása során egy komoly topográfiai, lelőhely-diagnosztikai műhely jött létre, amelynek tagjai – a régészeti örökségvédelem elméleti kérdéseivel és módszertanával foglalkozó – kutatásaik eredményeit rendszeresen ismertetik rangos nemzetközi és hazai fórumokon: konferenciákon és publikációkban.

Rövid hírek.

86

Kosztyenki (Oroszország) közelében egy rejtélyes, főképp mamut-csontokból álló, kör alakú épület maradványait tárták fel a régészek. A kb. 25 000 éves építményhez mintegy 60 mamut csontjait, illetve ló, medve, farkas és sarki róka maradványait használták fel. A csontok közül több kőeszköz is előkerült, illetve tűzrakásra utaló nyomokat is felfedeztek az építmény belsejében. A kutatók előtt egyelőre nem tisztázott a csontkör funkciója, nem zárható ki, hogy élelmiszerraktár volt, de az sem, hogy valamilyen rituális célra szolgált. Az állati eredetű élelmiszer mellett elszenesedett növényi magvakat is találtak, amelyek ételmaradékból is származhatnak.

Titokzatos jégkori építmény

Ritka temetkezés, Afrikában

Iroungu (Gabon) barlangi lelőhelyen kb. 30 emberi csontvázat tárták fel a kutatók. A maradványok mellett mintegy 500, zömében vasból készült fém-tárgy is volt. A kések, balták és lándzsahegyek mellett ékszeres is előkerültek, köztük átfúrt hiéna- és leopárd-fogak. A radiokarbon vizsgálatok szerint ez a temetkezési hely a 14. századra keltezhető, vagyis közel 700 éves. A szakértők szerint a csontok állapota lehetővé teszi a DNS-vizsgálatokat is. Utóbbi különösen fontos, hiszen Afrika ezen részén rendkívül ritkák az ilyen korú emberi maradványok, és igen keveset tudni a régió történelméről, hiszen az első írásos források az európaiak 15–16. századi megjelenésével kezdődnek.

Csehországban, a D35 autópálya építését megelőző feltáráson a régészek egy faszervezetű kút is találtak. A talajvíz megőrizte a kút alsó részének tölgyfából készített részét. Az évgyűrűk vizsgálata szerint a fát az újkőkorból, Kr. e. 5256-ban és 5255-ben vágta ki. A készítmény technika nem sokat változott az eltelt évezredekben, hiszen a bronzkorban, sőt a római korban is hasonló módon épített kutakat használtak. Az újkőkori kútban edénytöredékeket, egy madár csontjait és szarvtöredékeket is találtak. Az őskori famaradványok restaurálása 2 évet vesz igénybe.

Újkőkori (neolit) kút került elő Csehországban

... a világból

Bácsmegi Gábor

87

A Szantorini szigetén (Görögország) található Akrotiri lelőhelyen végeznek kutatásokat a görög régészek. Az ásatások néhány újabb eredményéről nemrégiben be is számoltak. A feltárások során előkerültek égett gyümölcsök, ruhamaradványok, illetve olyan mindennapi tárgyak is, melyeket közvetlen a települést elpusztító vulkánkitörés előtt használtak. A sok bronztárgy mellett ún. lineáris A írásjeleket is találtak. A minószi civilizáció bukását okozó vulkánkitörésre kb. 3600 éve került sor.

Újabb leletek Szantorini szigetén

Római fegyver Németországból

A mai Haltern am See (Németország) mellett egy Kr. e. 27 – Kr. u. 14 között használt római katonai tábor fekszik. A tábor temetőjének feltárása közben, 2019 tavaszán, az egyik sírban egy veretes övre és egy hozzá tartozó törre bukkantak. A római temetőben rendkívül ritkák a fegyverek, ezért fontos felfedezésről van szó. A leletet megröntgenzték és CT-vizsgálatot is végeztek rajta. Már ekkor látszott, hogy egy díszített példányról van szó. A lelet restaurálása 9 hónapig tartott, aminek eredményeképp láthatóvá váltak az ezüst- és üvegberakások is. A lelet alapján azt feltételezik, hogy az eltemetett egy tiszt (centurio) lehetett.

Kiotó (Japán) közelében egy házépítést megelőzően végeztek feltárásokat a régészek, a Tenri-udzsi templom mellett. Az ásatások során egy szakézőző műhelyt találtak, mely a 15. század elejére keltezhető és talán az Ónin-háborúig (1467–1477) használhatták. Ebben az időszakban a szakézőzés főképp a templomokhoz kötődött. A leletek közt megtalálhatóak a préselésekhez használt eszközök és mintegy 180 földbe mélyített lyuk, amikben a tárolóedények álltak. Eddig ez a legidősebb szakézőző műhely Japánban, ráadásul azt feltételezik, hogy az épület egyik része már a 14. században is állhatott, de később megújították.

A legidősebb szakézőző műhely Japánban

Iroungu (Gabon) barlangi lelőhelyen kb. 30 emberi csontvázat tártak fel kutatók. A maradványok mellett mintegy 500, zömében vasból készült fémtárgy is volt. A kések, balták és lándzsahegyek mellett ékszer is előkerült, köztük átfúrt hiéna- és leopárdfogak. A radiokarbon vizsgálatok szerint ez a temetkezési hely a 14. századra keltezhető, vagyis közel 700 éves. A szakértők szerint a csontok állapota lehetővé teszi a DNS-vizsgálatokat is. Utóbbi különösen fontos, hiszen Afrika ezen részén rendkívül ritkák az ilyen korú emberi maradványok, és igen keveset tudni a régió történelméről, hiszen az első írásos források az európaiak 15–16. századi megjelenésével kezdődnek.

Ritka temetkezés Afrikában

Görögítál Kínából

Belső-Mongóliában (Kína) a régészek egy kb. 1000–1500 éves temetőt tártak fel korábban. Az egyik sírban igen jó állapotban maradtak meg a szerves maradványok, így a teljes fakoporsó, illetve az elhunytat fedő selymek is. A lelet egyik szenzációja, hogy az elhunyt mellett egy ezüstitálat találtak, ami valamelyik kis-ázsiai görög műhelyben készült. Az edényen Zeusz, Athéné, Héra és Aphrodité szerepel a görög mitológiából. Az ezüstitál valószínűleg a Selyemúton kerülhetett Belső-Mongóliába, valamikor az Északi Vej-dinasztia (Kr. u. 386–534) ideje alatt.

Cieple (Lengyelország) közelében, egy középkori temető részletét tárták fel a régészek. Az 1900-ban felfedezett lelőhelyen eddig mintegy 60 sírt bontottak ki, de valószínűleg több temetkezés is található még a területen. Maga a temető I. Boleszláv (ur. 992–1025) uralkodásának időszakára keltezhető. Különlegességét a sírkert közepén, elkülönülve található 4 temetkezés jelenti. A sírokban olyan fegyvereket, lószerszámokat találtak, melyek nyugat-európai vagy skandináv műhelyekben készültek. Az elhunytakat ráadásul farönkből készített kamrákba temették el. A természettudományos vizsgálatok eredményei szerint a 4 harcos skandináv területről érkezhetett, minden valószínűség szerint Dániából.

Sírjaik a helyi lakosságtól elkülönülten fekvettek, és valószínűleg fakerítés vette körbe őket.

Középkori skandináv harcosok Lengyelországban

EURÓPA LEGNAGYOBB HAGYOMÁNYŐRZŐ RENDEZVÉNYE: A KURULTAJ

Interjú Bíró András Zsolttal,
a Kurultaj főszerzőjével

HEGEDŰS ANITA

89

– Honnan ered a kifejezés és mit jelent: Kurultaj?

– A Kurultaj szó, illetve ennek változatai (kurultaj, hurultaj) az altaji nyelvcsalád nyelveiben, de főként a különböző közép-ázsiai török nyelvekben (kazak, üzbég, kirgiz) a mai napig törzsi gyűlést jelent. A korabeli bizánci és arab források is megemlítik, hogy a lovas nomád magyarok is tartottak törzsi gyűléseket. Ilyen gyűlésen döntöttek sok fontos kérdésben, illetve ilyen alkalmakkor találkoztak a különböző törzsek vezetői. A több törzset is érintő nagyobb hadi vállalkozásokról vagy a törzsszövetség vezetőinek kijelöléséről is ilyen alkalmakkor hozhattak döntéseket. Tehát a törzsi gyűlés az ősi magyar kultúrának is a szerves része volt.

– Mikor tartották az első ilyen rendezvényt?

– Az első modern kori, magyar részvétellel megtartott Kurultajt 2007-ben rendezték a Közép-Kazakisztánban fekvő Torgáj-vidéken, Saga településen. Ezen az ünnepségen a kazakisztáni magyar törzs is megemlékezett őseiről, és megünnepelte a napjainkig meglévő törzsi létét és feltételezett rokonságát a magyar néppel. A gyűlés végén a vezetők megállapodtak, hogy a következő évben Magyarországon tartanak Kurultajt. Ennek a közös döntésnek a nyomán a magyarországi hagyományőrök egy

csoportja elkezdte megszervezni az első, minden magyart összehívó hagyományőrző rendezvényt és a modern kori magyar törzsi gyűlést, a Kurultajt. Ez 2008 augusztusában a Bács-Kiskun megyei Bösztörpusztán valósult meg. A rendezvényen részt vett egy 40 tagú kazakisztáni küldöttség is, benne jórészt a magyar törzs küldötteivel. Ekkor fogadták meg a szervezők, hogy mostantól kezdve két évente Kurultajt – Törzsi Gyűlést tartanak.

– Milyen gyakran kerül megrendezésre a Kurultaj?

– A rendezvény, hűen az első magyarországi Kurultajon tett fogadalomhoz, minden második évben kerül megrendezésre. Azonban a Kárpát-medencei magyar közösségekben rendkívül erős a vágy egy hagyományőrző ünnep keretében az összetartozás átélésére. Ezért egy újabb nagyszabású kezdeményezés indult útjára, 2011-től kezdődően az „Ősök Napja” elnevezésű ünnep kerül megrendezésre a Kurultajok közötti években, amelyen a Kárpát-medencei magyarság közösen emlékezik a honalapító őseire.

– Kik a szervezők?

– Főszerző a Magyar-Turán Alapítvány, amely 2009 év elején alakult meg Budapesten. Mára már az alapítvány Magyarország legnagyobb hagyományőrző és tudományos tagozattal is rendelkező szervezete lett. 2011-ben az alapítvány életre hívta a Magyar-Turán Szövetséget, amelynek munkájába egyre több hagyományőrző és civilszervezet kapcsolódott be az évek során. 2018-ban a VII. Magyar Törzsi Gyűlést már több mint 120 hagyományőrző tagozat és civilszervezet koordinálásával valósította meg a szövetség! A rendezvény fővédnöke 2010-től Lezsák Sándor képviselő úr, író, a Nemzeti Fórum elnöke, az Országgyűlés alelnöke.

– Miért Bugacon tartják a rendezvényt?

– A Kurultájnak olyan helyszínt kerestünk, ahol még a mai korban is át tudjuk élni a hatalmas füves puszták különleges hangulatát, ahol a látóhatárt a természetes környezet adja. Nem látszanak ipari létesítmények, nagy utak, nem zavarja a látképet távvezeték, és messze van a mai rohanó élet zajától, de ugyanakkor jól megközelíthető több irányból is, hiszen sok-sok ezer személyautó és nagyszámú busz, lakókocsi tömeges érkezését és parkolását kell megoldani. Bugac az ország szívében helyezkedik el, így szinte egyenlő távolságra van a Kárpát-medence különböző régióitól. A ligeterdőkkel szegélyezett pusztai legelők ideális helyszínt biztosítanak, amelyhez a Kiskunsági Nemzeti Park közvetlen szomszédsága kínál csodálatos egyedi környezetet. Bugac homokos talaja pedig gyorsan elszívja még a hatalmas nyári zivatarok hirtelen lezúduló csapadékát is, ezáltal nem válik sártengerré a terület, ami lehetetlenné tenné egy lovas rendezvény színvonalas megtartását. További fontos adottság hogy Bugacon nagy múltja van a lovassportoknak, és a környékben számtalan lovas hagyományőrző csapat tevékenykedik. A környék lakói és a bugaci önkormányzat pedig a kezdetektől nagy lelkesedéssel támogatta a rendezvényt.

– Kiknek szól ez a rendezvény? Kik a résztvevői?

– A rendezvény a magyarok és a türk, valamint hun tudatú népek legnagyobb közös hagyományőrző ünnepe, amire minden érdeklődőt szívesen várunk az ország, illetve a világ bármely részéről. A Kurultáj mindenkinek szól, akit érdekel a magyarság múltja, a nomád népek kultúrája, őseink harcmódora és hadi viselete, a lovas hagyomá-

nyok, a régészet és az antropológia, a néprajz és a hagyományőrző sportok (lovasíjászat, köböre, övbirkózás stb.). A rendezvényt a Magyar-Turán Szövetség hagyományőrző csapatai, valamint annak partnerei valósítják meg (hozzávetőleg négyezer hagyományőrző és közreműködő). Nagy létszámú küldöttséggel, sok fellépővel, rangos (miniszteri szintű) delegációval érkezik Kazakisztán, Törökország, Azerbajdzsán, Üzbegisztán, Türkmenisztán, Kirgizisztán, Mongólia. Hagyományőrzőkkel, tudósokkal és művészekkel képviseltetik magukat az önálló államisággal jelenleg nem rendelkező, különböző türk és hun eredethagyományokat őrző nemzetek – ilyenek az ujugurok, gagauzok, baskírok, krími és volgai tatárok, karacsájok, balkárok, nogájok, kumikok, kabardok, dagesztáni avarok, kalmükök, karakalpakok, sórok, kumandínek, altájiak, hakkászok, tuvaiak, burjátok, jakutok. De hagyományőrzőkkel képviselteti magát Bulgária és Dél-Korea, valamint Japán is.

– Mi a célja a rendezvénynek?

– A Kárpát-medencei magyar hagyományőrzők összefogása, ami révén a magyar hagyományok legősibb részeit, valamint a nemzeti történelmünk legkorábbi sajátos elemeit tudjuk magas színvonalon megmutatni az érdeklődő közönségnek és egyben az egész nagyvilágnak. A hagyományőrző tevékenységek és sportok (íjászat, lovasíjászat, solymászat, agarászat, hagyományos birkózások és erőpróbák) legnagyobb szabású bemutatása tematikus kiállításokkal (antropológia, régészet, néprajz) kiegészítve. A sztyeppei lovas nomád civilizációk bemutatásának az egyik legnagyobb nemzetközi eseménye, amely révén a lovas nomád múlttal rendelkező nemzetek összetartozásának és rokonságának az ünnepe. Ezáltal itt a magyarsággal együtt ünnepelhetnek, és méltón emlékezhetnek nagy közös őseikre a hun és türk tudatú népek.

– Milyen programokkal várják a látogatókat?

– Az ünnep alkalmára felépül egy hatalmas, a honfoglalás korát idéző nomád szállás, jurttákkal, hadi sátrakkal, ahol hagyományőrzők mutatják be a 9–10. század visele-

teit és az akkori életmód bizonyos tevékenységeit. A jurta-tábor mellett felállításra kerül három óriásjurta, amelyekben tematikus (régészeti-antropológiai) kiállítások tekinthetők meg. A rendezvény alkalmával felépül egy hatalmas kézműves vásár is, ahol a magyar mesterek portékái mellett a keleti rokonnépek kézműves termékeiből is lehet vásárolni. A rendezvény három napja alatt több mint száz különálló programelem valósul meg. A legfőbb látványosságok a hatalmas nomád vonulás, a hagyományőrző seregszemle és a nagyszabású csatajelenet, lovas és gyalogos solymászat, lovas nomád harcmodort bemutató programok, lovas ügyességi viadalok, lovas és gyalogos íjászverseny, hagyományőrző vetélkedők, lovas gyorsasági verseny, közös „nyílzápor”, magyar és keleti népzenei programok. Mindezek mellett lesznek szakemberek által tartott tudományos-ismeretterjesztő előadások, a türk nemezetek kultúráját bemutató kiállítások, a Kárpát-medencei régiók kulturális örökségét bemutató kiállítások. A rendezvény pontos részleteiről a hivatalos honlapon lehet olvasni: www.kurultaj.hu.

– Miért lehet érdekes a rendezvény egy hagyományőrzéssel nem foglalkozó látogatónak?

– A nagyszabású bemutatók és sportversenyek mellett rendkívül változatos programok és részhelyszínek lesznek látogathatóak a rendezvény három napja alatt. Várjuk szeretettel azokat, akik szeretik a magyar vagy keleti népzenei, vagy azokat is, akik csak szeretnék egy nomád jurtafaluban sétálni, megcsodálni az érdekes viseleteket, használati tárgyakat, fegyvereket. Sokaknak érdekes lehet az ország legnagyobb kézműves vásárában szétnézni, esetleg vadászsolymokat, különleges lovakat, agarakat, bivalyokat, tevéket látni testközelből. Vannak gyermekfoglalkozások,

családi programok is. A hatalmas rendezvényterületen helyet kapnak a vendéglátó pavilonok is, amelyek mellett a nomád népek konyháit is ki lehet próbálni vagy lehet eredeti kumiszt inni. Este koncertek, éjszaka pedig táncház is lesz. Mindezek által a legkülönbébb érdeklődésű emberek és minden korosztály megtalálhatja a neki tetsző programokat.

- Milyen „leg”-ek, rekordok, kötődnek a rendezvényhez?
- A Kurultaj-Magyar Törzsi Gyűlés jelenleg Európa

legnagyobb hagyományőrző rendezvénye, mind az aktív résztvevők, mind pedig a látogatók tekintetében. A 2018. évi Kurultájon több mint 4500 hagyományőrző vett részt, és a három nap alatt több mint 220 ezer látogató fordult meg itt. A Kárpát-medencei magyar hagyományőrzők legnagyobb seregszemléje (380 lovas, 1200 gyalogos) a világ legnagyobb „nomád vonulása” több mint kétszáz lovassal, szekerekkel, bivalyokkal, tevékkel, rackajuhokkal (több mint hatszáz résztvevővel). A világ legnagyobb hagyományőrző nomád tábora (több mint 140 jurtaival és hadi sátorral). A Kurultájon áll a világ legnagyobb jurtája, a hun nagyfejedelem tiszteletére „Atila Sátra”-nak nevezett óriásjurta. A nagy jurta 20 méter átmérőjű és csaknem 7 méter magas. Itt áll a Kárpát-medence legnagyobb, több mint 7 méter magas, faragott „Életfája”. A Kurultáj tiszteletére 2012-ben készült el a világ legnagyobb, egy bőrből (szürkemarha) készített sámándobja, amely közel 2 méter átmérőjű.

- Mikor és hol tartják a következő rendezvényt?
- A következő Kurultaj-Magyar Törzsi Gyűlés időpontja, 2020. augusztus 21–23. Helyszíne Bugac település külterülete (Bács-Kiskun megye). Részletes és folyamatosan frissülő információk a hivatalos honlapon olvashatóak: www.kurultaj.hu.

Időutazás az Urál körül

Gallina Zsolt

Úti beszámoló a 2015. évi Orosz-Magyar Uráli Régészeti Expedícióról

92

*Oroszországot, ész, el nem éred;
méter, sing sose méri fel:
külön úton jár ott az élet –
Oroszországban hinni kell!*
(Fjodor I. Tyutsev 1866)

A 2015. évi Orosz-Magyar Régészeti Expedíció főbb állomásai
(készítette: Füredi Ágnes)

A magyar őstörténet régészeti hátterét sokféleképpen lehet kutatni. Lehet itthonról egy íróasztal mellől, de arra is van lehetőség, hogy elutazzunk és kezünkbe vegyük a magyarok elődeivel kapcsolatba hozható tárgyakat. Így vettem rá magam, hogy elutazzam Keletre és megnézzem azokat a tájakat, leleteket, melyekről már oly sokat hallottam, illetve amelyekről itthon oly gyakran esik szó a tudományos fórumokon. Az alapvető célom és motivációm az volt, hogy mindenről a saját szememmel győződjek meg, és ki tudjak alakítani magamban egy véleményt az őseink eredetét illetően.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Őstörténeti és Honfoglalás Kori Régészeti

Tanszéke, illetve a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoportja 2013–2019 között, orosz-magyar expedíciók keretében áttekintette a helyi orosz régészekkel együttműködve a magyar etnogenezis volga-uráli időszakának tágabb térségét. Ezen utazásokon és feltárásokon 4 alkalommal magam is részt vettem. Ezúttal a 2015-ös utazásról számolok be. Fantasztikus és meglepetésekkel tarkított utazásban volt részem ott, ahol Európa kezdődik és véget ér – mikor honnan szemléljük. Szergej G. Botalov cseljabinszki régész nagyszerű szervezésének köszönhetően egy spéci 2500 km-es túra várt ránk,

melynek során a teljes Dél-Urált megkerültük, és szinte minden fontos lelőhelyre és múzeumba eljutottunk. Erről írnék saját szemszögemből legszívesebben, nem tudományos előadásként vagy cikként, hanem egyfajta sajátos útleírásként.

A magyar őstörténet régészeti kutatása az elmúlt években örvendetes fejlődésen ment keresztül, mely elsősorban annak köszönhető, hogy a magyar tudományosság – több évtizednyi szünet után – ismét felvette a kapcsolatot az orosz régészettel, és expedíciókat küldött az Urál térségébe az Orosz Tudományos Akadémia, valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem együttműködésének keretében. A 2015-ös út számos olyan helyszínt érintett, melyek fontosak a magyar őstörténet kutatásában. Perm (Bajanovó) és Cseljabinszk (Ujelgi) térségében korábbi ásatások keretében folytatják a munkát, kutatják a helyi „magyar gyanús” leleteket és terveznek magyar szempontból

10. századi ezüst arcmaszk mint szemfedél a bajanovói temetőből (fotó: Szöllősi Máttyás)

fontos ásatásokat a jövőben. Az expedíció 2015. július 26. – augusztus 19. között zajlott, melyhez én augusztus 6-án csatlakoztam. A többiek 10 nap alatt megjárták addigra Szamara és Izsevszk városát, voltak ásatáson Jekatyerinovkában és Bajanovóban, ahol szemfedeles ezüstmaszkot is feltártak a magyar régészek!

Tehát augusztus 6-án Permben landoltunk, harmadmagammal, később csatlakozva az expedícióhoz. A Permi Helytörténeti Múzeumban az egykori prémkereskedelem nyomán felhalmozódott gazdag leletanyag tárult a szemünk elé. De nem volt sok idő a nézelődésre, mert este már Cseljabinszk, azaz az Urálon túli, már Ázsiának számító Nyugat-Szibéria felé indultunk egy emlékezetes egész éjszakás, de nem alvós vonatúton. Cseljabinszkból a magyar gyanús leleteiről elhíresült Ujelgi lelőhely felé vitt az utunk. Itt már a neves cseljabinszki régész, Szergej G. Botalov vezetett bennünket. Az egykori oroszországi atomkatasztrófa helyszínének szomszédságában mindössze egy éjszakát töltöttünk. Ez is elég volt, sáttortáborban vertünk tanyát, pontosabban én csillagos sátrat, mert klausztrófóbiás vagyok. A csapat délután részt vett a helyi feltáráson, ahol láthattam és tapasztalhattam, hogy kell kézzel hajlítható, nálunk ipari hulladéknak számító szerszámokkal dolgozni. Sőt ezt fokozva ásóval nyesni, autómósó kefével, ültető lapáttal és az orosz csodafegyvernek számító hegyes, hajlékony „eszközzel” (ami eredetileg talán csizmapucoló lehetett) sírt bontani alig 200 m²-

en, hetekig. Szergej Botalov a tábortűz mellett rögtönzött előadást tartott a legfontosabb ujelgi leletekről, a lelőhely lehetséges magyar kapcsolatairól.

A tájba simuló felkelő nappal elindultunk a sokat ígérő, rejtélyes, egyhetes uráli körtúrára, gépkocsikkal, kiváló orosz útítársakkal. Az időutazás során, a magyarság elődeit és kialakulásának lehetséges és vitatott állomásait, valamint számos bronzkori, vaskori és kora középkori lelőhelyet, ikonikus helyszínt kerestünk fel. Megkerültük az európai szemmel hatalmas kiterjedésű Urál teljes déli részét. Allakiban egy

volt obi-ugor áldozóhelynél jártunk, ahol emberarcokra emlékeztető sziklák húzódnak egy elmondhatatlanul kék színű tó mellett, félelmetes látványt nyújtva.

Ezután Baskíria felé vettük az irányt. Átkeltünk az Urálon, Európa és Ázsia határán immár másodszer, mert azt tudni kell, hogy az Urál számos pontján át lehet kelni, és ez a történelmi korokban is így volt. Sokkal inkább volt összekötő kapocs, mint elválasztó

elem. Itt csatlakozott hozzánk kollégáival Danyír Gajnullin a helyi örökségvédelem egyik főnöke, a legjobb útítársunk, vezetőnk.

A késő esti kalandok után megérkeztünk egy igazi orosz *bányjához* (szau-na). Előtte ún. vecserin-kán fogadtak bennünket, mint az út során többször is. Ilyenkor deci vodkával mond tóosztot a rangidős és sorban a többiek, szimpatikus orosz szokás szerint. A szaunában ezek után a magyar és orosz kultúrát átalakító forradalmi gondolatok születtek.

Az expedíció vezetője Türk Attila, az egyetem régésze volt, aki mellett Langó Péter és Füredi Ágnes régész, Lichtenstein László archeozoológus-régész, Mende Balázs antropológus, valamint Konyári Dániel borász (tisztetelbeli régész) vettek még részt. Az akkori régészhallgatók, akik ma már többnyire régészek: Polónyi Emese, Illés-Muszka Andrea, Budai Dániel, Konnáth Árpád, Antal Miklós turkológus, Czígóth Sándor operatőr, aki saját 20 éves Audijával tette meg a 11.000 km-es utat és végül, de nem utolsósorban Szöllősi Mátyás fotóművész, költő, író, akitől megannyi segítséget kaptam ezen íráshoz.

10. századi szemfedeles sír bontása
Langó Péter által (fotó: Szöllősi Mátyás)

A következő napot Ufában, a 4,5 milliós lakosú és másfél magyarországnyi Baskíria fővárosában töltöttük. Itt megnéztük az ikonikus, erődített Ufa II. sz. lelőhelyet (oroszul gorogyiscsét), majd délután a város gazdag leletanyagát, közte a mindössze „csak” 4000 aranytárgyból álló szarmata aranykincset. Az este folyamán az Ufa–Zenit első osztályú labdarúgó mérkőzést biztosító és velünk egy szállodában éjszakázó, kedves és addigra már igen vidám, szentpétervári készenléti rendőrökkel kötöttünk ajándékcserelés (cowboykalapért orosz tört) örök barátságot. A következő napokban Baskíria nevezetességeit tekintettük meg. Az eredetileg nomád, majd szunnita muszlim, nagyon barátságos és szorgalmas baskírok egy rendkívül jól prosperáló, szép és rendezett tagköztársaságot alkottak meg a Káma és Bjelaja folyó vidékén, Oroszország közepén. Két napot töltöttünk Sulgan-Tasban, a baskír mitológia egyik szent helyén. Itt található az a több kilométer hosszú barlangrendszer, ahol a hagyományok szerint Sulgan, a baskírok egyik őse lement az alvilágba, annak kapuján keresztül. Ezt mi is láttuk a barlangi túránk során. 16.000 évesnek tartott, mamutokat ábrázoló barlangfestményeket is felfedeztek ehelyütt. Este, a félelmetesen tiszta Tejút és a hegyek látványával mindez már egyfajta átszellemülés volt a csapat számára – ránk is fért.

Ezután kelet felé vettük az irányt. Tyemjaszovóban, Baskíria egy ősi fővárosában a színes baskír népviseletbe öltözött helyiek tánccal, kenyérrel, sóval és kumisszal, azaz erjesztett kancatejjel fogadtak

bennünket. A kumiszt kínáló szunnita muszlim baskír képe jól jellemzi ezen ország és lakóinak nyitottságát és befogadását. S ránk különös szeretettel úgy tekintenek, mint nyugatra vándorolt rokonaikra. A következő állomás Arkaim volt. A misztikus és kultu-

rális központnak, az orosz vagy inkább baskír Stonehenge-nek emlegetett helyszínen számos kultúra emlékét tárták fel és rekonstruálták, amiből leginkább egy, a Szintasta kultúrához (Kr. e. 15–12. század) tartozó teljesen szabályos alaprajzú, mérnöki pontossággal megtervezett, kör alakú települést, egyfajta várost emelhetünk ki. A döbbenetes lelőhelyet szinte teljes egészében újjáépítették. Arkaim egy sajátos hely, az ősi, misztikus rítusok és modern fesztiválok keveréke. Arkaim után a kazah határ felé haladva, megnéztük a névadó Szintasta lelőhelyet, majd a valódi sztyeppén keresztül elérkeztünk az ún. bajszos kurgánok vidékére. Ezek olyan lovas nomádokhoz köthető áldozóhelyek, ahol egy kurgánt két ívben (egyfajta bajszként) árok kíséri, melynek közepén történhetek akár a korai magyar lovas nomádokhoz vagy nyugati türkökhöz köthető égő áldozatokkal kísért szertartások.

A következő nap ismét Cseljabinszkba érkeztünk, ahol meghallgattuk Szergej Botalov előadását a magyarok Urál menti lehetséges őstörténetéről az ujelgi és az utazás során meglátogatott lelőhelyek kapcsán. Hallhattuk elméletét, miszerint a 9. század elején, egy keletről érkező (talán besenyő) támadás következtében, az egyes magyar csoportok, biliárdgolyóként széledtek

Meglepő, de nem kellemetlen fogadtatás az Ermitázs bejáratánál (fotó: Budai Dániel)

Hajnalhasadta a sztyeppén (fotó: Szöllösi Mátyás)

16.000 éves barlangfestmények Sulgan-Tasban (fotó: Gallina Zsolt)

szét. Mindez magyarázatot adna az északra, Ujelgi környékére vándorló magyar társaságra, de a rendkívül gyors, 1-2 generáción belüli, nyugatra történő vándorlásra is.

Hiszen hogy lenne összehozható, véleménye szerint, több ezer km-es távolságból a Kárpát-medence és Ujelgi vidékének leletanyaga! Az is lehetséges azonban, hogy a honfoglalást követően a magyarság közvetlen kapcsolatban volt még az Urál vidékkel is. Egy biztos, itt bizonyosodott meg bennem, mennyire ingoványos a magyar őstörténet az ilyen távoli vidékeken. S mennyire nem biztos semmi Etelköztől keletre. Gyakorlatilag tüt keresünk a szénakazalban kultúrák, idő és tér óriási, talán örökre megfejthetetlen távlataiban...

Eztán egy újabb bel-földi repülőút következett Szentpétervárra. Nem véletlenül tartják Oroszország nyugati kapujának ezt a gyönyörű várost. Különösen érzékeltük ezt a Néván hajózva, valamint a nyári palota megtekintése során. Az igazi csoda azonban az Ermitázs volt, ahol bejutottunk olyan régészeti raktárakba is, melyeknek leleteit még sohasem állították ki. Este fokozódtak a szurreális élmények, immár sokadszor, mert megtekinthettük a szentpétervári színházban a híres orosz balett műsorát, a *Hattyúk tavát*, expedícióvezetőnk, Türk Attila meglepő ajándékként.

Egy ismét rázós repülőút után végre hazaértünk. Hasonlóan, mint Szindbád, azért nem bántam, hogy sikerült, de hiányzott, hiányozni fog Oroszország. És itt nemcsak arról van szó, hogy

egy olyan helyen jártam, ahol korábban még sohasem, s hogy teljesen mások a távolságok, a méretek, mint itthon. Pátosz nélkül írhatom, hogy kialakult bennünk egy hiányérzet, ami átalakult örömmé, bennfentes tudássá, merthogy végigjártuk ezt az utat, és nem csak azért volt életre szóló, mert hazaérteztünk. Ekkor egy kicsit meg is nyugodtam, mert látva a külhoni világot, talán mégsem vagyunk annyira rosszak, mi, magyarok...

Köszönet az útleírás összeállításában nyújtott segítségért Füredi Ágnesnek, Szöllősi Mátyásnak és Türk Attilának.

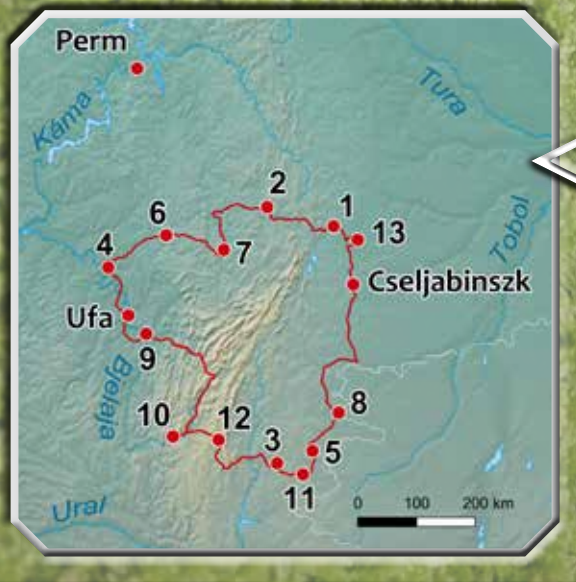

- 1: Allaki (Аллаки); 2: Araszlanovo (Арасланово);
- 3: Arkaim (Аркаим);
- 4: Birszk (Бирск);
- 5: Kamennij Ambar (Каменный Амбар);
- 6: Karajgyel (Карайдель);
- 7: Karanajevó (Каранаяевó);
- 8: Keszene Mauzóleum (Мавсолей Кесене);
- 9: Ohlebinyino (Охлебинино);
- 10: Sulgan-Tas / Karova barlang (Пещере Шульган-Таш/Капова);
- 11: Sintasta (Синташта);
- 12: Tyemjaszovo (Темясово);
- 13: Ujelgi (Уелги))
készítette: Füredi Ágnes,

Kősztelé Arkaimban
(fotó: Gallina Zsolt)

A „szigorú” magyar expedíció (fotó: Szöllősi Mátyás)

Az orosz körtúra
főbb állomásai

Oldd meg a fejtörőt! Ha az alakzatok helyére behelyettesítünk pozitív egész számokat, akkor a sorok és az oszlopok végén lévő számok ezek összegét adják.

A fejtörő megfejtését beküldők között három nyereményt sorsolunk ki. A megfejtést 2020. augusztus 14-ig a hatartalanreg@gmail.com e-mail-címre vagy postai úton a Móra Ferenc Múzeum címére (6720 Szeged, Roosevelttér 1-3.) kérjük elküldeni.

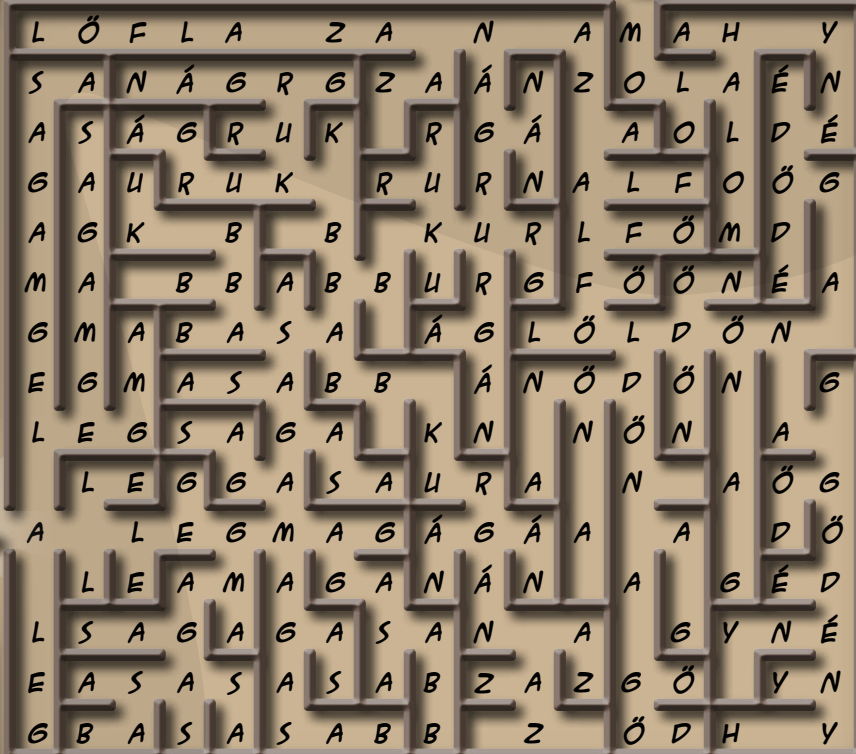
	+		+		+		=	22
+		+		+		+		
	+		+		+		=	28
+		+		+		+		
	+		+		+		=	20
+		+		+		+		
	+		+		+		=	10
=		=		=		=		
12		16		33		19		

	<input type="text"/>		<input type="text"/>		<input type="text"/>		<input type="text"/>
--	----------------------	--	----------------------	--	----------------------	--	----------------------

Előző számunk Szókereső játékának nyertesei a következők: Badi Gábor, Kiss Melinda, Maraffai Tamás. Gratulálunk!

Keressd meg a halom belsejében található útvesztőn átvezető egyetlen helyes útvonalat! Ha megtaláltad, választ kapsz a következő kérdésre:

**MELYIK AZ ALFÖLD TERÜLETÉN
A MA IS LÁTHATÓ LEGMAGASABB
KURGÁN?**

Ludaskása

Rendkívül nehéz a vándorló népek étkezési szokásairól történetileg hitelesen beszélnünk, hiszen írott receptek nem maradtak fenn és csak közvetett bizonyítékaink vannak arra, milyen ételeket is fogyaszthattak eleink. Mégis létezik egy olyan ételtípus, amit nemcsak egész Euráziában fogyasztottak a népvándorlás korában, de a mai napig kedveltnek számít. Sőt mi több, a mai egészséges táplálkozás hívei között is igazi favorit! Ez a könnyen elkészíthető, mégis ezerféle típusú és formájú étel: a kása. (Gyakorlatilag egy olyan gabonaszármazék, melyet forró folyadékkal készítenek el). Lehet sós, vagy édes, készíthetjük víz helyett hús alaplével, vagy az előző étkezésből megmaradt hússal, de lehet tejjel és gyümölcsökkel is összefőzni. Régészeti leleteink között a fazékmaradványokban gyakran találunk leszenesedett kásaételt, de a középkorban a leírások is gyakran említik: a főuraktól a parasztokig, minden asztalra került belőle.

Jóféle kását a kora újkorban is fogyasztanak, ilyen a ludaskása, mely szinte kivétel nélkül megjelenik a korabeli szakácskönyvek mindegyikében. Bár magyar nyelven a 16. században jelent meg, bizonyosan ugyanígy készíthették bármely időben.

Hozzávalók (4 főre):

1 db libamell (Ez lehet tyúkhús is. A korabeli receptek szerint a húsnál olyat használtak fel, amit otthon épp elértek, így a tyúknak bármely részéből is el lehet készíteni).

40 dkg hántolt köles

fűszerek: só, bors, gyömbér, sáfrány

Recept:

A húst apróra vágva főzzük meg tiszta vízben. Ehhez hozzáadhatunk fűszereket, de akár zöldséget is tehetünk mellé.

(Egy-két szem sárgarépa, kis zeller.

Jól látni, hogy ez a recept tökéletes a maradékok felhasználására, ezért is készítették gyakran, amellet, hogy igen laktató is.)

A megfőtt húst leszűrjük, a húslevet hozzáadjuk a köleshez. A kölesnél jó figyelni arra, hogy képes háromszor annyi folyadékot felvenni, mint a súlya. A felöntött köleshez adjuk a fűszereket és az apróra vágott húst, majd folyamatos kevergetés mellett puhára főzzük. Figyeljünk az étel aljára, mert míg fenn forr a lé, addig lenn odakaphat a köles. Úgy érdemes elkészíteni, hogy a köles teljesen megszívja magát a húslével, de se túl száraz ne legyen, se fölösleges lé ne maradjon rajta. Ha esetleg mégis száraznak éreznénk, egy evőkanál vaját vagy zsírt adhatunk az ételhez, majd fedő alatt hagyjuk kissé hűlni.

Jó étvágyat!

Stílus és elegancia AZ ALFÖLD SZÍVÉBEN

Élje át a 30-as évek
nemesi életének hangulatát

Kóstolja meg biztró
konyhánk ételremekeit

Tapasztalja meg a végtelen
nyugalmat a Körös partján

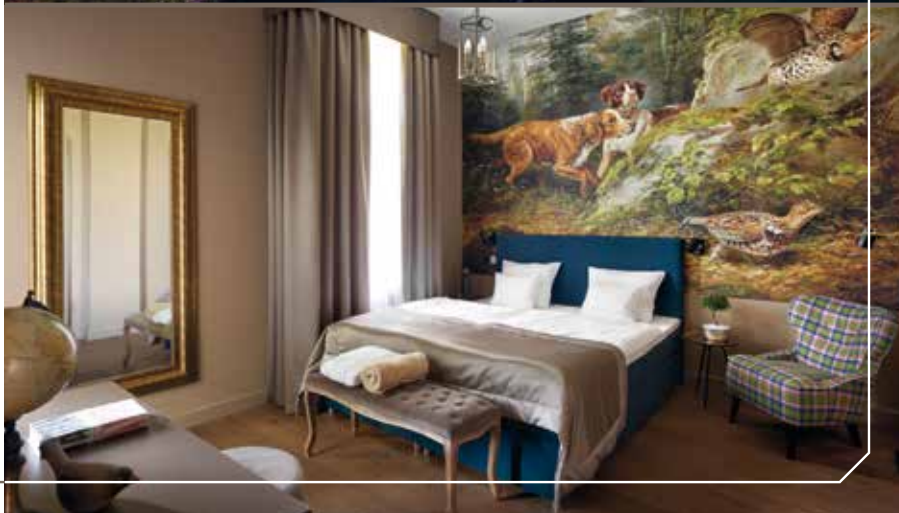
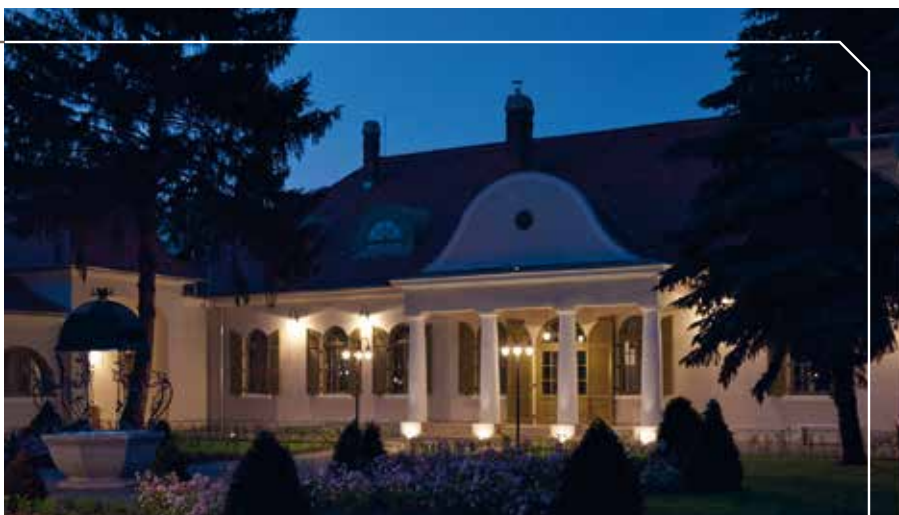

HERCEGASSZONY BIRTOK
WELLNESS & GARDEN

Veled lesz teljes...

5400 Mezőtúr, Hercegasszony útja 1.
Telefon: +36 56 200 166 info@hercegasszony.hu

WWW.HERCEGASSZONY.HU

Régészeti könyvajánló a karanténból:

Információ:

+36 30 321 1288

kiado@martinopitz.hu

www.martinopitz.hu

Martin
Opitz
Kiadó

ÚJ ÉLMÉNYEK A MÓRA FERENC MÚZEUMBAN HAMAROSAN!

◊ ◊ ◆ **Kilátó** ◆ ◊ ◊

Nézzen le Szeged belvárosára a múzeum tetejéről!

◊ ◊ ◆ **Új kiállítások** ◆ ◊ ◊

Legyen részese Szeged múltjának az új, izgalmas
interaktív tárlatokon!

**Tartalmas családi kikapcsolódás
21. századi köntösben**

Hamarosan várja Önöket a megújult Móra Ferenc Múzeum!

Részletek a felújításról: www.moramuseum.hu

www://

MORAMUZEUM.HU

MORAMUZEUM

A magazin támogatója

nka

Nemzeti Kulturális Alap

